

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»
(σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού)

**«Η μετεξέλιξη της πόλης της Σπάρτης από την υστερορωμαϊκή στη
βυζαντινή περίοδο. Η ανάδειξη και διαχείρισή της»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της

Αφροδίτης Α. Μαλτέζου
Πτυχιούχου του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
(1994)

A.M.: 1013201905008

Επιβλέπουσα: Ιωάννα Σπηλιοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες: Μελίτα Εμμανουήλ, Ομότιμη Καθηγήτρια
Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου

Σταύρος Αρβανιτόπουλος, Διδάκτωρ Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Αθηνών

Μυστράς, Φεβρουάριος 2022

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Λέξεις-«κλειδιά»: Σπάρτη/Λακεδαίμων, πρωτοβυζαντινή περίοδος, μεταβατικοί χρόνοι, παγανισμός – χριστιανισμός, οχύρωση, αστική τοπογραφία, διαχείριση, ανάδειξη φυσιογνωμίας της πόλης, πολιτιστική διαδρομή

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται στο πρώτο μέρος τον μετασχηματισμό της πόλης της Σπάρτης από τη ρωμαϊκή περίοδο στη βυζαντινή εποχή και στο δεύτερο την ανάδειξη και διαχείριση των μνημείων της.

Το πρώτο μέρος εστιάζει στα στοιχεία εκείνα που σηματοδοτούν τη μετεξέλιξη της πόλης, όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από τα μνημεία και τα αρχαιολογικά δεδομένα, ενώ παράλληλα γίνεται αντιπαραβολή και με τις γραπτές πηγές της εκάστοτε εποχής. Έτσι, αφενός παρουσιάζεται το δίπολο παγανισμού – χριστιανισμού και σκιαγραφείται η επικράτηση του χριστιανισμού και η επίδρασή του στη φυσιογνωμία της πόλης, και αφετέρου περιγράφεται, κατά το δυνατόν, ο αστικός χώρος και οι αλλαγές που επέρχονται στο μνημειακό περιβάλλον της Σπάρτης. Τα χρονικά όρια της εργασίας εκτείνονται από την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο (3ος αιώνας) έως τους μεταβατικούς χρόνους (7ος - 8ος αιώνας), ενώ γίνεται σύντομη μνεία και στη μεσοβυζαντινή πόλη.

Το δεύτερο μέρος -δεδομένης της διαχρονικής κατοίκησης της Σπάρτης από την αρχαιότητα έως και σήμερα, καθώς και της σημαίνουσας θέσης της στο ιστορικό γίνεσθαι της Ελλάδας- παρουσιάζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πόλης και πώς αυτά επηρεάζουν τον τρόπο διαχείρισης των μνημείων, όπως και τη διαμόρφωση της εικόνας της σύγχρονης πόλης. Παράλληλα, λαμβάνοντας υπόψη την ποιοτική αξία των μνημείων, προβάλλεται η αναγκαιότητα να χρησιμοποιηθεί το πολιτιστικό απόθεμα της Σπάρτης, προκειμένου αυτή να καταστεί ελκυστική και ανταγωνιστική μέσα από σύγχρονες πρακτικές προβολής των πόλεων -όπως το city branding-, με απώτερο στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των χρηστών της πόλης, υπό το πρίσμα της αειφόρου ανάπτυξης.

ABSTRACT

Keywords: Sparta/Lacedaemon, Early Byzantine period, Transitional times, Paganism – Christianity, fortification, urban topography, management, city branding, cultural route

The present paper deals, in its first part, with the transformation of the city of Sparta from the Roman period to the Byzantine era, and in its second part, with the management and the enhancement of the monuments of the city.

The first part focuses on those elements that show the evolution of the city, as it is seen through the monuments and archaeological data while at the same time comparing with the written sources of each era. On the one hand, the contrast between paganism and Christianity is presented and the prevalence of Christianity and its effect on the form of the city are described. On the other hand, the urban space and the changes that occur in the monuments of Sparta are recorded as much as possible. The time limits of this paper extend from the Late Roman period (3th century AD) to the Transitional times (7th – 8th centuries AD). Furthermore, the city of the Middle Byzantine ages is mentioned briefly.

Given the constant habitation of Sparta from antiquity till today as well as the significance of the city of Sparta in the Greek history, the second part of this study presents the characteristics of the city and how they affect the way of managing the monuments and the creation of image of the modern city. The cultural monuments are distinguished for their quality and they could be used in order for the city to become attractive and competitive. This can be achieved through modern tools of city promotion, like city branding. The purpose of such a process is to improve the life of the users of the city, in the light of sustainable development.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην επιβλέπουσα, Αν. Καθηγήτρια, κα Ιωάννα Σπηλιοπούλου, για την καθοδήγηση και τις υποδείξεις της, καθώς και στα μέλη της τριμελούς επιτροπής, την Ομότιμη Καθηγήτρια κα Μελίτα Εμμανουήλ, και τον Δρα Σταύρο Αρβανιτόπουλο. Ευχαριστώ, επίσης, θερμά την Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, κα Ευαγγελία Πάντου, καθώς και την Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αργολίδος και πρώην αναπληρώτρια Προϊσταμένου της Ε' ΕΠΚΑ, κα Άλκηστη Παπαδημητρίου, για την παρότρυνσή τους να συμμετάσχω στο εν λόγω πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών. Ιδιαίτερος οφείλω να αναφέρω τις συναδέλφους αρχαιολόγους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, κυρίες Μαρία Φλώρου και Ευανθία Κατσάρα για τη βοήθεια και υποστήριξη που μου παρείχαν κατά τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας. Τέλος, ευχαριστώ από καρδιάς την οικογένειά μου, η οποία μου συμπαραστάθηκε σε όλα τα στάδια του προγράμματος, με ενθάρρυνε σε κάθε βήμα και με υποστήριξε ηθικά και πρακτικά.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή – Μεθοδολογική προσέγγιση	6
1.1. Εισαγωγή	6
1.2. Μεθοδολογική προσέγγιση	8
2. Σπάρτη: πορεία μέσα στον χρόνο	12
3. Σπάρτη – Λακεδαίμων	20
3.1. Ονοματολογία	20
3.2. Σύντομη ιστορική επισκόπηση	21
Το διοικητικό πλαίσιο	21
Επιδρομές	23
3.3. Η Σπάρτη του 3ου αιώνα	26
3.4. Ο απόηχος της ρωμαϊκής Σπάρτης στην πρωτοβυζαντινή Λακεδαίμονα: Παγανισμός – Χριστιανισμός	30
3.5. Η Λακεδαίμων κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος - 6ος αιώνας)	37
Γραπτές πηγές και ιστορικά γεγονότα	37
Τα τείχη της πόλης.....	39
3.5.α. Η εντός των τειχών πόλη	46
Το αρχαίο θέατρο.....	47
Η βασιλική στην ακρόπολη της Σπάρτης.....	52
«Δίκογχο Οικοδόμημα»	56
Ρωμαϊκή στοά.....	57
Αγορά.....	59
Κατοίκηση στην ακρόπολη	61
3.5.β. Η πόλη εκτός των τειχών	64
Κτήρια και χώροι δημόσιου χαρακτήρα	64
-Ναοί - βασιλικές	65
-Μνημειακά κτήρια, πιθανώς δημόσιου χαρακτήρα	69
-Νεκροταφεία - χώροι ταφής.....	73
-Λουτρά.....	79
-Εμπορικοί δρόμοι	81
Η θέση των ναών στην πόλη	83
Οικονομία – Εμπόριο – Βιοτεχνία.....	87

3.6. Η Λακεδαίμων κατά τους μεταβατικούς χρόνους (7ος - 8ος αιώνας)	91
Γραπτές πηγές	92
Αρχαιολογικά τεκμήρια.....	95
Η σλαβική παρουσία στους μεταβατικούς χρόνους.....	98
4. Σύνοψη – παρατηρήσεις	101
5. Η ανάδειξη και διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Σπάρτης.....	109
5.1. Οι τρεις «Σπάρτες» και η ιστορική φυσιογνωμία της πόλης μέσα στη χρονική της πορεία	109
5.2. Νέες πόλεις πάνω στις παλιές: η περίπτωση της Σπάρτης και η προβληματική της προβολής και διαχείρισης των μνημείων της.....	114
5.3. Η περίπτωση της Σπάρτης σήμερα	118
5.4. Η εικόνα της Σπάρτης και η μετάλλαξή της μέσα στον χρόνο	122
5.5. City branding και πολιτιστικές διαδρομές	127
City branding.....	127
Πολιτιστικές διαδρομές.....	131
Μία πολιτιστική διαδρομή στη Σπάρτη	134
5.6. Πολιτιστικό απόθεμα – βιώσιμη ανάπτυξη.....	141
6. Επίλογος	143
Συνοτομογραφίες – Βιβλιογραφία	144
Πηγές εικόνων	172
Εικόνες.....	173

1. Εισαγωγή – Μεθοδολογική προσέγγιση

1.1. Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η πόλη της Σπάρτης από την ύστερη ρωμαϊκή εποχή (3ος αιώνας) έως τους μεταβατικούς χρόνους (7ος - 8ος αιώνας), εστιάζοντας στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο (4ος - 6ος αιώνας). Εισαγωγικά, παρουσιάζεται με συνοπτικό τρόπο η διαχρονική κατοίκηση στην πόλη, από τους προϊστορικούς έως τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Μέσα από αυτήν την ιστορική αναδρομή διαγράφεται η πορεία της Σπάρτης και γενικά οι περίοδοι ανάπτυξης και συρρίκνωσής της, ενώ παράλληλα πιστοποιείται η συνέχεια και η επιβίωση της αρχαίας πόλης στην ίδια θέση, μέχρι την ίδρυση της Καστροπολιτείας του Μυστρά στη δεκαετία του 1260, οπότε μεταφέρονται οι αρχές του τόπου, χωρίς όμως να εγκαταλείπεται πλήρως η παλαιά πόλη.

Από τις αρχές του 19ου αιώνα και εξής, ανεγείρεται η νέα πόλη της Σπάρτης επάνω στα ερείπια της αρχαίας και βυζαντινής πόλης, με αποτέλεσμα την επικάλυψη των αρχαιοτήτων από σύγχρονες οικοδομές. Η οικοδόμηση της σύγχρονης πόλης είχε και έχει ως επακόλουθο την τμηματική και αποσπασματική αποκάλυψη των αρχαίων οικοδομικών καταλοίπων, γεγονός που δεν επιτρέπει τη διαμόρφωση μίας ολοκληρωμένης και ενιαίας εικόνας για τον αρχαίο και τον βυζαντινό δομημένο χώρο.

Στο παρόν πόνημα, οι εποχές ενδιαφέροντος είναι οι περίοδοι της μετάβασης της πόλης από τη ρωμαϊκή Σπάρτη στη βυζαντινή Λακεδαιμονία. Σκοπός είναι η κατά το δυνατόν παρουσίαση του μετασχηματισμού της πόλης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, φθάνοντας έως και τους σκοτεινούς-μεταβατικούς χρόνους, όπως αυτή η μετεξέλιξη προκύπτει μέσα από τα μνημεία, αλλά και σε θρησκευτικό επίπεδο.

Κατά τον 3ο αιώνα, η Σπάρτη εξακολουθεί να αποτελεί μία επαρχιακή πόλη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα αγαπητή στους Ρωμαίους. Παράλληλα, έχει εξελιχθεί σε τουριστικό-πολιτιστικό προορισμό, αναδεικνύοντας το ιστορικό της παρελθόν μέσα από την αναβίωση των λυκουργείων εθίμων. Η αρχαϊστική εικόνα που έχει καλλιεργήσει η πόλη, καθώς και τα λατρευτικά δρώμενα που τελούνται στα ιερά της, αποτελούν πόλους έλξης πλήθους επισκεπτών. Την εποχή αυτή, υπάρχει στην πόλη μία άρχουσα τάξη, η οποία διατηρεί στενούς δεσμούς με την ειδωλολατρική θρησκεία, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα να συνιστά η Σπάρτη αξιόμαχο προπύργιο του παγανισμού, κάτι που συνεχίζεται και κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα μέχρι και τον

πρώιμο 5ο αιώνα. Ωστόσο, παρά την ισχυρή ειδωλολατρική παρουσία στην πόλη, υπάρχουν ενδείξεις της νέας θρησκείας ήδη κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, τα μέλη της οποίας φαίνεται να αυξάνονται προοδευτικά. Ο πρώτος επίσκοπος Λακεδαίμονος που αναφέρεται ονομαστικά, τοποθετείται χρονικά στα μέσα του 5ου αιώνα, γεγονός που πιστοποιεί την ύπαρξη μίας ισχυρής κοινότητας χριστιανών κατά την εποχή αυτή στην πόλη. Από την περίοδο αυτή, η νέα θρησκεία επικρατεί και γίνεται ορατή μέσα από την κατασκευή ναών. Οι ναοί, οι οποίοι συσχετίζονται και με χώρους ταφής, αποτελούν πλέον τα σημεία αναφοράς της πρωτοβυζαντινής Σπάρτης. Κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο η πόλη μεταβάλλεται, αλλάζοντας τη φυσιογνωμία της και χάνοντας σταδιακά τον πρότερο μνημειακό της χαρακτήρα.

Οι αλλαγές στον χαρακτήρα και τη μορφή της πόλης διαπιστώνονται και στην περιοχή της ακρόπολης της Σπάρτης, το θρησκευτικό, διοικητικό και πολιτικό κέντρο της κλασικής, αλλά και της ρωμαϊκής πόλης. Οι μεταβολές ανιχνεύονται στα αποκαλυφθέντα μνημεία του χώρου, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το αρχαίο θέατρο. Από την άλλη, η κατασκευή του ύστερου τείχους που περικλείει την ακρόπολη, συντελεί στη δημιουργία δύο περιοχών: η μία εντός των τειχών και η άλλη εκτός της οχύρωσης. Η ίδρυση της βασιλικής στον λόφο της Ακρόπολης, στο κεντρικότερο και δεσπόζον τμήμα της πόλης, επιβεβαιώνει τον πλήρη εκχριστιανισμό της Λακεδαίμονος, καθώς και την ολοκλήρωση της μεταβολής της φυσιογνωμίας της περιοχής.

Κατά τους μεταβατικούς χρόνους (7ος - 8ος αιώνας), παρατηρείται περιορισμός της πόλης και των δραστηριοτήτων της. Διαπιστώνεται, ωστόσο, ότι η Λακεδαίμων εξακολουθεί να υφίσταται και κατά τη μεταβατική περίοδο. Παρόλο δε που οι γραπτές πηγές μιλούν για την εγκατάλειψη της πόλης από τους κατοίκους της και τις αρχές της επί σχεδόν δύο αιώνες λόγω της σλαβικής εισβολής και εγκατάστασης, αυτό δεν επαληθεύεται από τα στοιχεία που έχουμε. Τα αρχαιολογικά δεδομένα, μολονότι είναι λιγοστά, υποδεικνύουν ανθρώπινη δραστηριότητα, εντός και εκτός των τειχών. Η παρουσία, όμως, της Λακεδαίμονος και η σημασία της ως πόλης πιστοποιείται κυρίως από την αναφορά των επισκόπων της, που μνημονεύονται κατά τη διάρκεια των μεταβατικών χρόνων, σε μία περίοδο συνδεδεμένη με την Εικονομαχία, αλλά και με τη γενικότερη οικονομική και πολιτική ύφεση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Η πόλη επιβιώνει κατά τη διάρκεια των μεταβατικών αιώνων και αναβιώνει στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, περίοδο κατά την οποία παρατηρείται ανάπτυξη σε όλους τους τομείς.

Η σύγχρονη πόλη της Σπάρτης οικοδομείται επάνω στην αρχαία και τη βυζαντινή πόλη. Οι τρεις «Σπάρτες» αποκαλύπτονται σε επάλληλα στρώματα, παρουσιάζοντας τη διαχρονία της πόλης μέσα από τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους. Οι αρχαιότητες, οι οποίες συνιστούν το πολιτιστικό απόθεμα της σύγχρονης Σπάρτης, μπορούν μέσα από την ολοκληρωμένη διαχείρισή τους να συμβάλουν στον προσδιορισμό/επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας της πόλης, καθώς και στη βελτίωση της εικόνας της, καθιστώντας την ανταγωνιστική και θελκτική προς τους χρήστες της -κατοίκους, επισκέπτες, επιχειρήσεις-, και αναδεικνύοντάς την μέσω της πρακτικής της *ανάδειξης της φυσιογνωμίας της πόλης* (city branding) σε πόλο έλξης πολιτιστικού τουρισμού. Κύριο μέσον ανάδειξης και προβολής της πόλης στο πλαίσιο του city branding αποτελεί η χάραξη πολιτιστικών διαδρομών, που μπορούν να συντελέσουν στη βιώσιμη τουριστική της ανάπτυξη. Στην παρούσα εργασία προτείνεται μία μεικτή αστική πολιτιστική διαδρομή, στην οποία εντάσσονται μνημεία και αρχαιολογικοί χώροι, καθώς και κτήρια που ανήκουν χρονικά στη σύγχρονη ιστορία της πόλης. Μία τέτοια διαδρομή μπορεί να καταστήσει την τοπική αυτοδιοίκηση, τους κατοίκους, τους επισκέπτες, αλλά και τις επιχειρήσεις, κοινωνούς στην ανάδειξη της πόλης, ενισχύοντας την κοινωνική συνοχή, συμβάλλοντας στην οικονομική ανάπτυξη και βελτιώνοντας την ποιότητα ζωής στην πόλη, υπό το πρίσμα της αειφόρου ανάπτυξης. Τα πολιτιστικά αγαθά και η ορθή τους διαχείριση μπορούν να αναδειχθούν σε έναν σημαντικό παράγοντα για τη βιώσιμη ανάπτυξη της πόλης μέσα από την τεχνογνωσία και την εμπειρία των ειδικών και σε συνεργασία με την τοπική κοινωνία και τις τοπικές αρχές.

1.2. Μεθοδολογική προσέγγιση*

Η συμμετοχή και παρακολούθηση του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Βυζαντινός Κόσμος: Η σχέση του με την Αρχαιότητα και τον Νεότερο Ελληνισμό», του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και του Ινστιτούτου Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού, αποτέλεσε μία πρόκληση για μένα, δεδομένης της επαγγελματικής μου ιδιότητας ως αρχαιολόγου του Κλασικού Τμήματος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας.

Προσπερνώντας τα στεγανά όρια των φάσεων της ιστορίας και τη χρήση συμβατικών όρων, απαραίτητων μεν για την «ταξινόμηση» της γνώσης και τη διευκόλυνση προσέγγισης της ιστορίας, περιοριστικών δε (σε ορισμένες περιπτώσεις)

όσον αφορά στη συνολική θεώρηση, τη συνέχεια και την κατανόηση των ιστορικών γεγονότων, αντιλαμβάνεται κανείς ότι η ιστορία είναι μία, με συνέχειες και ασυνέχειες, στην οποία διακρίνονται «τομές», που προκαλούν αλλαγές και μετασχηματισμούς, χωρίς ωστόσο να αποκόπτεται η κάθε περίοδος από τις προηγούμενες ή τις επόμενες, αλλά αντίθετα συνδέονται άμεσα και υπάρχει αλληλεπίδραση.

Σε αυτή τη βάση γίνεται αντιληπτό ότι ο βυζαντινός κόσμος δεν γίνεται να αποκοπεί από τον αρχαίο και αντίστοιχα δεν είναι δυνατό να μην εξεταστεί η επίδρασή του στον νεότερο ελληνισμό.

Η συνέχεια αυτή διαπιστώνεται κατά την ανασκαφική έρευνα εντός του πολεοδομικού ιστού της πόλης της Σπάρτης, όπου αποτυπώνεται επί του εδάφους η διαχρονική κατοίκηση και ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή, από τη βυζαντινή περίοδο (εξετάζοντας την κατοίκηση «στρωματογραφικά» από τα ανώτερα στρώματα προς τα κατώτερα) έως τους κλασικούς και αρχαϊκούς χρόνους ή και ακόμη προγενέστερους. Δεν θα πρέπει δε να παραλειφθεί η νεότερη κατοίκηση στα αστικά οικόπεδα που ανασκάπτονται, εφόσον σε πολλές περιπτώσεις εντός των οικοπέδων υπήρχαν νεότερα κτήρια, τα οποία κατεδαφίστηκαν στο πλαίσιο της απαίτησης για εκ νέου οικοδόμηση. Αυτή ακριβώς η διαχρονική κατοίκηση κεντρίζει το ενδιαφέρον, και περισσότερο η μετάβαση από το κλασικό παρελθόν στο βυζαντινό· ιδιαίτερα όμως η συνέχεια που παρατηρείται από τη ρωμαϊκή περίοδο στην πρωτοβυζαντινή εποχή και από εκεί στους λεγόμενους στην παλαιότερη βιβλιογραφία σκοτεινούς χρόνους, που η σύγχρονη έρευνα τους αποκαλεί μεταβατικούς.

Όλες οι εποχές και οι πτυχές της ιστορίας της Σπάρτης (πολιτική - πολιτειακή, πολιτιστική, θρησκευτική, κοινωνική, οικονομική, χωροταξική, κ.λπ.) παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και προκαλούν τον καθένα να ασχοληθεί και να εμβαθύνει σε αυτές. Ωστόσο, στην παρούσα εργασία θα επικεντρωθούμε χρονικά στην ύστερη ρωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή περίοδο, καθώς και τους μεταβατικούς χρόνους, καταλήγοντας στις απαρχές της μεσοβυζαντινής εποχής, ενώ χωρικά θα εστιάσουμε στην περιοχή που καταλαμβάνει η σύγχρονη πόλη της Σπάρτης, καθώς και στο ανατολικό/νοτιοανατολικό τμήμα του οικισμού της Μαγούλας, σημειώνοντας ακροθιγώς στοιχεία της περιφέρειας και της υπαίθρου χώρας της πόλης ως ζωτικού της χώρου, όπου τυχόν απαιτηθεί.

Το πρώτο μέρος του παρόντος πονήματος αποτελεί μία παρουσίαση της μετάβασης από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή περίοδο, επιδιώκει με άλλα λόγια να σκιαγραφήσει το μεταβατικό στάδιο μεταξύ της αρχαιότητας που φθίνει και του βυζαντινού κόσμου που

αρχίζει να διαμορφώνει τον δικό του ιδιότυπο χαρακτήρα. Η προσπάθεια αυτή βασίζεται στα αρχαιολογικά τεκμήρια της πόλης της Σπάρτης, σε συνδυασμό, κατά το δυνατό, με τις φιλολογικές μαρτυρίες. Λαμβάνοντας αφενός υπόψη ότι ορισμένα σημαντικά μνημεία της πόλης έχουν μεγάλη διάρκεια ζωής και χρήσης και ότι αποτελούν κομβικά σημεία για την ανάπτυξη του θέματος, και αφετέρου ότι παρατηρείται μία ανομοιογένεια -ποσοτική κατά κύριο λόγο- του υλικού, η διάρθρωση της εργασίας συνδυάζει τον θεματικό με τον χρονολογικό τρόπο παρουσίασης, ακολουθώντας μία χρονολογική σειρά παράλληλα με επιμέρους θεματικές και μνημεία, με σκοπό την επίτευξη μίας κατά το δυνατό πληρέστερης εικόνας της πόλης κατά τη μεταβατική περίοδο που ερευνάται.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας επικεντρώνεται στους τομείς της διαχείρισης και της ανάδειξης του πολιτιστικού αποθέματος της περιοχής, έχοντας ως παράδειγμα την πόλη της Σπάρτης, αναφέροντας γενικές αρχές και μοντέλα διαχείρισης, παρουσιάζοντας την εικόνα της πόλης από το παρελθόν έως σήμερα και προτείνοντας μία πολιτιστική διαδρομή, που αποσκοπεί στην ανάδειξη της φυσιογνωμίας της πόλης (city branding).

Ο συνδυασμός των επιστημονικών ενδιαφερόντων και προβληματισμών της γράφουσας και η διαπίστωση ότι το πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα της Σπάρτης μπορεί να συμβάλει στη βιώσιμη ανάπτυξη της πόλης, καθόρισαν την επιλογή του θέματος. Η εκπόνηση της εργασίας και η πραγμάτευση των διαφόρων ζητημάτων βασίστηκε στη βιβλιογραφική μελέτη, την αρχαιακή αναζήτηση, καθώς και στη βιωματική και εργασιακή εμπειρία στον τοπικό αρχαιολογικό φορέα, την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας.

Όπως προαναφέρθηκε, η ιστορία διακρίνεται για την αέναη ροή της και δεν διακόπτεται όσο οι άνθρωποι δραστηριοποιούνται και δημιουργούν. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της έρευνας και της μελέτης, η περιοδολόγηση καθίσταται απαραίτητη, και εμπεριέχει σε πολλές περιπτώσεις, εκτός από τα χρονικά όρια, και την ιστορική-πολιτιστική διάσταση μίας εποχής. Στην παρούσα εργασία η περιοδολόγηση λαμβάνει υπόψη της τον γενικώς αποδεκτό διαχωρισμό των χρονικών περιόδων, την ιστορία της πόλης, καθώς και τις χρονικές αναφορές των ανασκαφικών εκθέσεων και μελετών.

Ως εκ τούτου, ως ύστερη ρωμαϊκή περίοδος αναφέρεται ο 3ος αιώνας. Ενίοτε όμως, ως ύστεροι ρωμαϊκοί χρόνοι αναφέρονται ο 3ος και 4ος αιώνας. Σημειώνεται ότι ο 4ος αιώνας αποτελεί μία μεταβατική εποχή για τη Σπάρτη, κατά την οποία ξεκινούν οι αλλαγές εκείνες που θα επηρεάσουν τη μετέπειτα φυσιογνωμία της πόλης. Για τον 4ο

αιώνα ίσως και λίγο αργότερα, χρησιμοποιείται και ο όρος υστερορωμαϊκός. Στο παρόν πόνημα, η χρήση των όρων ύστερος ρωμαϊκός και υστερορωμαϊκός γίνεται, κυρίως, όταν η χρονολόγηση προέρχεται από τον ανασκαφέα ή τον μελετητή του χώρου, οπότε και αναφέρονται με τον ίδιο όρο.

Η χρονική περίοδος από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα εντάσσεται στην πρωτοβυζαντινή ή πρώιμη βυζαντινή εποχή και είναι η περίοδος που συνιστά την ύστερη αρχαιότητα. Ως ύστερη αρχαιότητα είχε χαρακτηριστεί αρχικώς μία πολύ ευρεία χρονική περίοδος, η οποία πλέον στη σύγχρονη έρευνα έχει περιοριστεί στο χρονικό διάστημα από τον 4ο αιώνα έως και τα τέλη του 6ου/αρχές του 7ου αιώνα¹. Σημειώνεται ότι αυτή η περίοδος στην έρευνα αναφέρεται και ως υστερορωμαϊκή/πρώιμη βυζαντινή εποχή², όρος που χρησιμοποιείται και στην παρούσα μελέτη. Επιπλέον, στην παρούσα εργασία, αυτή η χρονική περίοδος εμφανίζεται και ως παλαιοχριστιανική εποχή, κυρίως, όταν τον όρο αυτόν τον χρησιμοποιούν οι ανασκαφείς και οι μελετητές, οπότε και διατηρείται ως έχει.

Ο 7ος και ο 8ος αιώνας εντάσσονται σε μία περίοδο δημογραφικής, πολιτικής και οικονομικής κάμψης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που συνεχίστηκε έως τις αρχές του 9ου αιώνα. Ως εκ τούτου, αυτοί οι δύο αιώνες έχουν χαρακτηριστεί ως σκοτεινοί ή μεταβατικοί χρόνοι³. Στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιηθεί ο όρος μεταβατικοί χρόνοι, καθώς κατά την περίοδο αυτή φαίνεται ότι έλαβαν χώρα ζυμώσεις και αλλαγές που οδήγησαν εν τέλει στην ανάκαμψη της μεσοβυζαντινής περιόδου.

---

* Επισημάνσεις - παρατηρήσεις:

- Οι χρονολογίες είναι μετά Χριστόν (μ.Χ.). Όταν υπάρχει διαφοροποίηση τότε δηλώνεται.
- Στη βιβλιογραφία χρησιμοποιήθηκαν και συντομογραφίες, οι οποίες παρατίθενται στην αρχή.
- Οι παραπομπές στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* παρατίθενται ως ακολούθως: Στις περιπτώσεις όπου γίνεται εκτενής μνεία, τότε εγγράφεται στη βιβλιογραφία. Στις περιπτώσεις που γίνεται απλή αναφορά, τότε παραδίδεται μόνο στις υποσημειώσεις.
- Στο παράρτημα των εικόνων έχουν συμπεριληφθεί δύο τοπογραφικοί χάρτες της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης, προς διευκόλυνση του εντοπισμού των θέσεων που αναφέρονται στο κείμενο. Στον έναν σημειώνεται η θέση της ακρόπολης και των τεσσάρων κωμών της αρχαίας Σπάρτης (εικ. 1) και στον δεύτερο σημειώνονται τα οικοδομικά τετράγωνα της σύγχρονης πόλης (εικ. 2).

¹ Βλ. ενδεικτικά Johnson 2012, 3-4.

² Βλ. ενδεικτικά Petridis 2014, 269-287, ειδικότερα 269-270, 286-287.

³ Κατά τον Πετρίδη, η περίοδος αυτή θα έπρεπε να αποκαλείται *Period of Transformations*, περίοδος μετασχηματισμών, και όχι σκοτεινοί ή μεταβατικοί χρόνοι, βλ. Petridis 2014, 287.

2. Σπάρτη: πορεία μέσα στον χρόνο

Η Σπάρτη αποτελεί ένα παλίμνηστο, αν αναλογιστεί κανείς ότι στον ίδιο τόπο όπου αναπτύσσεται η σύγχρονη πόλη, έχουν εντοπιστεί και αποκαλυφθεί τμήματα της αρχαίας Σπάρτης και της βυζαντινής Λακεδαιμονίας.

Η γεωγραφική της θέση, στο μέσον της κοιλάδας του Ευρώτα και στο κέντρο περίπου της ενδοχώρας της Λακωνικής, είναι καίρια, ενώ η πιο παλιά περιγραφή της θέσης της προέρχεται από τον Πολύβιο (V, 22.1-3): *Τῆς γὰρ Σπάρτης τῶ μὲν καθόλου σχήματι περιφεροῦς ὑπαρχούσης καὶ κειμένης ἐν τόποις ἐπιπέδοις, κατὰ μέρος δὲ περιεχούσης ἐν αὐτῇ διαφόρους ἀνωμάλους καὶ βουνώδεις τόπους, τοῦ δὲ ποταμοῦ παραρρέοντος ἐκ τῶν πρὸς ἀνατολὰς αὐτῆς μερῶν, ὃς καλεῖται μὲν Εὐρώτας, γίνεται δὲ τὸν πλείω χρόνον ἄβατος διὰ τὸ μέγεθος, συμβαίνει τοὺς βουνοὺς ἐφ' ὧν τὸ Μενελαίον ἐστὶ πέραν μὲν εἶναι τοῦ ποταμοῦ, κείσθαι δὲ τῆς πόλεως κατὰ χειμερινὰς ἀνατολὰς, ὄντας τραχεῖς καὶ δυσβάτους καὶ διαφερόντως ὑψηλοῦς,...* [= Τὸ σχῆμα τῆς Σπάρτης εἶναι κυκλικὸν περίπου· εἶναι κτισμένη εἰς πεδιάδα καὶ ἔχει ἐδῶ ἐκεῖ μέσα της διαφόρους ἀνωμάλους καὶ βουνοειδεῖς τοποθεσίας· ὁ Εὐρώτας ποταμὸς ρεεῖ πλησίον αὐτῆς εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος καὶ λόγῳ τοῦ μεγέθους του εἶναι ἀδιάβατος κατὰ τὸν περισσότερον χρόνον· οἱ λόφοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι τὸ Μενελαίον, εὐρίσκονται πέραν τοῦ ποταμοῦ πρὸς τὰ βορειοανατολικά καὶ εἶναι τραχεῖς καὶ δύσβατοι καὶ πολὺ ὑψηλοὶ,...]. Η πόλη αναπτύσσεται σε επιμήκη έκταση, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., που ορίζεται στα ανατολικά από τον ποταμὸ Ευρώτα, στα βόρεια από το ρέμα της Μούσγας και στα νότια και τα νοτιοδυτικά από το ρέμα της Μαγουλίτσας. Στην περιοχή που εκτείνεται η πόλη, εκτός από τις πεδινές εκτάσεις, υπάρχουν και υψώματα που διακόπτουν το επίπεδο ἔδαφος της περιοχῆς και δημιουργοῦν μία ποικιλομορφία στο ανάγλυφο της πόλης⁴.

Στη θέση αυτή, στο μέσον της εύφορης κοιλάδας του Ευρώτα, πλαισιωμένη από τους ορεινούς όγκους του Ταυγέτου, στα δυτικά, και του Πάρωνα, στα ανατολικά, και με τον ποταμὸ Ευρώτα να δημιουργεῖ ἕναν φυσικὸ δρόμο προς τις βόρειες περιοχές της Λακωνικής, ιδρύεται η αρχαία Σπάρτη, η οποία κατά τους κλασικούς χρόνους θα ελέγχει τα 2/5 της Πελοποννήσου και θα προΐσταται της Πελοποννησιακῆς Συμμαχίας, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (I, 10.2): *...καίτοι Πελοποννήσου τῶν πέντε τὰς δύο μοῖρας νέμονται, τῆς τε ζυμπάσης ἡγοῦνται καὶ τῶν ἕξω ζυμμάχων πολλῶν...* [= Και ὁμως οἱ

⁴ Για τη φυσική γεωγραφία της πόλης, βλ. Κουρίνου 2000, 21-23, με σχετική βιβλιογραφία.

Λακεδαιμόνιοι εξουσιάζουν τα δύο πέμπτα της Πελοποννήσου, είναι αρχηγοί όλων των Πελοποννησίων και έχουν πολλούς άλλους συμμάχους.], ενώ με το ιδιότυπο πολιτικό, πολιτειακό και στρατιωτικό της σύστημα θα αποτελέσει τον αντίποδα της Αθήνας.

Η διαχρονική και αδιάκοπη κατοίκηση της Σπάρτης από τους προϊστορικούς έως τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, καταδεικνύεται μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια⁵, άλλοτε επιβεβαιώνοντας και άλλοτε διαψεύδοντας τις γραπτές πηγές της εκάστοτε εποχής. Σε όλους αυτούς τους αιώνες, ο τόπος της ανθρώπινης δραστηριότητας είναι ο ίδιος, ωστόσο με διαφοροποιήσεις ως προς την έκταση και τη συστηματοποίηση της κατοίκησης.

Η ανθρώπινη παρουσία διαπιστώνεται ήδη κατά την πρωτοελλαδική εποχή, με ιδιαίτερη συγκέντρωση ευρημάτων (κτηριακά κατάλοιπα, κεραμική και εργαλεία, ταφές) κυρίως στο νοτιοδυτικό άκρο της σύγχρονης πόλης, πλησιόχωρα του ρέματος της Μαγουλίτσας, υποδεικνύοντας μία εκτεταμένη εγκατάσταση στην περιοχή. Λίγα αλλά σημαντικά ευρήματα (ταφές, στρώματα καταστροφής με κεραμική) υποδηλώνουν επίσης την ύπαρξη εγκατάστασης της μεσοελλαδικής και πρώιμης μυκηναϊκής εποχής στο νοτιοανατολικό άκρο της πόλης, ενώ σποραδικά ευρήματα της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου (κεραμική) αποτελούν ενδείξεις της ανθρώπινης παρουσίας κατά την περίοδο αυτή.

Η απαρχή της «ιστορικής» Σπάρτης τοποθετείται στη γεωμετρική εποχή, όπως πιστοποιείται κυρίως από τους τάφους και την άφθονη κεραμική αυτής της περιόδου⁶, κατά την οποία η πόλη σχηματίζεται κατά κόμες⁷. Οι κόμες της Σπάρτης ήταν πέντε: η Πιτάνη, η Μεσόα, η Κυνόσουρα, οι Λίμνες και οι Αμύκλες, με τις τέσσερεις πρώτες να βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση, ενώ η τελευταία ήταν γεωγραφικά απομακρυσμένη⁸. Είναι η εποχή που εμφανίζονται στην περιοχή της Σπάρτης σημαντικοί τόποι λατρείας, όπως της Ορθίας Αρτέμιδος στην περιοχή της κόμης των Λιμνών και της Αθηνάς στην

---

⁵ Στο πλαίσιο αιτημάτων για την ανέγερση οικοδομών διενεργούνται σωστικές ανασκαφές, τα αποτελέσματα των οποίων δημοσιεύονται στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου*. Για την κατοίκηση της Σπάρτης από τους προϊστορικούς έως τους υστερορωμαϊκούς/πρωτοβυζαντινούς χρόνους, όπως προκύπτει από τις ανασκαφές της πόλης, βλ. συγκεντρωτικά Raftoroulou 1998, 125-140.- Zαννου – Themos 2009, 105-122.- Βασιλογάμβρου – Τσούλη – Μαλτέζου 2018, 329-351. Σχετικά με τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, βλ. ενδεικτικά Μπακούρου 1989-1991, 335-359. Για τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, βλ. ενδεικτικά Βακούρου 2009, 301-311.

⁶ Για τα λίγα κτηριακά κατάλοιπα αυτής της εποχής, βλ. Κουρίνου 2000, 90.- Βασιλογάμβρου – Τσούλη – Μαλτέζου 2018, 331.

⁷ Κουρίνου 2000, 28. Για τις εγκαταστάσεις αυτής της περιόδου, βλ. Zαννου – Themos 2009, 112-113. Γενικά για τις κόμες, βλ. Κουρίνου 2000, 89-95.

⁸ Οι αρχαίες Αμύκλες τοποθετούνται στο ομώνυμο χωριό, σε απόσταση περίπου 4,5 χλμ. νότια της Σπάρτης, οι οποίες ενσωματώθηκαν στην πόλη αφού πρώτα καταλήφθηκαν, βλ. Κουρίνου 2000, 89.

ακρόπολη, στην περιοχή της κόμης της Πιτάνης, ενώ στις Αμύκλες λειτουργεί το ιερό του Απόλλωνος.

Από αυτήν την περίοδο η Σπάρτη ξεκινά την επεκτατική πολιτική της, προσαρτώντας αρχικά την άνω κοιλάδα του Ευρώτα στα βόρεια, ενώ στα νότια φθάνει έως το Έλος και το Ταίναρο. Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια των κατακτητικών μεσσηνιακών πολέμων, περιέρχεται στην επικράτειά της η εύφορη Μεσσηνία, ενώ στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. κατακτά την Κυνουρία, τη χερσόνησο του Μαλέα και τα Κύθηρα⁹. Διαμορφώνεται έτσι μία ιδιότυπη πόλη-κράτος, η οποία έχει στην επικράτειά της σχεδόν το σύνολο της νότιας Πελοποννήσου, όπου στο *άστυ* διαμένουν οι Σπαρτιάτες πολίτες, οι *όμοιοι*, ενώ στη *χώρα* κατοικούν οι περίοικοι και οι *είλωτες*¹⁰.

Στην αρχαϊκή περίοδο, η Σπάρτη αποτελεί μία πόλη οικονομικά και πολιτιστικά δραστήρια, που διατηρεί επαφές με την Ιωνία, την Αίγυπτο και άλλες περιοχές. Βιοτεχνικά προϊόντα (αγγεία, ειδώλια), που αποδίδονται σε λακωνικά εργαστήρια, εμφανίζονται σε μεγάλα πανελλήνια ιερά και σε τάφους εκτός λακωνικής επικράτειας, δηλωτικό της βιοτεχνικής δραστηριότητας και των εξωτερικών εμπορικών συναλλαγών κατά την περίοδο αυτή, καθώς και της ανάπτυξης στις τέχνες, ιδιαίτερα στην μικροτεχνία.

Το οικιστικό σχήμα των κωμών διατηρείται στους αρχαϊκούς, αλλά και αργότερα, κατά τους κλασικούς χρόνους, όπως προκύπτει από το σχόλιο του Θουκυδίδη (I, 10.2): *... οὔτε ξυνοικισθείσης πόλεως οὔτε ἱεροῖς καὶ κατασκευαῖς πολυτελεσί χρησαμένης, κατὰ κῶμας δὲ τῶ παλαιῷ τῆς Ἑλλάδος τρόπῳ οἰκισθείσης...* [=...η πολιτεία τους δεν αποτελείται από έναν, αλλά από πολλούς μικρούς συνοικισμούς -κατά την παλαιότερη συνήθεια- και ούτε έχει πολυτελείς ναούς και δημόσια κτίρια,...]. Από τις οικίες της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής διατηρούνται λίγα και σποραδικά κατάλοιπα, ενώ αποσπασματικά διασώζονται και τα ιερά της πόλης, μία εικόνα που αντικατοπτρίζει κατά κάποιον τρόπο την παραπάνω ρήση. Ωστόσο, η ανάπτυξη της πόλης διαφαίνεται από τα στρώματα κεραμικής, καθώς και από τους αποθέτες οικιών και ιερών. Το κύριο ιερό της είναι αυτό της Αθηνάς Χαλκιοίκου στον λόφο της Ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης, το οποίο ανακαινίζεται και ακμάζει την περίοδο αυτή, ενώ οικοδομικές εργασίες πραγματοποιούνται και στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος, καθώς και στο ιερό του Απόλλωνος στις Αμύκλες. Τέλος, μεμονωμένες ταφές, συστάδες τάφων ή τμήματα νεκροταφείων αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, που αποκαλύπτονται στον σύγχρονο

⁹ Κουρίνου 2000, 28.

¹⁰ Για τον πολιτικό διαχωρισμό *άστεως* και *χώρας*, βλ. συνοπτικά Cartledge 1998, 39-47.

αστικό ιστό καθώς και στον οικισμό της Μαγούλας, χαράσσουν νοητά τα όρια των τεσσάρων κωμών της αρχαίας Σπάρτης¹¹ και υποδηλώνουν την έκταση της πόλης.

Στην υστεροκλασική περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας συντελούνται σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές και προβάλλουν νέες δυνάμεις στο πολιτικό προσκήνιο, η Σπάρτη δέχεται τις πρώτες επιδρομές στο έδαφός της από τους Θηβαίους. Στην ελληνιστική εποχή εμφανίζονται πλέον και άλλοι εισβολείς (Μακεδόνες, Ηπειρώτες κ.ά.), γεγονός που οδηγεί αναπόφευκτα στην κατασκευή τείχους, που περικλείει ολόκληρη την πόλη¹². Με τον τειχισμό της πόλης αρχίζει η πολεοδομική ενοποίηση της Σπάρτης¹³, ενώ διαπιστώνεται μέριμνα για έργα κοινής ωφέλειας (υδροδότηση, απορροή ομβρίων)¹⁴. Λίγα κτήρια και τμήματα κτηρίων αυτής της περιόδου έχουν αποκαλυφθεί κατά τόπους, ενώ εντοπίζεται άφθονη κεραμική σε στρώματα, αποθέτες και πληρώσεις ισοπέδωσης του εδάφους. Η παρουσία ψηφιδωτών δαπέδων και καταλοίπων τοιχογραφιών ενισχύουν την εικόνα ανάπτυξης της πόλης, υποδηλώνοντας την ύπαρξη μίας ακμαίας αστικής τάξης. Αναθήματα υποδεικνύουν τις θέσεις ιερών, ενώ ιδρύονται νέα ή ανακαινίζονται τα παλαιότερα. Η ευμάρεια της Σπάρτης αντανακλάται επίσης στους επιμελημένους κατασκευές τάφους, οι οποίοι ανεγείρονται επάνω σε δρόμους, σηματοδοτώντας το οδικό δίκτυο της πόλης. Παρά δε τη συρρίκνωση της επικράτειάς της, η Σπάρτη αποτελεί κατά τους ελληνιστικούς χρόνους μία ακμάζουσα πόλη, που διαθέτει επιμελημένα και φροντισμένα δημόσια κτήρια¹⁵, αναπτύσσει εμπορική και βιοτεχνική δραστηριότητα¹⁶ και κόβει νόμισμα.

Το 31 π.Χ., στη ναυμαχία του Ακτίου, η Σπάρτη, με επικεφαλής τον Ευρυκλή¹⁷, καθώς και η Μαντίνεια, αποτελούν τις μόνες πόλεις που τάσσονται στο πλευρό του Οκταβιανού. Αυτό είχε ως επακόλουθο να αποκτήσει η Σπάρτη προνόμια, να εξασφαλίσει μία σημαντική θέση ανάμεσα στις πόλεις της αυτοκρατορίας και να καταστεί αγαπητή και ευνοούμενη πόλη των Ρωμαίων. Στους αιώνες που θα ακολουθήσουν, θα δεχθεί πλήθος ευεργεσιών από αρκετούς Ρωμαίους αυτοκράτορες,

---

¹¹ Η Σπάρτη παρουσιάζει μία ιδιοτυπία ως προς τη χωροθέτηση και την οργάνωση των τόπων ταφής. Η απουσία εκτεταμένων και οργανωμένων νεκροταφείων γεωμετρικών, αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, οφείλεται στην οργάνωση της πόλης κατά κόμεις, οι οποίες αποτελούν οικιστικούς πυρήνες, στα όρια των οποίων διαμορφώνονται οι χώροι ταφής, βλ. Κουρίνου 2000, 217-218.- Τσούλη 2013, 151-152.

¹² Για το ελληνιστικό τείχος της Σπάρτης, βλ. Κουρίνου 2000, 35-62.

¹³ Βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 71-72.- Κουρίνου 2000, 89.

¹⁴ Κουρίνου 2000, 223-227.

¹⁵ Cartledge – Spawforth 1992, 134.

¹⁶ Cartledge – Spawforth 1992, 72.

¹⁷ Ο Σπαρτιάτης Ευρυκλής (1ος αιώνας π.Χ.) απέκτησε μετά τη ναυμαχία του Ακτίου την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, και ως Γάιος Ιούλιος Ευρυκλής χρηματοδότησε δημόσια έργα στην πόλη και έγινε, σύμφωνα με τον Στράβωνα (VIII, 5.1), *ήγεμών των Λακεδαιμονίων*.

όπως μαρμάρινο θέατρο, γυμνάσιο, υδραγωγείο. Αρχικά, υπό την ηγεμονία του Γαΐου Ιουλίου Ευρυκλή, διαμορφώνεται ο ρυμοτομικός ιστός της πόλης με τη χάραξη των οδικών αρτηριών κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ. και ΒΔ.-ΝΑ., και προοδευτικά συντελείται η πολεοδομική της ενοποίηση. Σε αυτή την περίοδο ανήκει και η πρώτη φάση κατασκευής του αρχαίου θεάτρου στην ακρόπολη της Σπάρτης, όπως το αντικρίζουμε σήμερα, ενώ παράλληλα κατασκευάζονται τεχνικά έργα μεγάλης κλίμακας (διευθετήσεις ρεμάτων - αγωγοί ομβρίων, γέφυρα), τμήματα των οποίων εντοπίζονται σε διάφορα σημεία της σύγχρονης πόλης. Αυτήν την εποχή θεσμοθετείται και η αυτοκρατορική λατρεία στη Σπάρτη, ενδεικτικό στοιχείο των σχέσεων του Ευρυκλή με τον Αύγουστο. Σταδιακά η πόλη αναπτύσσεται κατά τα ρωμαϊκά πρότυπα¹⁸.

Στο οδοιπορικό του Πausανία στη Σπάρτη, αποτυπώνεται μία ζωντανή πόλη που ευημερεί και δεν υπολείπεται των άλλων πόλεων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Παρότι δε η αφήγηση του περιηγητή του 2ου αιώνα¹⁹ αποσκοπεί κυρίως στην απαρίθμηση και περιγραφή των αξιοθεάτων της Σπάρτης, ωστόσο διαφαίνεται η ακμή της πόλης. Η πόλη εκτείνεται εντός των τειχών της ελληνιστικής περιόδου με το μεγαλύτερο τμήμα της να είναι οργανωμένο κατά οικοδομικά τετράγωνα (*insulae*), αποκτώντας υποδάμειο πολεοδομικό σχέδιο²⁰. Πολιτικό κέντρο συνεχίζει να είναι η αγορά, με τα μνημεία που αναφέρει ο Πausανίας να δείχνουν τη διαχρονική χρήση της θέσης, αλλά και τη σημασία της στις θρησκευτικές και κοινωνικές λειτουργίες της πόλης, σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του περιηγητή (III, 11.2): *Λακεδαιμονίων τοῖς Σπάρτην ἔχουσιν ἐστὶν ἀγορὰ θεᾶς ἀζία, ...* [= Οι λακεδαιμόνιοι της Σπάρτης έχουν μία αγορά αξιοθέατη].

Παρότι έχουν εντοπιστεί λίγα κτήρια δημόσιου χαρακτήρα, από τις αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες, ωστόσο, έχουν έλθει στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και ευρήματα που πιστοποιούν τον πλούτο και την ακμή της πόλης. Οικίες στον τύπο της αστικής έπαυλης (*villa urbana*) με αίθρια, λουτρά και κήπους και κοσμημένες με ψηφιδωτά δάπεδα, αγάλματα και τοιχογραφίες, τεκμηριώνουν τον εκρωμαϊσμό της τοπικής άρχουσας τάξης. Επίσης, κατασκευάζονται μεγάλης κλίμακας και έκτασης έργα κοινής ωφέλειας, όπως το μεγάλο μήκους υδραγωγείο, καθώς και πυκνό δίκτυο αγωγών ύδρευσης, αποχέτευσης και απορροής ομβρίων, έργα που υπαγορεύθηκαν κατά κάποιο τρόπο από την ύπαρξη δημοσίων και ιδιωτικών λουτρών, νυμφαίων και κήπων, και τις αυξανόμενες απαιτήσεις για νερό. Τα δίκτυα κοινής ωφέλειας της πόλης

¹⁸ Cartledge – Spawforth 1992, 135.

¹⁹ Ο Πausανίας επισκέφτηκε τη Σπάρτη κατά πάσα πιθανότητα λίγο μετά το 155, βλ. Παπαχατζής 1994, 1-2.

²⁰ Závou – Themis 2009, 119.

κατασκευάζονται υπό κρατική επίβλεψη²¹ και μεγάλο τμήμα τους εντοπίζεται κάτω από το οδικό δίκτυο της πόλης, οι κύριες αρτηρίες του οποίου οδηγούν έξω από το άστυ, στα περίχωρα της Σπάρτης. Εκεί, εκτός των τειχών, αναπτύσσονται εκτεταμένα νεκροταφεία, που οργανώνονται με συστηματικό τρόπο, βόρεια και νότια της πόλης. Στην πόλη λειτουργεί επίσης νομισματοκοπείο, που εκδίδει τοπικές κοπές μέχρι την εποχή του Ρωμαίου αυτοκράτορα Γαλλιηνού (253-268), ενώ παράλληλα αναπτύσσονται τοπικά εργαστήρια ψηφιδωτών, σαρκοφάγων, κ.ά., στοιχεία ενδεικτικά της εμπορικής και βιοτεχνικής δραστηριότητας της πόλης.

Τέλος, στους ρωμαϊκούς χρόνους, συνεχίζεται η αναβίωση των λυκουργείων εθίμων, ενώ συρρέει στη Σπάρτη πλήθος επισκεπτών, κυρίως Ρωμαίοι, προκειμένου να δουν από κοντά τα μνημεία της πόλης και να παρακολουθήσουν λατρευτικά δρώμενα στα ιερά της. Η Σπάρτη, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, αποτελεί μία επαρχιακή πόλη της αυτοκρατορίας που ακμάζει και είναι ιδιαίτερος γνωστή για το ιστορικό της παρελθόν.

Τον 4ο αιώνα, η πόλη της Σπάρτης διατηρεί τα στοιχεία και τις λειτουργίες κάποιων εκφάνσεων «εκρωμαϊσμού» τον οποίο υπέστη μερικώς, ενώ παράλληλα επηρεάζεται από τις οικονομικές, διοικητικές, πολιτικές, θρησκευτικές και κοινωνικές αλλαγές και ανακατατάξεις που συντελούνται εκείνη την περίοδο στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία εν γένει. Σταδιακά η πόλη μετασχηματίζεται. Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο κατασκευάζονται νέα τείχη που περικλείουν μικρότερη έκταση, περιβάλλοντας την περιοχή της ακρόπολης, στην οποία συνεχίζει να βρίσκεται -από ό,τι φαίνεται- το διοικητικό, πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της πόλης. Αξιοποιούνται οι παλαιότερες υποδομές και το ρυμοτομικό μαζί με το υδρευτικό και αποχετευτικό δίκτυο. Ωστόσο, δεν εντοπίζονται τόσο οργανωμένα και εκτεταμένα νεκροταφεία, όπως στη ρωμαϊκή περίοδο. Επίσης, η νέα θρησκεία, ο χριστιανισμός, επικρατεί και συμβάλλει στην αλλαγή της νοοτροπίας, ενώ η πόλη προάγεται σε έδρα επισκοπής. Οι αλλαγές αυτές αντικατοπτρίζονται και στις χρήσεις του χώρου. Κτήρια θρησκευτικού και κοσμικού χαρακτήρα έχουν εντοπιστεί σε διάφορα σημεία της πόλης, ορισμένα από τα οποία κοσμούνται με ψηφιδωτά δάπεδα, ενώ τα κατάλοιπα οικιών, καθώς και η άφθονη κεραμική, αντανακλούν την καθημερινή ζωή των κατοίκων. Βάσει της αρχαιολογικής μαρτυρίας τεκμηριώνεται η συνέχιση της κατοίκησης και διαγράφεται, κατά το δυνατόν, η φυσιογνωμία της πόλης.

---

²¹ Zavnou – Themis 2009, 120.

Κατά τους μεταβατικούς χρόνους (7ος και 8ος αιώνας), σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, η πόλη εγκαταλείπεται από τους κατοίκους και τον επίσκοπό της και ερημώνεται. Ωστόσο, τα αρχαιολογικά τεκμήρια, έστω και πενιχρά, υποδηλώνουν ότι η πόλη δεν εξαλείφεται, και υποδεικνύουν τη συνέχιση της κατοίκησης στην περιοχή.

Μετά τις δυσκολίες και την κρίση της μεταβατικής αυτής περιόδου, ακολουθεί μία περίοδος ανάπτυξης. Στις αρχές του 9ου αιώνα, βάσει των γραπτών πηγών, επανιδρύεται η πόλη, η οποία χωροθετείται επάνω στα ερείπια της ρωμαϊκής Σπάρτης και της πρωτοβυζαντινής Λακεδαίμονος. Αναπτύσσεται στην περιτειχισμένη ακρόπολη, όπου εντοπίζονται κατάλοιπα οικιών, τάφοι, ναοί και στοιχεία εργαστηριακών εγκαταστάσεων, είτε πλησίον είτε επάνω σε μνημεία προγενεστέρων εποχών. Εκεί τοποθετείται η μονή του Οσίου Νίκωνος και συγκεντρώνονται εν γένει οι θρησκευτικές, εμπορικές και οικονομικές, καθώς και οι κοινωνικές δραστηριότητες της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας, αποτελώντας με άλλα λόγια τη *χώρα*²² της ευρύτερης περιοχής. Η τοπική επισκοπή ανάγεται σε μητρόπολη, ενδεικτικό στοιχείο της ολοένα αυξανόμενης ισχύος της πόλης, και προοδευτικά η κατοίκηση επεκτείνεται εκτός των τειχών, νότια και ανατολικά της τειχισμένης ακρόπολης²³, όπου ανεγείρονται επίσης σπίτια, εκκλησίες, λουτρά και εργαστήρια, και δημιουργούνται νέες συνοικίες. Οι δρόμοι της πόλης κατευθύνονται προς το κεντρικό της σημείο, δηλαδή την ακρόπολη, ωστόσο δεν έχει ακόμη διαπιστωθεί εάν η πόλη ήταν οργανωμένη βάσει πολεοδομικού σχεδιασμού²⁴. Η μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία εξελίσσεται σε μία πόλη πολυσυλλεκτική²⁵, όπου διαπιστώνεται ανάπτυξη των παραγωγικών διαδικασιών,

---

²² Υπό την έννοια της οχυρής πόλης, που αποτελεί την οικιστική, διοικητική και κυρίως οικονομική μονάδα των μέσων βυζαντινών χρόνων.

²³ Βλ. Bouras 1981, 622.- Armstrong 2002, 340.- Βελισσαρίου 2006, 428. Για τον εντοπισμό βυζαντινών κτηρίων στα ανατολικά/βορειοανατολικά της τειχισμένης ακρόπολης, βλ. ενδεικτικά Τσούλη Μ. – Βλαχάκος Δ. – Παπαγιάννης Α., *ΑΔ* 65 (2010), 444-445. Για την ύπαρξη οργανωμένης εγκατάστασης, με κοιμητηριακό ναό, εργαστήριο και οικίες, σε ικανή απόσταση εκτός των τειχών στα βόρεια της πόλης, στην περιοχή του οικισμού της Κοκκινόραχης, βλ. Πάντου Ε. – Ελευθερίου Ε.Π. – Φλώρου Μ., *ΑΔ* 69 (2014), 631-637. Για σχετική αναφορά βλ. και Φλώρου, 97-98 (αδημ. μεταπτυχιακή εργασία).

²⁴ Βλ. Bakourou 2009, 310. Για τις πόλεις της βυζαντινής περιόδου, καθώς και για την πολεοδομία τους, βλ. ενδεικτικά Bouras 1981, 611-653.- Μπούρας 1998, 89-97.- Μονιούδη-Γαβαλά 2015, 22-42. Γενικά στις μεσοβυζαντινές και τις υστεροβυζαντινές πόλεις απουσιάζει ο πολεοδομικός σχεδιασμός (παρατηρούνται στενοί δρόμοι, καθώς και μη οργανωμένοι κοινόχρηστοι χώροι και πλατείες). Η οικοδόμησή τους παρουσιάζει δυναμική και όχι προσχεδιασμένη ανάπτυξη, η οποία υπαγορεύεται από τις ανάγκες της καθημερινής ζωής και στερείται οποιασδήποτε μνημειακότητας, σε αντίθεση με τις πόλεις της ύστερης αρχαιότητας, βλ. ενδεικτικά Bouras 1981, 638, 639.- Μπούρας 1998, 89-97, σποράδην.- Μονιούδη-Γαβαλά 2015, 26.

²⁵ Κατά την επανίδρυση της πόλης, σύμφωνα με το *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*, εγκαθίστανται στη Λακεδαίμονα πληθυσμοί και από άλλες περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έτσι, ο πληθυσμός της πόλης φαίνεται ότι αποτελείται από γηγενείς και μέτοικους από διάφορες επαρχίες, καθώς και από σλαβικά φύλα. Επιπλέον, στη μεσοβυζαντινή πόλη ζουν και δραστηριοποιούνται Εβραίοι, καθώς και Βενετοί έμποροι και τραπεζίτες.

καθώς και αύξηση της εμπορικής δραστηριότητας, στοιχεία που συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης, κάτι που αντανακλάται στην οικοδομική δραστηριότητα. Η πόλη συνιστά πλέον σημαντικό επαρχιακό κέντρο, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τα αρχαιολογικά τεκμήρια.

Με την ίδρυση της Καστροπολιτείας του Μυστρά, στα μέσα του 13ου αιώνα, η Λακεδαιμονία αρχίζει να φθίνει και να ερημώνεται. Ο Μυστράς, που θα εξελιχθεί στο νέο διοικητικό και πνευματικό κέντρο της Πελοποννήσου, θα αποτελέσει τη νέα έδρα της μητρόπολης της Λακεδαιμονίας και εκεί θα μεταφερθεί με τον καιρό το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της περιοχής. Ωστόσο, η παλαιά πόλη δεν εγκαταλείπεται πλήρως²⁶, αλλά φαίνεται ότι περιορίζεται στην τειχισμένη ακρόπολη και συνεχίζει να υπάρχει κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, όπως δείχνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα του χώρου²⁷.

---

²⁶ Armstrong 2002, 340.

²⁷ Βλ. ενδεικτικά Woodward 1923-1925α, 157-158 (νομισματική μαρτυρία).- Waywell – Wilkes 1994, 384-397.- Waywell – Wilkes 1995, 435-460. Επιπρόσθετο ενδεικτικό στοιχείο για τη συνέχιση της δραστηριότητας στην πόλη και μετά την ίδρυση του Μυστρά, φαίνεται να συνιστά η ύπαρξη της μονής του Οσίου Νίκωνος έως τα μέσα του 14ου αιώνα. Σχετικά με τη λειτουργία της έως τα μέσα του 14ου αιώνα βάσει γραπτών πηγών, βλ. Κουρίνου-Πίκουλα 1998, 96-97.

3. Σπάρτη – Λακεδαίμων

3.1. Ονοματολογία

Στην αρχαιότητα, μαζί με το όνομα Σπάρτη μαρτυρείται και το όνομα Λακεδαίμων - το οποίο φαίνεται να ανάγεται στην Εποχή του Χαλκού-, προσδιορίζοντας είτε την ίδια την πόλη είτε την άμεση περιοχή της, δηλαδή την κοιλάδα του Ευρώτα²⁸. Από την άλλη, για την ευρύτερη περιοχή, η οποία βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Σπάρτης και αποτελούσε την πολιτική της επικράτεια, χρησιμοποιούσαν το όνομα Λακωνική²⁹.

Στις γραπτές πηγές των πρώτων χριστιανικών χρόνων απαντά ο όρος Λακεδαίμων, ο οποίος υιοθετείται από τους Ρωμαίους και αποδίδει την πρωτεύουσα της Λακωνικής³⁰. Αυτό συνεχίζεται και αργότερα, κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπου παρατηρείται η τάση να παραγκωνιστεί το αρχαίο όνομα, το οποίο ήταν συνδεδεμένο με την παλαιά θρησκεία³¹. Στο Λεξικό του Ησυχίου καταγράφεται: *Λακεδαίμων· ή Σπάρτη, καὶ ποτὲ μὲν ἢ χώρα πᾶσα· ποτὲ δὲ ἢ πόλις ὁμώνυμος τῇ χώρᾳ*, ενώ στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους (647,8), γεωγραφικό έργο του 6ου αιώνα, αναφέρεται: *Λακεδαίμων, μητρόπολις³² τῆς Λακωνικῆς, ἢ πρὶν Σπάρτη³³*.

Στους μεσοβυζαντινούς χρόνους εξακολουθεί η χρήση του ονόματος Λακεδαίμων, ενώ από τον 9ο αιώνα και εξής απαντά και ο τύπος Λακεδαιμονία³⁴, που φαίνεται να επιβάλλεται σταδιακά. Στο *Περὶ θεμάτων* του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου αναφέρεται: *Λακεδαιμονία τῆς Λακωνικῆς, ἢ πρὶν Σπάρτη³⁵*. Τα ονόματα Λακεδαίμων και Λακεδαιμονία επικρατούν στα μεσοβυζαντινά χρόνια³⁶, και είναι δηλωτικά τόσο της αρχαίας όσο και της βυζαντινής πόλης³⁷. Το όνομα Σπάρτη απαντά σπάνια, δεν εξαλείφεται όμως πλήρως, καθώς μαρτυρείται σε έργα λογίων που έχουν επηρεαστεί από αρχαίους συγγραφείς³⁸. Το αρχαίο τοπωνύμιο εμφανίζεται κατά τον 15ο αιώνα, εποχή αναβίωσης του κλασικού παρελθόντος.

²⁸ Shipley 2006, 52.

²⁹ Βλ. Cavanagh – Shipley – Crouwel 2002, 1 υποσημ. 1.- Shipley 2006, 52 και υποσημ. 8.

³⁰ Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου 1979, 5.

³¹ Ζακυθινός 1957, 109.

³² Ο όρος *μητρόπολις* έχει πολιτική διάσταση και αντιστοιχεί στην πρωτεύουσα, στην έδρα της επαρχιακής εξουσίας και διοίκησης, βλ. Δρακούλης 2008, 41.

³³ Honigmann 1939, 4, 18.

³⁴ Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου 1979, 6.

³⁵ Για τη στροφή του Πορφυρογέννητου στην αρχαιότητα με τη συνείδηση της ιστορικής συνέχειας, βλ. ενδεικτικά Spiliopoulou-Donderer 2005, 29-30.

³⁶ Κορδώσης 2012, 102 υποσημ. 4.

³⁷ Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου 1979, 5-6.

³⁸ Ζακυθινός 1957, 108.- Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου 1979, 5.

Για την ευρύτερη επικράτεια της πόλης χρησιμοποιείται ο όρος Λακωνική, όπως και στην αρχαιότητα³⁹, ενώ ως δηλωτικό της χώρας εμφανίζεται σε ορισμένους βυζαντινούς συγγραφείς το όνομα Λακεδαίμων, αλλά και το όνομα Λακεδαίμονια⁴⁰.

Στις αρχές του 13ου αιώνα, έχει πλέον επιβληθεί γενικά το τοπωνύμιο Λακεδαίμονια⁴¹.

3.2. Σύντομη ιστορική επισκόπηση⁴²

Το διοικητικό πλαίσιο

Η Σπάρτη, τον 3ο αιώνα, ανήκει στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και αποτελεί τμήμα μίας διοικητικής περιφέρειας, της Επαρχίας της Αχαΐας (*Provincia Achaia*)⁴³ με πρωτεύουσα την Κόρινθο και διοίκηση ανθυπάτου. Αργότερα, στα χρόνια του Διοκλητιανού πραγματοποιούνται αλλαγές στη διοικητική διάρθρωση της αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με το Κατάστιχο της Βερόνας (*Laterculus Veronensis*) -κατάλογος που αποτυπώνει τη διοικητική διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στις αρχές του 4ου αιώνα-, η Επαρχία της Αχαΐας ανήκει στη διοίκηση των Μοισιών, ενώ λίγο αργότερα εντάσσεται στη διοίκηση της Μακεδονίας⁴⁴. Μέσα στον 4ο αιώνα, διαμορφώνονται μεγαλύτερες διοικητικές μονάδες, οι υπαρχίες, και η Επαρχία της Αχαΐας εντάσσεται στην υπαρχία του Ιλλυρικού⁴⁵, η οποία βρίσκεται στο όριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Στα τέλη του 4ου αιώνα έχει επέλθει πλέον η διαίρεση της αυτοκρατορίας από τον Θεοδόσιο τον Α΄ και το Ιλλυρικό, σημείο επαφής μεταξύ του ανατολικού τμήματος (*pars Orientis*) και του δυτικού τμήματος (*pars Occidentis*) της αυτοκρατορίας, δέχεται ως προς την έκταση, την οργάνωση και την ένταξή του

---

³⁹ Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου 1979, 4.- Κορδώσης 2012, 102 υποσημ. 4.

⁴⁰ Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου 1979, 5-6.

⁴¹ Ζακυθηνός 1957, 110.- Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου 1979, 7, όπου και αναφορά για τη χρήση του ονόματος Λακεδαίμονια κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Το όνομα Λακωνία αρχίζει να απαντά από την Άλωση και μετά, βλ. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου 1979, 3-4.

⁴² Στο κεφάλαιο της σύντομης ιστορικής επισκόπησης θα περιοριστούμε στο διοικητικό πλαίσιο και στις επιδρομές που συντελέστηκαν την περίοδο που μας απασχολεί στην περιοχή της Πελοποννήσου. Τα γεγονότα αυτά συμβάλλουν στην κατανόηση της θέσης της πόλης, σε πολιτικό και εκκλησιαστικό επίπεδο, καθώς και στην ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των επιδρομών.

⁴³ Η Επαρχία της Αχαΐας ιδρύεται το 27 π.Χ. από τον Οκταβιανό Αύγουστο, βλ. ενδεικτικά Cartledge – Spawforth 1992, 99.

⁴⁴ Αβραμέα 2012, 58-59.

⁴⁵ Για την υπαρχία του Ιλλυρικού, βλ. Ζακυθηνός 1972, 51. Γενικά για τις υπαρχίες, βλ. ενδεικτικά Χριστοφιλοπούλου 1996², 344-346.

διάφορες μεταβολές και αλλαγές⁴⁶. Στη *Notitia Dignitatum* -κατάλογος πολιτικών και στρατιωτικών αξιωμάτων- αναφέρεται η Επαρχία της Αχαΐας ως τμήμα της διοίκησης της Μακεδονίας, η οποία με τη σειρά της υπάγεται στην υπαρχία του (ανατολικού) Ιλλυρικού -με έδρα τη Θεσσαλονίκη- και ανήκει στην Ανατολή⁴⁷. Επισημαίνεται ότι η Επαρχία της Αχαΐας συγκαταλέγεται στις ελάχιστες επαρχίες που διοικούνται από ανθύπατο, γεγονός που υποδηλώνει τη σημαντική της θέση στην αυτοκρατορία.

Στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους η Επαρχία της Αχαΐας αναφέρεται ως Επαρχία της Ελλάδος. Συνιστά μία διευρυμένη γεωγραφική επικράτεια με πρωτεύουσα την Κόρινθο, και περιλαμβάνει την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, την Εύβοια, την Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο, καθώς και ορισμένα νησιά του Αιγαίου⁴⁸.

Το διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας συνεχίζεται παρόμοιο και κατά τους επόμενους αιώνες, με αλλαγές και καινοτομίες να πραγματοποιούνται στα χρόνια του Ιουστινιανού⁴⁹, χωρίς όμως μεταβολή της πολιτικής και διοικητικής διαίρεσης της αυτοκρατορίας⁵⁰.

Τον 7ο αιώνα, οι επαρχίες οργανώνονται κατά θέματα και τελούν υπό τη διοίκηση στρατηγού⁵¹. Στα ευρωπαϊκά θέματα της αυτοκρατορίας συγκαταλέγεται και το Θέμα της Ελλάδος, που η ίδρυσή του τοποθετείται χρονικά μεταξύ του 687 και 695 και περιλαμβάνει την κεντροανατολική Ελλάδα και την Πελοπόννησο⁵². Αργότερα διαχωρίζεται στα ανεξάρτητα θέματα της Ελλάδος και της Πελοποννήσου. Η ίδρυση του τελευταίου ανάγεται ανάμεσα στα έτη 784 και 788⁵³, έχοντας ως έδρα την Κόρινθο, και με πρώτη μνεία του να γίνεται το 805.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το Ιλλυρικό και η ενσωματωμένη σε αυτό Επαρχία της Αχαΐας/Ελλάδος, παρόλο που μετά τη διαίρεση της αυτοκρατορίας υπάγεται διοικητικά στο ανατολικό τμήμα της, ανήκει ωστόσο εκκλησιαστικά στη δικαιοδοσία της Δυτικής Εκκλησίας. Η απόσπασή του από την εκκλησία της Ρώμης συντελείται κατά τον 8ο αιώνα, οπότε προσαρτάται στο Πατριαρχείο της

---

⁴⁶ Για την ιστορία του Ιλλυρικού, βλ. ενδεικτικά Αβραμέα 2012, 59-66.

⁴⁷ Αβραμέα 2012, 61-62.

⁴⁸ Δρακούλης 2008, 122.

⁴⁹ Χριστοφιλοπούλου 1996², 346-348.

⁵⁰ Αβραμέα 2012, 67-68.

⁵¹ Γενικά για τον θεσμό των θεμάτων, βλ. ενδεικτικά Χριστοφιλοπούλου 2004, 116-128.

⁵² Για το Θέμα της Ελλάδος και για το εάν συμπεριλαμβανόταν σε αυτό και η Πελοπόννησος, βλ. Ζίνconiέ 1999, 142-146.- Αβραμέα 2012, 69-71.

⁵³ Για τον χρόνο ίδρυσης του Θέματος της Πελοποννήσου υπάρχει η καθιερωμένη άποψη ότι δημιουργήθηκε μεταξύ των ετών 783 και 812, βλ. Ζίνconiέ 1999, 141. Κατά τον Ζίνconiέ, το Θέμα της Πελοποννήσου διαμορφώνεται μεταξύ 784 και 788, βλ. Ζίνconiέ 1999, 147-154.

Κωνσταντινούπολης⁵⁴, και συμπίπτουν πλέον τα πολιτικά με τα εκκλησιαστικά σύνορα της αυτοκρατορίας. Σημειώνεται ότι ήδη από τον 4ο αιώνα ισχύει η πρακτική της συγκρότησης επισκοπών σε κάθε πόλη της αυτοκρατορίας και ακολουθείται η αρχή, σύμφωνα με την οποία η εκκλησιαστική διοίκηση προσαρμόζεται προς την πολιτική, αποτελώντας κατά κάποιον τρόπο αντίγραφο της. Με αυτόν τον τρόπο, ο επίσκοπος της πρωτεύουσας της επαρχίας αναβαθμίζεται και φέρει τον τίτλο του μητροπολίτη επισκόπου, κατέχοντας την πρωτοκαθεδρία ανάμεσα στους επισκόπους των πόλεων της εκάστοτε επαρχίας, ενώ αντίστοιχα ο επίσκοπος της έδρας της διοίκησης προΐσταται των υπολοίπων επισκόπων/μητροπολιτών⁵⁵. Στην Επαρχία Αχαΐας/Ελλάδος, και αργότερα στο Θέμα Ελλάδος, την πρώτη θέση ανάμεσα στους επισκόπους των πόλεων έχει ο επίσκοπος Κορίνθου, ενώ στις αρχές του 9ου αιώνα, στο Θέμα Πελοποννήσου, μαζί με τη μητρόπολη Κορίνθου αναδεικνύεται και η Εκκλησία της Πάτρας, που αναβαθμίζεται σε μητρόπολη⁵⁶.

Επιδρομές

Στις αρχές του 3ου αιώνα, εντός των ορίων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας εντάσσονται πολλά έθνη και φύλα, υπό τη σκέπη της *Pax Romana*. Ωστόσο, πέρα από τα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας διάφορα φύλα, κυρίως γερμανικά, αποκτούν δύναμη, ενώ παρατηρούνται και μετακινήσεις πληθυσμών. Από την τέταρτη δεκαετία του αιώνα αρχίζουν να ασκούνται πιέσεις από εχθρικούς λαούς κατά μήκος της βόρειας συνοριακής γραμμής, που σταδιακά επεκτείνονται σε επιδρομές και δηώσεις. Από την άλλη, με την αναδιοργάνωση του περσικού κράτους από τη δυναστεία των Σασσανιδών, απειλούνται και τα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας.

Από τους πλέον επίμονους και επικίνδυνους εχθρούς είναι οι Γότθοι⁵⁷, οι οποίοι στα μέσα του αιώνα εισβάλλουν και στην ελλαδική χερσόνησο. Συγκεκριμένα, το 254 το σύνορο του Δούναβη παραβιάζεται για άλλη μία φορά, ενώ στην Επαρχία της Αχαΐας,

---

⁵⁴ Η απόσπαση πραγματοποιείται στα χρόνια του αυτοκράτορα Λέοντος Γ΄ περί το 732-733, βλ. Βασιλικοπούλου 1987-1988, 194.- Χριστοφιλοπούλου 1998², 110.- Αβραμέα 2012, 73, ενώ αναφέρεται ως χρόνος απόσπασης και η περίοδος 752-757, βλ. Κόντη 1999, 77 υποσημ. 2.- Kappas 2020, 107 υποσημ. 125.

⁵⁵ Χριστοφιλοπούλου 1996², 176.

⁵⁶ Γενικά για την εκκλησιαστική οργάνωση της Επαρχίας Αχαΐας/Ελλάδος, βλ. ενδεικτικά Αβραμέα 2012, 71-75. Για μία διαχρονική επισκόπηση της εκκλησιαστικής οργάνωσης στην Πελοπόννησο μέσα από τα τακτικά (*notitiae episcopatuum*), βλ. Βασιλικοπούλου 1987-1988, 193-207.

⁵⁷ Για τις επιδρομές των Γόθων, σύγχρονη με αυτές μαρτυρία υπήρξε το έργο του Αθηναίου ιστορικού Πόπλιου Ερέννιου Δέξιππου, του οποίου έχουν διασωθεί ελάχιστα αποσπάσματα. Κυρίως οι πληροφορίες αντλούνται από μεταγενέστερες πηγές, όπως ο εθνικός ιστορικός Ζώσιμος (5ος - αρχές 6ου αιώνα), ο χρονογράφος Γεώργιος Σύγκελλος (αρχές 9ου αιώνα), καθώς και ο Ιωάννης Ζωναράς (12ος αιώνας).

υπό τον φόβο της επίθεσης, προβαίνουν σε οχυρωματικά έργα⁵⁸. Λίγο αργότερα, στα 267/268, οι Γότθοι μαζί με τους Ερούλους εξαπολύουν δεύτερη επίθεση κατά του ελλαδικού χώρου, φθάνοντας αυτή τη φορά έως την Επαρχία της Αχαΐας, όπου εισβάλλουν δια ξηράς και θαλάσσης και προκαλούν καταστροφές στις πόλεις της. Βάσει των γραπτών πηγών διαπιστώνεται ότι οι επιδρομές των Γότθων και των Ερούλων προξένησαν πανικό και τρόμο, που μεταφράστηκε σε επισκευή και ανέγερση τειχών⁵⁹. Ένδειξη της έντονης αναστάτωσης που επικρατούσε την περίοδο αυτή στην περιοχή, συνιστά η κατακόρυφη αύξηση των νομισματικών «θησαυρών», που εντοπίζονται σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο⁶⁰.

Οι επιθέσεις και οι επιδρομές εναντίον της αυτοκρατορίας συνεχίζονται και στον 4ο αιώνα, πλήττοντας τις περιοχές στα ανατολικά, στα δυτικά και τα βόρεια σύνορα⁶¹, χωρίς να επηρεάζεται η Επαρχία της Αχαΐας. Στα τέλη όμως του αιώνα, η περίοδος ειρήνης και ηρεμίας που έζησε η Αχαΐα μετά τις επιθέσεις των Γότθων και Ερούλων, διακόπτεται από την επιδρομή των Βησιγότθων⁶², για την οποία αντλούμε πληροφορίες, κυρίως, από τον εθνικό ιστορικό Ζώσιμο⁶³. Πρόκειται για την εποχή μετά τον θάνατο του Θεοδοσίου Α΄, το έτος 395, που η αυτοκρατορία χωρίζεται σε δύο τμήματα, το ανατολικό και το δυτικό, με αυτοκράτορες τον Αρκάδιο και τον Ονώριο, αντίστοιχα. Τότε, οι Βησιγότθοι με επικεφαλής τον Αλάριχο, αφού πρώτα λεηλάτησαν τη Θράκη και έφθασαν έως τα τείχη της Κωνσταντινούπολης, στη συνέχεια στράφηκαν προς νότον, αποσκοπώντας να εισβάλουν στην Επαρχία της Αχαΐας. Είναι ενδιαφέρον πως η εισβολή αυτή συνδέεται άμεσα με τις τεταμένες σχέσεις και τον σκληρό ανταγωνισμό μεταξύ των δύο τμημάτων της αυτοκρατορίας, στον οποίο διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο και οι εισβολείς⁶⁴. Στα 396, και σύμφωνα με τις περιγραφές του Ζωσίμου, οι επιδρομείς φθάνουν στην Επαρχία της Αχαΐας και τη λεηλατούν. Πρώτα περνούν

---

⁵⁸ Οι ενέργειες αυτές καταγράφονται στις γραπτές πηγές: Ο Ζώσιμος, στη *Νέα Ιστορία* του (CSHB, έκδ. Βόννης, σ. 29), περιγράφει ότι οι Αθηναίοι επισκευάζουν τα τείχη τους, ενώ στην Πελοπόννησο οχυρώνουν τον Ισθμό: *καὶ Ἀθηναῖοι μὲν τοῦ τείχους ἐπεμελοῦντο μηδεμιᾶς, ἐξότε Σύλλας τοῦτο διέφθειρεν, ἀξιοθρόνου φροντίδος, Πελοποννήσιοι δὲ τὸν Ἴσθμὸν διετείχιζον, κοινὴ δὲ παρὰ πάσης φυλακὴ τῆς Ἑλλάδος ἐπ' ἀσφαλείᾳ τῆς χώρας ἐγένετο*. Αλλά και ο Γεώργιος Σύγκελλος (715), όπως και ο Ιωάννης Ζωναράς (XII, 23), αναφέρουν το γεγονός, βλ. Αβραμέα 2012, 103-104.

⁵⁹ Gregory 1982, 15-17.

⁶⁰ Τουράτσογλου 2006, 29.- Βλαχογιάννη 2007-2008, 107-164.

⁶¹ Γενικά για τις επιδρομές του 4ου αιώνα, βλ. ενδεικτικά Χριστοφιλοπούλου 1996².

⁶² Αβραμέα 2012, 61, 107-112.

⁶³ Στο τμήμα αυτό της ιστορίας του βασίζεται στο έργο *Χρονική Ιστορία ή Υπομνήματα Ιστορικά* του ειδικολόγηση ιστορικού Ευναπίου. Επίσης, η εκστρατεία περιγράφεται και από τον ποιητή Κλαυδιανό, ο οποίος είχε τεθεί στην υπηρεσία του Σηλίχωνα, στρατηγού του αυτοκράτορα Ονωρίου, βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 125.- Αβραμέα 2012, 111.

⁶⁴ Αβραμέα 2012, 60-66, 107. Για τους Γότθους του Αλάριχου στην Πελοπόννησο και γενικά στο Ιλλυρικό, βλ. επίσης, Πατούρα 1999, 23-46.

ελεύθερα τις Θερμοπύλες και ύστερα μεταβαίνουν στην Πελοπόννησο από τον Ισθμό, χωρίς καμία αντίσταση. Η επιδρομή αυτή των Βησιγόθων λήγει για την Επαρχία της Αχαΐας τον επόμενο χρόνο.

Το 410 λεηλατείται η Ρώμη από τον Αλάριχο, ενώ το 476 καταλύεται η ρωμαϊκή εξουσία στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Σε όλη τη διάρκεια του 5ου αιώνα, συνεχίζονται οι επιθέσεις στην αυτοκρατορία από διάφορους λαούς που κατοικούν στα σύνορά της, με ορισμένους να εγκαθίστανται στα εδάφη της⁶⁵. Ωστόσο, η Επαρχία της Αχαΐας κατά την περίοδο αυτή δεν αντιμετωπίζει εχθρικές επιδρομές και λεηλασίες.

Ο 6ος αιώνας σηματοδοτείται από τους πολέμους του Ιουστινιανού⁶⁶ στα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας, καθώς και προς τα δυτικά στο πλαίσιο της πολιτικής του για ενσωμάτωση των δυτικών περιοχών και ανασύσταση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στα παλαιότερα όριά της⁶⁷. Αργότερα, μέσα στον ίδιο αιώνα, εμφανίζονται και νέα εχθρικά φύλα, οι Άβαροι και οι Σλάβοι, που απειλούν τα σύνορα της αυτοκρατορίας και εισβάλλουν στα εδάφη της. Την εποχή αυτή, όπως μαρτυρείται στις γραπτές πηγές, η Επαρχία της Αχαΐας πλήττεται από τις επιδρομές των αβαροσλαβικών φύλων⁶⁸. Στο *Περί κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*⁶⁹ καταγράφονται τα εξής: *Ἐν ἑτέρῳ δὲ εἰσβολῆ ἔχειρώσατο πᾶσαν τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν τὴν τε παλαιὰν Ἑπειρον καὶ Ἀττικὴν καὶ Εὐβοίαν. Οἱ δὲ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμῳ ταύτην εἶλον, καὶ ἐκβαλόντες τὰ εὐγενῆ καὶ ἑλληνικὰ ἔθνη καὶ καταφθείραντες, κατώκησαν αὐτοὶ ἐν αὐτῇ.*

Η Πελοπόννησος, ειδικά, καταλαμβάνεται από τους Αβάρους και τους Σλάβους και παραμένει στην κυριαρχία των επήλυδων για 218 έτη, όπως αναφέρεται στο Χρονικό⁷⁰: *Οὕτως οἱ Ἄβαροι τὴν Πελοπόννησον κατασχόντες καὶ κατοικήσαντες ἐν αὐτῇ διήρκεσαν ἐπὶ χρόνοις διακοσίοις ὀκτωκαίδεκα, μῆτε τῷ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖ μῆτε ἑτέρῳ ὑποκείμενοι, ἤγουν ἀπὸ τοῦ ,ςζς' ἔτους τῆς τοῦ κόσμου κατασκευῆς ὅπερ ἦν ἕκτον ἔτος*

⁶⁵ Πέρσες, Βάνδαλοι, Ούνοι, Οστρογότθοι είναι ορισμένοι από τους λαούς που ασκούν πιέσεις στα σύνορα της αυτοκρατορίας, βλ. ενδεικτικά Χριστοφιλοπούλου 1996².

⁶⁶ Βασική πηγή των πολέμων που διεξήχθησαν στην εποχή του Ιουστινιανού κατά των Περσών, Βανδάλων και Γόθων αποτελεί το έργο του ιστορικού Προκοπίου, *Ἐπὲρ τῶν πολέμων*, ενώ ο Αγαθίας με τις *Ἱστορίες* του, συνεχίζοντας το έργο του Προκοπίου, περιγράφει τους αγώνες κατά των γερμανικών φύλων (Φράγκων, Γόθων, Αλαμανών) στη Δύση, καθώς και κατά των Περσών στην Ανατολή. Για τις πηγές αυτές, βλ. Hunger 1997².- Καρπόζηλος 1997.

⁶⁷ Για τους πολέμους του Ιουστινιανού, βλ. ενδεικτικά Χριστοφιλοπούλου 1996², 274-287.

⁶⁸ Γενικά για τις γραπτές μαρτυρίες που αφορούν στις επιδρομές στην Επαρχία της Αχαΐας, βλ. ενδεικτικά Αβραμέα 2012, 137-146.

⁶⁹ Lemerle 1963, 9.

⁷⁰ Η εν λόγω αναφορά του Χρονικού αμφισβητείται, βλ. ενδεικτικά Αβραμέα 2012, 164. Γενικά για το Χρονικό, καθώς και για τη σλαβική παρουσία, βλ. και παρακάτω.

της βασιλείας Μαυρικού, και μέχρι τοῦ 5^{ου} τιν' ἔτους, ὅπερ ἦν τέταρτον ἔτος τῆς βασιλείας Νικηφόρου⁷¹.

Ἡ αυτοκρατορία εξακολουθεῖ να υφίσταται επιδρομές και επιθέσεις εχθρικών φύλων και λαών κατά τον 7ο και τον 8ο αἰώνα⁷². Οἱ Ἄβαροι και οἱ Σλάβοι διεισδύουν στην ελλαδική χερσόνησο, φθάνοντας ἕως και την Επαρχία της Αχαΐας⁷³, όπου εγκαθίστανται σταδιακά. Ἐναντίον των εγκατεστημένων στον ελλαδικό χώρο αβαροσλαβικών πληθυσμών διεξάγεται και η εκστρατεία του πατρικίου και λογοθέτη του δρόμου Σταυρακίου, το 783, στις περιοχές της Θεσσαλονίκης, της κεντρικής Ελλάδας και της Πελοποννήσου⁷⁴. Μαρτυρεῖται ἐπίσης ὅτι ο Σταυράκιος ἐπιτέθηκε στην Πελοπόννησο και στους Ἀραβες⁷⁵, η παρουσία των οποίων υπήρξε καταλυτική για την αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια των μεταβατικών χρόνων. Μέσα στον 7ο αἰώνα κατορθώνουν να αποσπάσουν τις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, ἐνῶ συνεχίζουν τις επιδρομές τους και αργότερα, πλήττοντας ταυτόχρονα τις ακτές της βυζαντινῆς επικράτειας, μεταξύ αυτών και της Επαρχίας της Αχαΐας, και διαταράσσοντας τους παραδοσιακούς θαλάσσιους δρόμους.

3.3. Ἡ Σπάρτη του 3ου αἰώνα

Ἡ Σπάρτη, κατά τον 3ο αἰώνα, συνεχίζει να αποτελεί μία ἀπό τις αγαπητές πόλεις των Ρωμαίων, διατηρώντας ἕνα καθεστῶς ἀτυπῆς αυτονομίας. Στις αρχές του αἰώνα, οἱ Σεβήροι, μία στρατιωτική οικογένεια αυτοκρατόρων, δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για τον μύθο της Σπάρτης και μία προτίμηση προς την πόλη, με την οποία φαίνεται να συνδέονται μέσα ἀπό ἕνα πολιτιστικό και θρησκευτικό πλέγμα⁷⁶. Ὡς ἐκ τούτου, δὲν

⁷¹ Lemerle 1963, 10.

⁷² Βλ. ἐνδεικτικά Χριστοφιλοπούλου 1998², σποράδην. Την περίοδο αὐτή ἐμφανίζονται και νέοι εχθροί, οἱ Βούλγαροι και οἱ Ἀραβες.

⁷³ Για τις γραπτές μαρτυρίες που ἀφορούν σε επιδρομές και ἐπιθέσεις των Ἀβάρων και Σλάβων στην περιοχή κατά τους μεταβατικούς χρόνους, βλ. Ἀβραμέα 2012, 144-145. Το γνωστό χωρίο στο *Περὶ θεμάτων* του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου *ἔσθλαβώθη πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος* φαίνεται πως δὲν ἀναφέρεται στην κατάκτηση της Πελοποννήσου ἀπὸ αβαροσλαβικά φύλα, ἀλλὰ στην ἐπιδημία των χρόνων 746-747, που ἐξαπλώθηκε ἀπὸ τη Δύση στην Πελοπόννησο και σε ὅλη την αυτοκρατορία, βλ. Μουτζάλη 2000, 71 ὑποσημ. 11. Ἐπίσης, βλ. Ἀβραμέα 2012, 145. Κατά τον Κορδώση, το χωρίο αὐτό δὲν ἀναφέρεται σε νέες καθόδους και εἰσβολές Σλάβων, ἀλλὰ σε ἐπιδρομές των Σλάβων, που κατοικοῦσαν ἤδη στην Πελοπόννησο, ἐναντίον των ἐλληνικῶν πόλεων της χερσονήσου που εἶχαν ἀποδυναμωθεῖ λόγω της πανώλης του 746-747, βλ. Κορδώσης 1981, 424 και ὑποσημ. 1.

⁷⁴ Ἡ ἐκστρατεία του Σταυρακίου φαίνεται να σηματοδοτεῖ την ἐναρξη της διαδικασίας ἐδραΐωσης της βυζαντινῆς κυριαρχίας στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο αὐτή και να προοιωνίζει τη δημιουργία του Θέματος της Πελοποννήσου, βλ. Κόντη 1999, 81.- Ζίνconiέ 1999, 148-149.

⁷⁵ Ζίνconiέ 1999, 148-149.

⁷⁶ Cartledge – Spawforth 1992, 117-119.

προκαλεί έκπληξη, όταν στις αρχές του 3ου αιώνα, βρίσκουμε τη Σπάρτη να συμμετέχει ως σύμμαχος της Ρώμης και να προσφέρει βοηθητικό σώμα στρατού στην εκστρατεία που έχει οργανώσει ο αυτοκράτορας Καρακάλλας ως νέος Μέγας Αλέξανδρος κατά των Πάρθων-Περσών⁷⁷.

Την εποχή αυτή η Σπάρτη εμφανίζεται ως μία τυπική επαρχιακή ελληνική πόλη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, με τις αστικές λειτουργίες της και με μία εύρωστη και μορφωμένη άρχουσα τάξη, μέλη της οποίας τελούν τα ιερατικά τους καθήκοντα στις πατροπαράδοτες θρησκευτικές εορτές⁷⁸. Παράλληλα η πόλη διατηρεί μία αρχαϊστική εικόνα στη δημόσια ζωή της, βασισμένη κυρίως στην αναβίωση των λυκουργείων εθίμων⁷⁹. Η Σπάρτη φαίνεται ότι ευημερεί και αυτό αντανακλάται, μεταξύ άλλων, στην πολιτιστική και πνευματική ζωή της. Ενδεικτικό στοιχείο συνιστά το γεγονός ότι στις αρχές του αιώνα στην πόλη της Σπάρτης διαμένουν επαγγελματίες δάσκαλοι, που προσελκύουν μαθητές της υψηλής τάξης, ντόπιους αλλά και ξένους, δηλωτικό του διεθνούς κύρους τους⁸⁰. Μέσα στον 3ο αιώνα, η Σπάρτη αποτελεί επίσης ονομαστό αγωνιστικό κέντρο, ενταγμένη σε ένα ευρύτερο σύστημα που έχει διαμορφωθεί στον ρωμαϊκό κόσμο, σύμφωνα με το οποίο οι πόλεις διοργανώνουν περιοδικούς αγώνες διεθνούς εμβέλειας· σε αυτούς συμμετέχουν περιοδεύοντες αλλά και ντόπιοι αθλητές, μουσικοί, ηθοποιοί⁸¹.

Μία ιδιαίτερως ενδιαφέρουσα διάσταση της πόλης την περίοδο αυτή είναι ότι συνεχίζει να ξεχωρίζει ως ταξιδιωτικός προορισμός⁸². Σημαντικό πόλο έλξης των ξένων επισκεπτών συνιστούν κυρίως οι θρησκευτικές εκδηλώσεις⁸³, γεγονός που αποτυπώνεται και στην οικοδομική δραστηριότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ανέγερση, κατά τον 3ο αιώνα, της μνημειώδους, σχεδόν αμφιθεατρικής, κατασκευής του ιερού της Ορθίας Αρτέμιδος⁸⁴ (εικ. 3), ενός ιερού με μακραίωνη παράδοση, άρρηκτα συνδεδεμένη με τους πολιτικούς και θρησκευτικούς θεσμούς της

---

⁷⁷ Cartledge – Spawforth 1992, 118.- Κουρίνου 2000, 32.

⁷⁸ Βλ. ενδεικτικά Cartledge – Spawforth 1992, 176-211, σποράδην.

⁷⁹ Ενδεικτικά Cartledge – Spawforth 1992, 190-211.

⁸⁰ Cartledge – Spawforth 1992, 180-182.

⁸¹ Cartledge – Spawforth 1992, 176, 184-189.

⁸² Βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 93 και εξής, σποράδην.

⁸³ Βλ. ενδεικτικά Cartledge – Spawforth 1992, 190-211, όπου καταγράφονται τα στοιχεία εκείνα της πόλης που κεντρίζουν το ενδιαφέρον των ταξιδιωτών.

⁸⁴ Dawkins 1929, 1-51. Η κατασκευή του θεάτρου έχει τοποθετηθεί χρονικά μετά το 225, στα μέσα περίπου του 3ου αιώνα, ενώ έχει διατυπωθεί και η υπόθεση ότι πιθανώς κτίστηκε μετά την επιδρομή των Ερούλων, στα 267, βλ. σχετικά *αυτόθι*, 38. Κατά τους Cartledge και Spawforth, η σχεδόν αμφιθεατρική κατασκευή κτίζεται πιθανώς περί το 300, αντικαθιστώντας παλαιότερο θεατρικό χώρο, βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 221 (αρ. 38). Για τη θεατρική αυτή κατασκευή, βλ. επίσης, Δουλφής 2019, 52 και υποσημ. 230, με σχετική βιβλιογραφία.

πόλης. Το θέατρο αυτό εντός του ιερού δεν διαφέρει από ένα τυπικό ρωμαϊκό αμφιθέατρο, παρά μόνο στο ότι διακόπτεται στη δυτική του πλευρά από τον προγενέστερο ναό, ο οποίος ήταν ενσωματωμένος στη θεατρική κατασκευή και η πρόσοψή του λειτουργούσε ως σκηνή⁸⁵. Η ίδρυσή του υπαγορεύθηκε από το πλήθος των επισκεπτών που εισέρρεε στο ιερό, προκειμένου να παρακολουθήσει τα δρώμενα που τελούνταν προς τιμήν της θεάς⁸⁶. Τα αγωνίσματα και η τελετή της *διαμαστίγωσης*⁸⁷ που παρουσιάζονταν ετησίως στο ιερό της Ορθίας, διατηρώντας την αρχαϊκή ονομασία τους και παραπέμποντας στους λυκούργειους θεσμούς και την πατροπαράδοτη *αγωγή*, φαίνεται ότι εντυπωσίαζαν τους θεατές.

Ωστόσο, μέσα στον 3ο αιώνα ξεκινά η περίοδος κρίσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Είναι η εποχή των λεγόμενων «στρατιωτικών» αυτοκρατόρων, ενώ παράλληλα παρατηρείται αστάθεια στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική πορεία της αυτοκρατορίας. Αυτή την περίοδο, η Σπάρτη παρουσιάζει οικονομική κάμψη, γεγονός που αντανακλάται στην αδυναμία της άρχουσας τάξης να χρηματοδοτήσει τις δημόσιες λειτουργίες και υποδομές της πόλης, τις οποίες αναλαμβάνει η κεντρική ρωμαϊκή διοίκηση⁸⁸.

Μέσα στο γενικό αυτό πλαίσιο, η Σπάρτη μαρτυρείται στις γραπτές πηγές που αφορούν στην επιδρομή των Ερούλων. Βάσει της φιλολογικής μαρτυρίας, στα 267/268, η Επαρχία της Αχαΐας -μαζί και η Σπάρτη- συγκαταλέγεται στις περιοχές που δέχθηκαν τη σφοδρή επίθεση που εξαπέλυσαν οι Γότθοι και οι Έρουλοι εναντίον της αυτοκρατορίας με πλοία και στρατό ξηράς. Στην *Εκλογή Χρονογραφίας* του Γεωργίου Σύγκελλου (717) περιγράφονται τα ακόλουθα: *Τότε και Αΐρουλοι πεντακοσίαις ναυσί δια τῆς Μαιώτιδος λίμνης ἐπὶ τὸν Πόντον διαπλεύσαντες τὸ Βυζάντιον καὶ Χρυσόπολιν κατέλαβον. ἔνθα συμβαλόντες μάχην καὶ μικρὸν ὑποτρέψαντες πρὸς τὸ στόμιον τοῦ Εὐξείνου Πόντου [...], εἶτα καὶ τὰς νήσους Αἴμνον καὶ Σκῦρον δηοῦσι. καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν φθάσαντες ἐμπιπρῶσι τὰς Ἀθήνας Κόρινθόν τε καὶ Σπάρτην καὶ τὸ Ἄργος καὶ τὴν ὄλην Ἀχαΐαν κατέδραμον...* Η πόλη της Σπάρτης, κατά τη γραπτή παράδοση, δηλώνεται ότι λεηλατήθηκε από τους εχθρούς και υπέστη καταστροφές. Από την άλλη,

---

⁸⁵ Βλ. Dawkins 1929, 38.

⁸⁶ Dawkins 1929, 36.

⁸⁷ Βλ. Bosanquet 1905-1906, 313-317.- Rose 1929, 404-406.- Cartledge – Spawforth 1992, 192, 203, 205-207. Η πιο γνωστή τελετή στο ιερό της Ορθίας, για τη φύση της οποίας έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, ήταν η *διαμαστίγωση* ή *καρτερίας αγών*, κατά την οποία μαστιγώνονταν έφηβοι στον βωμό. Στο ιερό τελούνταν επίσης αγωνίσματα, όπως τραγουδιού (*μῶα*), απαγγελίας (*κελήα*) και ένα είδος παιχνιδιού ή χορού σαν κυνήγι (*καθηρατόριον*).

⁸⁸ Cartledge – Spawforth 1992, 121-122.

τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν φαίνεται να συμβαδίζουν με τις φιλολογικές πηγές. Σημάδια εγκατάλειψης και παραμέλησης των μνημείων της πόλης κατά τον 3ο αιώνα συσχετίστηκαν με την εισβολή των Ερούλων στη Σπάρτη και θεωρήθηκαν επακόλουθο της επίθεσης αυτής⁸⁹. Ωστόσο, τα αρχαιολογικά τεκμήρια που έχουν συνδεθεί με την επιδρομή αυτή είναι λιγοστά⁹⁰ και οι ενδείξεις που θα μπορούσαν να υποστηρίξουν το γεγονός μίας εκτεταμένης και έντονης καταστροφής πενιχρές⁹¹. Άλλωστε, την περίοδο μετά την επιδρομή των Ερούλων, στο β' μισό του 3ου αιώνα, η οικοδομική δραστηριότητα στην πόλη δεν παύει⁹², όπως τεκμηριώνεται από την αύξηση της παραγωγής ψηφιδωτών δαπέδων⁹³ που κοσμούν κυρίως αστικές επαύλεις, και η πόλη φαίνεται ότι ευημερεί. Σε περίπτωση που είχε συντελεστεί μία καταστροφή του μεγέθους που περιγράφεται στις γραπτές πηγές, φαίνεται μάλλον απίθανο να είχαν κατορθώσει η πόλη και οι κάτοικοί της να ανακάμψουν τόσο σύντομα. Οπότε, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι οι Έρουλοι προέβησαν σε βίαιες καταστροφές στην πόλη της Σπάρτης⁹⁴.

Η Σπάρτη εισέρχεται στον 4ο αιώνα, διατηρώντας εν μέρει τις κοινωνικές και πολιτικές δομές των προηγούμενων περιόδων. Επηρεασμένη δε από τη γενική οικονομική και πολιτική κατάσταση που παρατηρείται σε ολόκληρη την αυτοκρατορία

---

⁸⁹ Cartledge – Spawforth 1992, 122, 129, κυρίως αναφορικά με το θέατρο. Βλ. επίσης, Shipley 2002, 333: «The Herulian invasion may have reached Sparta in 268 (Zosimus, v. 6.4-5; Georgius Syncellus, p. 467 (717)); firm evidence of destruction is lacking, but there are signs of neglect and disuse in the city's monuments that may have resulted from an attack.»

⁹⁰ Ενδεικτικά αναφέρονται: Woodward 1925-1926, 208.- Σπυρόπουλος Θ., *ΑΔ* 35 (1980), 135.- Καραγιώργα Θ., *ΑΔ* 19 (1964), 144.- Σταϊνχάουερ Γ., *ΑΔ* 27 (1972) 251. Ως μαρτυρία της επιδρομής των Ερούλων στη Σπάρτη έχει θεωρηθεί η απόκρυψη 72 χαλκών αυτοκρατορικών νομισμάτων του τοπικού νομισματοκοπείου των Λακεδαιμονίων, που βρέθηκαν στην ακρόπολη της Σπάρτης, και σχεδόν στο σύνολό τους κόπηκαν επί αυτοκράτορα Γαλλιανού, βλ. Καραμεσίνη-Οικονομίδου 1966, 376-382. Στην ευρύτερη περιοχή της πόλης, με την εισβολή των Ερούλων έχουν συνδεθεί οι καταστροφές μνημείου στο χωριό Αφυσσού Σπάρτης, βλ. Χρήστου 1963, 135.- Αβραμέα 2012, 106-107, 380, καθώς και ταφικού κτίσματος στη θέση Εκκλησιές Βουτιάνων, βλ. Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 2-4, 19. Βλ. επίσης, Ροζάκη – Μαλτέζου – Θέμος – Ζαββού 2017, 499 υποσημ. 24.

⁹¹ Η γενική εικόνα των σωστικών ανασκαφών της πόλης δεν επιβεβαιώνει την επιδρομή των Ερούλων. Είναι γεγονός ότι κατά την ανασκαφική έρευνα έχουν αποκαλυφθεί στρώματα καταστροφής, τα οποία όμως δεν είναι δυνατό να χρονολογηθούν με βεβαιότητα, λόγω απουσίας νομισμάτων και άλλων ασφαλώς χρονολογημένων ευρημάτων μέσα σε αυτά, αλλά και λόγω των επάλληλων οικοδομικών φάσεων, που καθιστούν σε πολλές περιπτώσεις δυσανάγνωστη τη στρωματογραφική ακολουθία.

⁹² Cartledge – Spawforth 1992, 122-123.

⁹³ Panayotopoulou 1998, 113.- Raftopoulou 1998, 128.

⁹⁴ Η απόκρυψη του νομισματικού θησαυρού στην ακρόπολη της Σπάρτης, αλλά και γενικά η απόκρυψη θησαυρών που συσχετίζονται με την εισβολή των Ερούλων, ενδεχομένως να ήταν αποτέλεσμα του φόβου μίας επικείμενης επίθεσης, καθώς και του πανικού που επικρατούσε την περίοδο αυτή στην Επαρχία της Αχαΐας, βλ. Ροζάκη – Μαλτέζου – Θέμος – Ζαββού 2017, 489-502. Επιπλέον, η κύρια μέριμνα των επιδρομέων ήταν η λεηλασία, και ενώ θα υπήρξαν κάποιες καταστροφές, δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί το μέγεθος ή η διάρκεια τους, βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 122.

συμμετέχει στην οικονομική ανάκαμψη που διαπιστώνεται στις επαρχίες κατά την περίοδο αυτή, και ευημερεί⁹⁵.

3.4. Ο απόηχος της ρωμαϊκής Σπάρτης στην πρωτοβυζαντινή Λακεδαίμονα: Παγανισμός – Χριστιανισμός

Η ζωή στην πόλη συνεχίζεται, και στοιχεία που παρατηρούνται στον 3ο αιώνα -και γενικά στους αυτοκρατορικούς χρόνους- σε τομείς της καθημερινής και δημόσιας ζωής, εμφανίζονται και στην πρωτοβυζαντινή εποχή, κυρίως στον 4ο αιώνα, ο οποίος συνιστά τον πρώτο αιώνα της ύστερης αρχαιότητας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι η πόλη μέχρι και την εποχή αυτή παραμένει προσκολλημένη στο παρελθόν, διατηρώντας τον τοπικό αρχαϊσμό που προέκυψε με την έμφαση στην πατροπαράδοτη θρησκεία και στον ιστορικό ρόλο της πόλης κατά τους περσικούς πολέμους, καθώς και με την αναφερθείσα «αποκατάσταση» των λυκουργείων θεσμών⁹⁶. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τα δρώμενα που τελούνταν στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος. Ήταν συνδεδεμένα με την τεχνητή αναβίωση του λυκουργείου συστήματος εκπαίδευσης, της λεγόμενης *αγωγής*, και διατηρήθηκαν μέχρι το β' μισό του 4ου αιώνα⁹⁷, πιστοποιώντας τη χρήση του ιερού έως την περίοδο αυτή⁹⁸. Η επίσκεψη του ρήτορα και σοφιστή Λιβανίου στη Σπάρτη για να παρακολουθήσει την τελετή της *διαμαστίγωσης* επιβεβαιώνει τη διατήρησή τους και τη σημασία τους στη δημόσια ζωή της πόλης⁹⁹. Άλλο σπαρτιατικό ιερό που συνεχίζει να λειτουργεί μέχρι τον 4ο αιώνα, είναι αυτό του Απόλλωνος στις Αμύκλες¹⁰⁰, στο οποίο λάμβανε χώρα η γιορτή των Υακινθίων, μία ακόμη θρησκευτική εκδήλωση που προσείλκυε το ενδιαφέρον των επισκεπτών. Σημειώνεται επιπλέον ότι την περίοδο αυτή πραγματοποιούνται ανακαινιστικές εργασίες και στο θέατρο της Σπάρτης, ενδεικτικό της συνέχισης της λειτουργίας του¹⁰¹.

---

⁹⁵ Cartledge – Spawforth 1992, 122-123.

⁹⁶ Βλ. σχετικά Cartledge – Spawforth 1992, 190-211. Ενδεικτικό του σεβασμού που έτρεφαν οι Σπαρτιάτες ακόμη και τον 4ο αιώνα στη θεοποιημένη μορφή του νομοθέτη Λυκούργου, είναι το γεγονός ότι για να τιμήσουν τους ευεργέτες της πόλης έστηναν τα αγάλματά τους πλησίον της γλυπτής εικόνας του Λυκούργου, η οποία βρισκόταν πλησιόχωρα του θεάτρου, βλ. *αυτόθι*, 197.

⁹⁷ Bosanquet 1905-1906, 317.

⁹⁸ Για τη χρήση του ιερού μέχρι την εποχή αυτή, βλ. Dawkins 1906-1907, 55, 69.- Dawkins 1929, 49-50, fig. 28.

⁹⁹ Cartledge – Spawforth 1992, 124. Αναφέρεται ότι η επίσκεψη πραγματοποιήθηκε περί το 336.

¹⁰⁰ Cartledge – Spawforth 1992, 124, 194.

¹⁰¹ Γενικά για το αρχαίο θέατρο, βλ. παρακάτω.

Μέχρι αυτή την εποχή, η Σπάρτη αποτελεί έναν ιδιαίτερο προορισμό¹⁰², όπου καταφθάνουν ξένοι ταξιδιώτες, που επιδιώκουν να γνωρίσουν το ιστορικό παρελθόν της πόλης και το σπαρτιατικό ιδεώδες.

Στις αρχές της ύστερης αρχαιότητας, η Σπάρτη/Λακεδαίμων αποτελεί μικρής εμβέλειας κέντρο υψηλών σπουδών, απότοκο της πολιτιστικής ανάπτυξης των αυτοκρατορικών χρόνων. Η Σπάρτη, με την προσέλκυση επισκεπτών, τη θέσπιση νέων γιορτών και την παρουσία ενός μικρού αλλά μορφωμένου κύκλου ντόπιων αριστοκρατικών οικογενειών, είχε εξελιχθεί σε τόπο πρόσφορο για την αναζήτηση και την καλλιέργεια της φιλοσοφίας και της ρητορικής¹⁰³. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα συνεχίζει να υπάρχει μία ειδωλολατρική αριστοκρατία, με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, κοινωνικό κύρος και οικονομική άνεση¹⁰⁴, η οποία μπορεί να υποστηρίξει τις υψηλές σπουδές. Από τη Σπάρτη της ύστερης αρχαιότητας κατάγονται πλέον φιλόσοφοι και σοφιστές που δραστηριοποιούνται στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη, με πλέον ονομαστό τον γραμματικό Νικοκλή, ο οποίος περί τα μέσα του αιώνα διδάσκει τον μελλοντικό αυτοκράτορα Ιουλιανό στη Νέα Ρώμη¹⁰⁵. Μολονότι δεν έχει διαπιστωθεί ότι δίδαξαν στην ίδια τους την πόλη, ωστόσο, είναι πολύ πιθανό να ξεκίνησαν από αυτήν, πριν μεταβούν σε άλλα πολιτιστικά κέντρα¹⁰⁶.

Η αναγνώριση της πόλης ως πνευματικό κέντρο κατά τον 4ο αιώνα συσχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την εξέχουσα θέση της στη διατήρηση της ειδωλολατρικής θρησκείας. Ως ένα από τα κέντρα του ένδοξου κλασικού παρελθόντος, με αρχαίες λατρείες και θεσμούς και με ισχυρές ντόπιες οικογένειες ιερέων, φαίνεται ότι διαθέτει τις προϋποθέσεις για να συνδυάσει την ελληνική φιλοσοφία με τις παγανιστικές πεποιθήσεις¹⁰⁷. Ο αυτοκράτορας μάλιστα Ιουλιανός συγκαταλέγει τη Σπάρτη, μαζί με την Αθήνα και την Κόρινθο, στις πόλεις εκείνες, στις οποίες η φιλοσοφία συνεχίζει να καλλιεργείται¹⁰⁸, θεωρώντας την προπύργιο του παγανισμού¹⁰⁹, ενώ και ο ειδωλολάτρης ρήτορας Λιβάνιος σε επιστολή του προς τον Σπαρτιάτη Ευελπίστιο,

---

¹⁰² Βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 207, όπου αναφέρεται ότι υπάρχουν ενδείξεις για έναν ακμαίο πολιτιστικό τουρισμό στη Σπάρτη από τον 1ο αιώνα π.Χ. έως τον 4ο αιώνα μ.Χ.

¹⁰³ Βλ. σχετικά Cartledge – Spawforth 1992, 180-182.

¹⁰⁴ Βλ. ενδεικτικά Cartledge – Spawforth 1992, 124.

¹⁰⁵ Cartledge – Spawforth 1992, 182.

¹⁰⁶ Βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 183.

¹⁰⁷ Cartledge – Spawforth 1992, 183.

¹⁰⁸ Cartledge – Spawforth 1992, 183.

¹⁰⁹ Η διατήρηση και επιμονή του παγανισμού στον ελλαδικό χώρο οφείλεται σε διάφορους παράγοντες, μεταξύ αυτών και η ισχύς των φιλοσοφικών σχολών, βλ. Saradi 2011, 263. Άλλοι παράγοντες, κατά τη Saradi, είναι η απουσία του μοναχισμού, καθώς και ο δευτερεύων ρόλος που διαδραματίζει η Ελλάδα στην οικονομική και πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας.

περιγράφει τη Σπάρτη ως σώφρονα και ως τόπο γεμάτο με πολλές και καλές διδασχές (Ep. 1210): [...] ἀφείς εἰς Σπάρτην ἤκει τὴν σώφρονα, [...] καὶ οἶται πολλῶν τε καὶ ἀγαθῶν πλήρης ἔσσεσθαι μαθημάτων¹¹⁰.

Ἡ έντονη παγανιστική παράδοση και η παρουσία ισχυρῶν ειδωλολατρικῶν οικογενειῶν στην πόλη μέχρι και τον πρώιμο 5ο αἰῶνα, συντέλεσαν στην βραδεία διάδοση και την αργοπορημένη επικράτηση της νέας θρησκείας, του χριστιανισμού, στη Σπάρτη¹¹¹. Βέβαια, κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, η Σπάρτη είναι δεκτική και ανεκτική στις νέες θρησκείες και λατρείες¹¹². Τουλάχιστον από τον 2ο αἰῶνα υπήρχε χριστιανική κοινότητα¹¹³, γεγονός που πιστοποιεί ότι η νέα θρησκεία είχε εισχωρήσει στην περιοχή ήδη κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους παρά την έμφαση στις πατροπαράδοτες λατρείες και τη συνεχόμενη προβολή και παρουσίασή τους στη δημόσια ζωή της πόλης¹¹⁴. Την παρουσία χριστιανῶν στη Σπάρτη υποδηλώνει επιστολή του επισκόπου Κορίνθου, Διονυσίου, την οποία απευθύνει στους Λακεδαιμόνιους, περί το 170, και τους συμβουλεύει να έχουν ειρήνη και ομόνοια¹¹⁵. Περαιτέρω πληροφορίες για την κοινότητα αυτή των χριστιανῶν δεν υπάρχουν και δεν είναι γνωστό εάν ήταν οργανωμένη υπό την ευθύνη δικού της ιεράρχη ή εάν βρισκόταν υπό τη δικαιοδοσία του επισκόπου Κορίνθου¹¹⁶. Σταδιακά πάντως (ενδεχομένως μέσα στον 4ο αἰῶνα όπου ο εκχριστιανισμός του ρωμαϊκού κόσμου εντείνεται, ιδιαίτερα μετά τη μεταστροφή του Μεγάλου Κωνσταντίνου), οι πιστοί της νέας θρησκείας θα πρέπει να αυξήθηκαν και να συγκρότησαν μεγαλύτερο εκκλησιαστικό σώμα¹¹⁷. Οι χριστιανοί φαίνεται ότι συνυπάρχουν με τους ειδωλολάτρες, με τους τελευταίους πάντως να υπερτερούν, ενώ η παγανιστική θρησκεία επικρατεί ακόμη κατά τη διάρκεια του 4ου αἰῶνα.

Παρότι έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η Σπάρτη αποτέλεσε έδρα ιεράρχη ήδη από τον 2ο αἰῶνα¹¹⁸, ωστόσο, ο πρώτος επίσκοπος Λακεδαίμονος που μνημονεύεται είναι ο Όσιος, το 457¹¹⁹. Αποτελεί έναν από τους επισκόπους της μητρόπολης Κορίνθου¹²⁰,

¹¹⁰ Η επιστολή αυτή χρονολογείται στα 364, βλ. *Libanii Opera*, XI (εκδ. R. Foerster, Lipsiae, Teubner, 1922), 291-292. Επίσης, βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 183.

¹¹¹ Βλ. σχετικά Βαχαβιώλος 2014, 60-62.

¹¹² Βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 193.

¹¹³ Cartledge – Spawforth 1992, 125, 193.

¹¹⁴ Για την έμφαση αυτή, βλ. γενικά Cartledge – Spawforth 1992, 190-211.

¹¹⁵ Βλ. Κονιδάρης 1980, 419.- Μπακούρου 1989-1991, 350.- Βαχαβιώλος 2014, 63.

¹¹⁶ Βαχαβιώλος 2014, 63-64. Βλ. επίσης, Κονιδάρης 1980, 420.

¹¹⁷ Cartledge – Spawforth 1992, 125.

¹¹⁸ Βλ. Βαχαβιώλος 2014, 65.

¹¹⁹ Cartledge – Spawforth 1992, 125, 213.

¹²⁰ Mansi, VII, 611-612.

που συμμετείχε στην τοπική σύνοδο των επισκόπων της Επαρχίας της Αχαΐας στην Κόρινθο με επικεφαλής τον μητροπολίτη Κορίνθου Πέτρο, η οποία ακολούθησε τις αποφάσεις της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου (451) και τάχθηκε κατά του μονοφυσιτισμού¹²¹. Ο επόμενος, γνωστός ονομαστικά, ιεράρχης Λακεδαίμονος είναι ο επίσκοπος Στέφανος, ο οποίος μαρτυρείται επιγραφικά και τοποθετείται χρονικά, κατά πάσα πιθανότητα, στο α΄ μισό του 6ου αιώνα¹²². Στους επόμενους αιώνες, και μέχρι την εποχή της εκκλησιαστικής υπαγωγής του ανατολικού Ιλλυρικού στη δικαιοδοσία της Κωνσταντινούπολης (βλ. παραπάνω), εμφανίζονται επίσκοποι της Λακεδαίμονος σε οικουμενικές συνόδους και άλλες εκκλησιαστικές διεργασίες, γεγονός που υποδηλώνει τη συνέχεια της εκκλησιαστικής ζωής και οργάνωσης στην πόλη. Ο επίσκοπος Θεοδόσιος Α΄ σημειώνεται στα πρακτικά της Ε΄ Οικουμενικής Συνόδου (553), στην ΣΤ΄ Οικουμενική Σύνοδο (680/681) συμμετέχει ο ιεράρχης Θεοδόσιος Β΄, ενώ αργότερα, στις πρώτες δεκαετίες του 8ου αιώνα, μνημονεύεται ο Όσιος Β΄¹²³. Η αναφορά επισκόπου στα μέσα του 5ου αιώνα τεκμηριώνει την ύπαρξη οργανωμένης επισκοπής στη Λακεδαίμονα την περίοδο αυτή και παράλληλα υποδηλώνει την επικράτηση του χριστιανισμού στην πόλη. Ήδη στον πρώιμο 5ο αιώνα, ο επίσκοπος Κύρρου Θεοδώρητος καταγράφει θριαμβολογώντας την πλήρη παρακμή και εξαφάνιση των λυκουργείων εθίμων στη Σπάρτη, κάτι που δεν αποκλείεται. Λαμβάνοντας υπόψη τη νομοθεσία του Θεοδοσίου Α΄ (391), με την οποία απαγορευόταν η τέλεση ειδωλολατρικών γιορτών και η λειτουργία των ναών, τα έθιμα της παλαιάς θρησκείας δεν θα πρέπει να επιβίωσαν για πολύ καιρό μετά τα τέλη του 4ου αιώνα¹²⁴.

Ενδιαφέρον στη μετάβαση από τον παγανισμό στον χριστιανισμό και στην επικράτηση της νέας θρησκείας παρουσιάζει ο τρόπος αντιμετώπισης των ειδωλολατρικών αγαλμάτων από τους χριστιανούς¹²⁵. Και ενώ παρατηρούνται περιπτώσεις εκτίμησης των παγανιστικών αγαλμάτων από τους πιστούς της νέας θρησκείας¹²⁶, ωστόσο, διαπιστώνονται και παραδείγματα γλυπτών σπασμένων και αφημένων στη θέση τους ή ερριμμένων σε πηγάδια, ποτάμια ή αγωγούς, καθώς και

---

¹²¹ Μπακούρου 1989-1991, 350-351.- Βαχαβιώλος 2014, 65.

¹²² Βλ. Μπακούρου 1989-1991, 335-359, ειδικότερα 344-345, 350-355.- Αβραμέα 2012, 378.

¹²³ Μπακούρου 1989-1991, 351.- Αβραμέα 2012, 378. Η τελευταία αναφέρει και τον επίσκοπο Πιθανό που τοποθετείται χρονικά το 649.

¹²⁴ Βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 213.- Βαχαβιώλος 2014, 64.

¹²⁵ Για μία γενική θεώρηση του θέματος, βλ. ενδεικτικά Δεληβορριάς 1991, 107-123.- Saradi 2011, 294-299.

¹²⁶ Βλ. ενδεικτικά Saradi 2011, 299.

περιπτώσεις εντοιχισμένων ως οικοδομικό υλικό σε μεταγενέστερες κατασκευές¹²⁷. Ως ανάλογο παράδειγμα στη Σπάρτη αναφέρεται η τοποθέτηση αναθηματικών ειδωλίων και αναγλύφων, προερχομένων από πλησιόχωρο ιερό, ως υπόστρωμα σε δρόμο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων¹²⁸.

Ένδειξη της μετάβασης από τον παγανισμό στον χριστιανισμό και της ένταξης παγανιστικών στοιχείων στο χριστιανικό πλαίσιο, συνιστά η χάραξη του σημείου του σταυρού σε αρχαίες γλυπτικές απεικονίσεις. Ο σταυρός χρησιμοποιείται ως σημάδι βαπτίσματος, που εξορκίζει τους δαίμονες ή/και καθαγιάζει-«εκχριστιανίζει»¹²⁹. Στη Σπάρτη έχουν εντοπιστεί παραδείγματα «στιγματισμού» με σταυρό, και αναφέρονται: υπερφυσικού μεγέθους μαρμάρινο γυναικείο κεφάλι με πόλο¹³⁰, ένα άλλο γυναικείο κεφάλι με σταυρό στο μέτωπο¹³¹, κεφάλι Διονύσου από τον Μυστρά¹³², καθώς και επιτύμβιο ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων¹³³. Η πρακτική του εκχριστιανισμού των ειδωλολατρικών εικόνων με τη χάραξη σταυρών έχει υποστηριχθεί ότι υποδηλώνει σεβασμό για την αρχαία τέχνη και παράδοση, την οποία επιδιώκουν να ενσωματώσουν στη χριστιανική κοσμοθεωρία και αντίληψη¹³⁴. Από την άλλη, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι σταυροί ίσως να χαράχθηκαν από αντίδραση των χριστιανών απέναντι σε ένα σύμβολο του παγανισμού¹³⁵.

Η παρουσία του χριστιανισμού διαπιστώνεται επίσης σε ειδωλολατρικούς λατρευτικούς τόπους και οικοδομήματα. Παρατηρείται καθαίρεση ναών¹³⁶, μολοντί ορισμένοι αρχαίοι ναοί διατηρούνται κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας¹³⁷ -

---

¹²⁷ Κατά τη Saradi 2011, 294-299, η απόρριψη των παγανιστικών γλυπτών, καθώς και η έκθεση και η καταστροφή τους από τους χριστιανούς, φαίνεται να αντανάκλα την πρόθεση για γελοιοποίηση των συμβόλων της παγανιστικής λατρείας και για εξουδετέρωση των δαιμόνων τους, ενώ με την ενσωμάτωσή τους σε τείχη αποκτούσαν ενδεχομένως αποτροπιακό χαρακτήρα.

¹²⁸ Βλ. Saradi 2011, 296. Για το αρχαίο υλικό και τα ανασκαφικά δεδομένα, βλ. Κουρίνου 2000, 167-185.

¹²⁹ Saradi 2011, 296. Βλ. γενικά και Δεληβορριάς 1991, 107-123.

¹³⁰ Εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης. Το κεφάλι φέρει πέντε σταυρούς και ανήκε σε κολοσσικό λατρευτικό άγαλμα, που αποδίδεται στην Ήρα ή την Ελένη, βλ. σχετικά Δεληβορριάς 1991, 107-111.- Palagia 2001, 291-292, 294-295.- Saradi 2011, 296.

¹³¹ Δεληβορριάς 1991, 112.

¹³² Βλ. Δεληβορριάς 1979, 39-45.- Δεληβορριάς 1991, 111.

¹³³ Δεληβορριάς 1991, 118. Στο ανάγλυφο απεικονίζεται οπλίτης σε κίνηση προς τα αριστερά (κατά θεατή), στον οποίο έχουν «σβηστεί» τα χαρακτηριστικά του προσώπου και η φερόμενη επιγραφή, ενώ έχουν χαραχθεί δύο στικτοί σταυροί και επίσης έχει λαξευθεί μία αυλάκωση περιμετρικά του κεφαλιού εν είδει φωτοστέφανου. Η εικόνα αυτή παραπέμπει σε στρατιωτικούς άγιους της νέας θρησκείας.

¹³⁴ Βλ. Saradi 2011, 303.

¹³⁵ Βλ. Palagia 2001, 292, παρατήρηση που αφορά στο μαρμάρινο κεφάλι της Ελένης ή Ήρας.

¹³⁶ Για το εάν η καταστροφή των αρχαίων ναών οφείλεται στους χριστιανούς, στην αδιαφορία των παγανιστών και την έλλειψη πόρων, σε εχθρικές επιθέσεις ή σε σεισμούς, αυτό δεν είναι πάντα εύκολο να διαπιστωθεί, βλ. Saradi 2011, 264, 302-303.- Sweetman 2015, 291.

¹³⁷ Βλ. ενδεικτικά Sweetman 2015, 291.

ορισμένοι και ως μνημεία¹³⁸ -, ενώ συνήθως πρακτική είναι η μετατροπή παγανιστικών ναών σε χριστιανικούς¹³⁹ ή η ανέγερση εκκλησιών σε ειδωλολατρικούς χώρους¹⁴⁰. Η τελευταία περίπτωση απαντά στη Σπάρτη με την ανέγερση της χριστιανικής βασιλικής σε μικρή απόσταση ανατολικά του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου στον λόφο της Ακρόπολης¹⁴¹ (βλ. παρακάτω), ενώ αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί και η ίδρυση μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής επί του λόφου βόρεια του Ξενία, όπου τοποθετείται το ιερό της Αφροδίτης Μορφούς ή των Διοσκούρων¹⁴². Για τα δύο άλλα μεγάλα σπαρτιατικά ιερά, της Ορθίας Αρτέμιδος και του Αμυκλαίου Απόλλωνος, θεωρείται ότι δεν υπήρξε καταπάτηση από τους χριστιανούς, αλλά μία ήπια, σταδιακή, προσέγγιση, που επιτεύχθηκε μέσω της χρήσης της μνήμης¹⁴³. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι στο ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνος είχαν εντοπιστεί τα κατάλοιπα εκκλησίας, καθώς και νεκροταφείο βυζαντινών χρόνων¹⁴⁴. Στο ιερό δε της Ορθίας Αρτέμιδος, η ύπαρξη τμημάτων τοίχων βυζαντινής εποχής, καθώς και ο εντοπισμός χριστιανικών ταφών, θεωρήθηκαν ενδείξεις ίδρυσης χριστιανικού ναού στον χώρο¹⁴⁵, χωρίς όμως να αναφέρονται περαιτέρω στοιχεία ή να υπάρχουν μεταγενέστερες σχετικές αναφορές.

Είναι επίσης γεγονός ότι στη Σπάρτη δεν παρατηρείται μετατροπή ειδωλολατρικού ναού σε χριστιανικό¹⁴⁶, όπως για παράδειγμα στην Αθήνα¹⁴⁷. Αξίζει όμως να σημειωθεί

---

¹³⁸ Ενδεικτικά Lavan 2007, 160.

¹³⁹ Βλ. ενδεικτικά Saradi 2011, 263-309. Βλ. επίσης, Sweetman 2015, 291, όπου αναφέρεται ότι, η πεποίθηση πως οι ειδωλολατρικοί ναοί συχνά αυτομάτως μεταβάλλονταν σε εκκλησίες, φαίνεται να μην ισχύει. Βλ. ακόμη, *αυτόθι*, 311, όπου δηλώνεται ότι: «In sanctuary contexts, attention was primarily on the subtle transformation of emphasis brought about the new churches, while in some cases pre-Christian practices continued at the temples. In the later phase [...], the question arises as to whether the conversion of Roman temples may be seen as a more aggressive manifestation of Christianisation, or simply reflects the need for space.».

¹⁴⁰ Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη ότι στις περιπτώσεις που μία εκκλησία ιδρύεται στις παρυφές αρχαίου ιερού και δεν επαναχρησιμοποιεί τον ναό, αυτό πιθανώς να οφείλεται στην προσπάθεια προσέγγισης μεγάλου μέρους του πληθυσμού -αφού τα ιερά παραδοσιακά ήταν χώροι συνάθροισης- και να υποδηλώνει μία ήπια εμφύχωση, δηλαδή να μην σημαίνει απαραίτητα κάποιο είδος πίεσης ή πρόκλησης των παγανιστών και υποταγή της παλαιάς θρησκείας, βλ. σχετικά Sweetman 2010, 241.- Sweetman 2015, 293.

¹⁴¹ Η Sweetman αναφέρει ότι υπήρξαν κάποιες προσπάθειες επέμβασης στο ιερό της Αθηνάς από τους χριστιανούς, αλλά φαίνεται ότι δεν προκλήθηκε σημαντική βλάβη, βλ. Sweetman 2015, 302 υποσημ. 29.

¹⁴² Δεληβορριάς 1969α, 138.- Μπακούρου 1989-1991, 358.

¹⁴³ Sweetman 2015, 302.

¹⁴⁴ Επρόκειτο για τρίκογχο κτίσμα, με πλησιόχωρο κοιμητήριο, χωρίς να προσδιορίζεται ωστόσο η ακριβής χρονολόγησή του, βλ. Τσουντας 1892, 7-9. Επίσης, βλ. Calligas 1992, 32, 33, όπου η τρίκογχη εκκλησία που αποκαλύφθηκε από τον Τσουντα, αναφέρεται ως παλαιοχριστιανική κοιμητηριακή βασιλική.

¹⁴⁵ Bosanquet 1905-1906, 317.

¹⁴⁶ Αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στη διαδικασία εκχριστιανισμού που ακολουθήθηκε στη Σπάρτη, η οποία ίσως να μην προέβλεπε μία τέτοιου είδους ενέργεια ή στη μορφή και το μέγεθος των ναών της πόλης που ίσως δεν εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της νέας θρησκείας· αυτό ωστόσο αποτελεί απλά μία υπόθεση εργασίας. Γενικά, η μετατροπή ενός αρχαίου λατρευτικού χώρου σε χριστιανικό ναό είναι πολύ

η μετατροπή ρωμαϊκού ταφικού μνημείου, που βρίσκεται στα περίχωρα της πόλης, σε χριστιανικό ναό κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, με την προσθήκη αφίδας στα βορειοανατολικά¹⁴⁸. Στην πόλη της Σπάρτης διαπιστώνεται επίσης η μεταβολή υστερορωμαϊκού κτηρίου σε χριστιανικό ναό (βλ. παρακάτω, οικόπεδο Βαρβιτσιώτη), ενώ έχουν σημειωθεί και άλλες πιθανές μετατροπές¹⁴⁹.

Γενικά, η διαδικασία του εκχριστιανισμού και η μετάβαση από την παλαιά στη νέα θρησκεία υπήρξε σταδιακή¹⁵⁰. Η παγανιστική λατρεία συνεχίζεται στον 4ο αιώνα, όπου τελούνται λατρευτικές πρακτικές και χρησιμοποιούνται οι ειδωλολατρικοί ναοί, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζονται παγανιστικά στοιχεία και σύμβολα σε διάφορους τομείς της καθημερινής ζωής -κυρίως στα ταφικά έθιμα- κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας¹⁵¹. Ο παγανισμός συνυπάρχει με τον χριστιανισμό, φαινόμενο που διαπιστώνεται γενικά στον ελλαδικό χώρο. Στη Σπάρτη, κατά τον 4ο αιώνα, φαίνεται ότι στο προσκήνιο βρίσκεται ακόμη η παγανιστική θρησκεία -ένδειξη αποτελούν οι επισκευαστικές εργασίες στο θέατρο κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα¹⁵², καθώς και η λειτουργία των μεγάλων σπαρτιατικών ιερών την περίοδο αυτή-, ενώ δεν έχουν διαπιστωθεί μνημεία με χριστιανικό χαρακτήρα¹⁵³. Από τα μέσα του 5ου αιώνα, ωστόσο, ο εκχριστιανισμός της πόλης φαίνεται να βρίσκεται σε διαδικασία εξέλιξης και να επικρατεί η νέα θρησκεία, γεγονός που πιστοποιείται από την ίδρυση εκκλησιών από

πιθανό να υπαγορεύθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις από πρακτικούς λόγους, όπως η έλλειψη χώρου, υλικών, κ.λπ., βλ. ενδεικτικά Sweetman 2010, 241-242.

¹⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά Saradi 2011, 265-275.

¹⁴⁸ Χρήστου 1963, 130-136.- Αβραμέα 2012, 380 (αρ. 160). Πρόκειται για μνημείο στα βορειοανατολικά της σύγχρονης πόλης και πλησίον του χωριού Αφυσσού, το οποίο είχε ερμηνευθεί ως ιερό του Ασκληπιού Κοτυλέως, που στη συνέχεια μετασκευάστηκε σε ταφικό μνημείο και έπειτα σε χριστιανικό ναό. Ωστόσο, πιστεύεται ότι δεν υπήρξε ποτέ ιερό, βλ. σχετικά Δουλφής 2019, 101, και υποσημ. 466 όπου η σχετική βιβλιογραφία για το μνημείο.

¹⁴⁹ Μετατροπές επισημάνθηκαν σε οικία στο οικόπεδο Αλικάκου, χρονολογούμενη μετά τα μέσα του 4ου αιώνα. Σε ένα από τα δωμάτιά της προστέθηκε αφίδα στα ανατολικά, εγγεγραμμένη στο όμορο ανατολικό δωμάτιο, καθώς και ψηφιδωτό δάπεδο με απεικόνιση του ζωδιακού κύκλου και των προτομών του Ήλιου και της Σελήνης, βλ. σχετικά Σταϊνχάουερ Γ., *ΑΔ* 30 (1975), 74-76.- Δουλφής 2019, 83-84. Κατά τον ανασκαφέα, το ψηφιδωτό δωμάτιο θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αίθουσα εστίασης, βλ. Σταϊνχάουερ Γ., *ΑΔ* 30 (1975), 76. Ωστόσο, η Μπακούρου θεωρεί τη μετατροπή αυτή και την ανάγκη που υπαγόρευσε την προσθήκη της αφίδας δυσερμήνευτη, βλ. Μπακούρου 1989-1991, 358. Για το ότι η παρουσία αφίδας υποδηλώνει την ύπαρξη ενός παρεκκλησιού σε μία κατοικία, ενώ δεν είναι εύκολη η διάκρισή του από ένα τρικλίνιο, βλ. σχετικά Saradi 2006, 411. Για τις αστικές οικίες κατά την ύστερη αρχαιότητα, βλ. ενδεικτικά Πετρίδης 2008, 250-257.

¹⁵⁰ Για τον εκχριστιανισμό στην Πελοπόννησο, βλ. Sweetman 2010, 203-247, ειδικότερα 241-244.- Sweetman 2015, 285-312.

¹⁵¹ Για τη διατήρηση και τη σθεναρότητα του παγανισμού κατά την ύστερη αρχαιότητα στον ελλαδικό χώρο, βλ. ενδεικτικά Sweetman 2010, 207-210.- Saradi 2011, 263-304, σποράδην.- Sweetman 2015, 293-295.

¹⁵² Sweetman 2010, 210.

¹⁵³ Βάσει επιγραφικών μαρτυριών τεκμηριώνεται η αυξανόμενη παρουσία χριστιανών στην Πελοπόννησο κατά τον 4ο αιώνα, χωρίς όμως την αντίστοιχη μνημειακή παρουσία του χριστιανισμού, βλ. Sweetman 2015, 285.

την εποχή αυτή και εξής (βλ. παρακάτω), καθιστώντας πλέον ορατή την επίδραση του χριστιανισμού¹⁵⁴. Η φυσιογνωμία της πόλης αλλάζει και σε αυτό συμβάλλει και η εγκαθίδρυση της νέας θρησκείας.

3.5. Η Λακεδαίμων κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος - 6ος αιώνας)

Γραπτές πηγές και ιστορικά γεγονότα

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, η Λακεδαίμων κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο ανήκει διοικητικά στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Υπάγεται στην Επαρχία της Αχαΐας/Ελλάδος, τμήμα της υπαρχίας του ανατολικού Ιλλυρικού, με πρωτεύουσα την Κόρινθο. Η πόλη, από τον 4ο αιώνα και εξής, χάνει την τοπική της αυτονομία, καθώς υπόκειται σε ανθυπάτους, οι οποίοι μεριμνούν για τις δημόσιες υποθέσεις, και ειδικότερα για τα δημόσια έργα, ενεργώντας ως ευεργέτες και αντικαθιστώντας τη ντόπια άρχουσα τάξη¹⁵⁵. Την ίδια περίοδο πραγματοποιείται και ο εκχριστιανισμός της. Τον 4ο αιώνα, η πόλη εξακολουθεί να αποτελεί σημαντικό προπύργιο του παγανισμού (βλ. παραπάνω). Σταδιακά, όμως, επικρατεί ο χριστιανισμός, και στα μέσα του 5ου αιώνα μαρτυρείται ο πρώτος επίσκοπος της πόλης. Την εποχή αυτή, η επισκοπή της Λακεδαίμονος υπάγεται στη μητρόπολη Κορίνθου, η οποία βρίσκεται υπό τη δικαιοδοσία της Δυτικής Εκκλησίας.

Τα γεγονότα που λαμβάνουν χώρα την περίοδο αυτή στην αυτοκρατορία επηρεάζουν και την ιστορία της πόλης, ωστόσο, οι γραπτές πηγές που αναφέρονται στη Λακεδαίμονα αυτής της περιόδου είναι σχετικά λίγες.

Οι λιγοστές αναλογικά με τις προγενέστερες εποχές επιγραφικές μαρτυρίες διαγράφουν και γνωστοποιούν άμεσα ή έμμεσα τις διάφορες πτυχές της πολιτικής, οικονομικής ακόμη και θρησκευτικής ζωής της πόλης¹⁵⁶. Στοιχεία για την πόλη αντλούμε επίσης από φιλολογικές πηγές, ιστορικές και μη. Έτσι, οι επιστολές του εθνικού ρήτορα και σοφιστή Λιβανίου προς τους Σπαρτιάτες αριστοκράτες μάς παρέχουν μία εικόνα της πνευματικής ζωής της πόλης κατά τον 4ο αιώνα, ενώ από επιστολή του ίδιου ρήτορα προς τον Σπαρτιάτη Ευελπίστιο, γνωρίζουμε ότι η πόλη

---

¹⁵⁴ Γενικά από τα μέσα του 5ου αιώνα είναι ορατός ο εκχριστιανισμός στον ελλαδικό χώρο, βλ. Saradi 2011, 304.- Sweetman 2015, 285.

¹⁵⁵ Cartledge – Spawforth 1992, 123-124.- Αβραμέα 2012, 250-252.

¹⁵⁶ Για επιγραφές του 4ου αιώνα, βλ. ενδεικτικά Feissel – Philippidis-Braat 1985, 276, 284-288.- Σταϊνχάουερ 1992-1998, 277-296.

συμμετείχε στην εκστρατεία του αυτοκράτορα Ιουλιανού κατά των Περσών, γεγονός που θυμίζει τη συμμετοχή της Σπάρτης σε παλαιότερες εκστρατείες κατά των Πάρθων-Περσών¹⁵⁷. Από την άλλη, ο χριστιανός επίσκοπος και ιστορικός Ευσέβιος κάνει σύντομη μνεία στους Λακεδαιμονίους, καθώς αναφέρει στην εκκλησιαστική ιστορία του την επιστολή του επισκόπου Κορίνθου, Διονυσίου, προς τη χριστιανική κοινότητα της Λακεδαίμονος του 2ου αιώνα¹⁵⁸. Αναφορά στη Σπάρτη γίνεται και στο έργο του εθνικού ιστορικού Ζωσίμου, όταν περιγράφει τα γεγονότα της επιδρομής των Βησιγόθων του Αλάρικου, το 396, αναφέροντας: *εὐθέως οὖν ἡ Κόρινθος πρώτη κατὰ κράτος ἤλίσκετο καὶ τὰ πρόσοικα ταύτη πολίχνια καὶ ἐπὶ ταύτη τὸ Ἄργος καὶ ὅσα ἦν αὐτῆς τε καὶ Λακεδαίμονος ἐν μέσῳ χωρία. καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Σπάρτη συναπήγετο τῇ κοινῇ τῆς Ἑλλάδος ἀλώσει...*¹⁵⁹. Η επιδρομή αυτή καταγράφεται ως ιδιαίτερα σφοδρή και καταστροφική¹⁶⁰. Εάν όμως οι Βησιγόθοι επιδόθηκαν σε λεηλασίες και καταστροφές στην πόλη της Σπάρτης, αυτό δεν τεκμηριώνεται με ασφάλεια από τα αρχαιολογικά δεδομένα, όπου οι ενδείξεις είναι λιγιστές¹⁶¹. Ωστόσο, με την επιδρομή αυτή, έχει συνδεθεί η κατασκευή της ύστερης οχύρωσης της πόλης (βλ. παρακάτω), η οποία περιέκλεισε τους λόφους της ακρόπολης της Σπάρτης, βόρεια του σύγχρονου αστικού ιστού.

Ένα άλλο γεγονός του 4ου αιώνα που επηρέασε τη Λακεδαίμονα είναι ο σεισμός του 375, η επίδραση του οποίου στην πόλη συνάγεται από επιγραφική μαρτυρία¹⁶². Είναι πολύ πιθανό τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονται σε β' χρήση στο ύστερο τείχος της πόλης να προήλθαν από την κατάρρευση ορισμένων κτηρίων λόγω του ισχυρού αυτού σεισμού¹⁶³, τα οποία μετατράπηκαν σε χώρους προμήθειας οικοδομικού υλικού. Οι ισχυροί σεισμοί του 4ου αιώνα δεν φαίνεται να έπληξαν τη Λακεδαίμονα, βάσει των γραπτών πηγών, μολονότι η πιθανώς βίαιη καταστροφή κτηρίου¹⁶⁴ της πρώιμης βυζαντινής περιόδου έχει αποδοθεί σε κάποιον από τους σεισμούς της εποχής.

Οι επιδρομές στα εδάφη της αυτοκρατορίας κατά τους επόμενους αιώνες της περιόδου αυτής δεν επηρεάζουν άμεσα τη Λακεδαίμονα και την ύπαιθρο χώρα της. Η

---

¹⁵⁷ Βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 124-125. Επίσης, ο Ιουλιανός είχε γράψει στην πόλη της Σπάρτης, ζητώντας την υποστήριξή της για την επανάσταση που οργάνωσε το 361 εναντίον του αυτοκράτορα Κώνσταντος Β'.

¹⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά Βαχαβιώλος 2014, 63.

¹⁵⁹ *CSHB*, Zosimus, σ. 254.

¹⁶⁰ Βλ. Αβραμέα 2012, 111-112.

¹⁶¹ Βλ. ενδεικτικά Αβραμέα 2012, 115-116.

¹⁶² Βλ. Αβραμέα 2012, 87-88.

¹⁶³ Βλ. Waywell – Wilkes 1994, 423.

¹⁶⁴ Πρόκειται για τον αστικό ναό, στον οποίο έχει βρεθεί ο τάφος του επισκόπου Στεφάνου, βλ. Μπακούρου 1989-1991, 355 υποσημ.121.

καταγραφή δε της πόλης στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους¹⁶⁵ ως *μητροπόλεως τῆς Λακωνικῆς*, καθώς και η αναφορά των επισκόπων της σε πρακτικά συνόδων του 5ου και 6ου αιώνα, τεκμηριώνουν τη σημασία της Λακεδαίμονος ως πόλης.

Στα τέλη, όμως, της πρωτοβυζαντινής περιόδου, η μεγάλη εισροή σλαβικών φύλων στην αυτοκρατορία δεν θα αφήσει ανεπηρέαστη και τη Λακεδαίμονα. Βασική πηγή αποτελεί το *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικὸν*, στο οποίο καταγράφεται η πλήρης κατάληψη της πόλης -και ευρύτερα της Λακωνικής- στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα από τους Σλάβους και η εγκατάλειψή της από τον ντόπιο ελληνικό πληθυσμό μέχρι τις αρχές του 9ου αιώνα που επανιδρύεται η πόλη. Η εικόνα όμως της πλήρους εγκατάλειψης, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω, δεν τεκμηριώνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Τα τείχη της πόλης

Η πόλη της Σπάρτης αποκτά τείχη για πρώτη φορά κατά το β' μισό του 3ου αιώνα π.Χ.¹⁶⁶, όταν πλέον το κράτος έχει συρρικνωθεί και οι επιδρομές εναντίον της πόλης έχουν πληθύνει. Εντός του ορίου των τειχών εντάχθηκαν οι παλαιές τέσσερις κόμεις της Σπάρτης, περικλείοντας μία αρκετά μεγάλη έκταση και συμβάλλοντας στην πολεοδομική ενοποίηση της πόλης. Στο τείχος των ελληνιστικών χρόνων πραγματοποιούνται τα επόμενα χρόνια εργασίες για τη συντήρησή του, και το ίδιο αυτό τείχος διατηρήθηκε καθόλη τη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων¹⁶⁷.

Όταν κατά τον 3ο και 4ο αιώνα τα σύνορα της άλλοτε ασφαλούς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας απειλούνται από ορδές βαρβάρων, που εισβάλλουν στα εδάφη της ολόενα και πιο συχνά, φθάνοντας έως τη νότια Ελλάδα και την Επαρχία της Αχαΐας, τότε καθίσταται επιτακτική ανάγκη να τειχιστούν οι πόλεις εκ νέου¹⁶⁸. Μία από τις

---

¹⁶⁵ Ο *Συνέκδημος* του γραμματικού Ιεροκλέους συνιστά κατάλογο των πόλεων και των επαρχιών της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όπου αποτυπώνεται η περιφερειακή διοικητική και πολιτική διάρθρωσή της. Ο κατάλογος αυτός, ενώ συντάχθηκε στα πρώτα χρόνια του Ιουστινιανού (527-528), φαίνεται ωστόσο ότι αντανάκλα την κατάσταση των πόλεων στα μέσα του 5ου αιώνα (στα χρόνια του Θεοδοσίου Β' ή λίγο μετά), βλ. Βασιλικοπούλου 1987-1988, 194.- Χριστοφιλοπούλου 1996², 75.- Αβραμέα 2012, 66, και υποσημ. 20 όπου σχετική βιβλιογραφία.

¹⁶⁶ Κουρίνου 2000, 89. Για το τείχος των ελληνιστικών χρόνων, βλ. Κουρίνου 2000, και ειδικότερα 35-62. Επίσης, Βλαχάκος 2018, 397-401.

¹⁶⁷ Βάσει των αναφορών του Πausανία, συνάγεται ότι το ελληνιστικό τείχος προστάτευε την πόλη τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 2ου αιώνα, βλ. Κουρίνου 2000, 62. Κατά τη ρωμαϊκή ωστόσο περίοδο μάλλον θα ήταν σε αχρηστία, βλ. Raftoroulou 1998, 137.

¹⁶⁸ Gregory 1982, 14-15.

πόλεις που απέκτησαν τείχη κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας είναι και η Σπάρτη¹⁶⁹.

Τμήματα του ύστερου τείχους της πόλης¹⁷⁰ διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση και σε ικανό ύψος¹⁷¹.

Περιγραφή

Η ύστερη οχύρωση της Σπάρτης περικλείει τους λόφους στα βόρεια της σύγχρονης πόλης, περιλαμβάνοντας το πλάτωμα και την κορυφή του λόφου της Ακρόπολης στα δυτικά, το μεγάλο πλάτωμα του λόφου του Παλαιοκάστρου στα ανατολικά, καθώς και τις νότιες και νοτιοδυτικές υπώρειες των παραπάνω λόφων (εικ. 4)¹⁷². Σε αντίθεση με άλλες αρχαίες πόλεις, όπως η Αθήνα και η Κόρινθος, τα ύστερα τείχη δεν συμπεριέλαβαν το κατώτερο τμήμα της πόλης, αλλά μόνο την ακρόπολη¹⁷³, δηλαδή την περιοχή όπου βρισκόταν το θρησκευτικό, πολιτικό και διοικητικό κέντρο της αρχαίας πόλης.

Το ύστερο τείχος, κατά την κατασκευή του, θεμελιώθηκε σε προϋφιστάμενα κτήρια ή ενσωμάτωσε τμήματα κτηρίων, και εκμεταλλεύτηκε το ανάγλυφο της περιοχής και των λόφων, προκειμένου να ενισχύσει την αμυντική γραμμή και το ύψος του¹⁷⁴. Από τα τμήματα που σώζονται, καθώς και από τα ίχνη που εντοπίζονται στο έδαφος, διαφαίνεται η πορεία της οχύρωσης. Η κάτοψη της διαδρομής της είναι σχήματος ακανόνιστου ορθογωνίου¹⁷⁵, καθώς οριοθετεί στα ανατολικά και τα δυτικά δύο λόφους, ενώ στη βόρεια πλευρά παρατηρείται προεξοχή προς βορράν. Η γραμμή της οχύρωσης

---

¹⁶⁹ Gregory 1982, 20.

¹⁷⁰ Για την ύστερη οχύρωση, βλ. ενδεικτικά Traquair 1905-1906, 417-429.- Gregory 1982, 14-21.- Waywell – Wilkes, 1994, 419-424.- Κουρίνου 2000, 63-66.- Frey 2016, 85-127.

¹⁷¹ Η πρώτη συστηματική έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον R. Traquair, στα 1906, κατά τη διάρκεια των πρώτων αποστολών της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στη Σπάρτη (1905-1906). Τότε εντοπίστηκε και σχεδιάστηκε η διαδρομή του τείχους, ενώ πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε μικρό μέρος του. Στις επόμενες αγγλικές αποστολές των αρχών του 20ού αιώνα, κατά τις εργασίες σε τμήματα του τείχους, αποσπάστηκαν και απομακρύνθηκαν εντοιχισμένες επιγραφές και γλυπτά, καθώς και μέρη του τείχους, βλ. Frey 2016, 90-92. Νέο τμήμα του ύστερου τείχους αποκαλύφθηκε αρκετά αργότερα, κατά τα έτη 1988-1991, όταν διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή στη νότια πλευρά της ακρόπολης, στην περιοχή της ρωμαϊκής στοάς, υπό τη διεύθυνση των G.B. Waywell και J.J. Wilkes.

¹⁷² Κουρίνου 2000, 63. Ο λόφος στα βόρεια της σύγχρονης Σπάρτης, που συνίσταται από ένα σύνθετο σύνολο υψωμάτων και πλατωμάτων, ονομάζεται γενικά Παλαιοκάστρο (Κάστρο στον χάρτη ΓΥΣ), βλ. Κουρίνου 2000, 22. Μολονότι συμβατικά αποκαλούμε όλον τον λόφο ακρόπολη, ωστόσο η Ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης ταυτίζεται με το ύψωμα βόρεια του θεάτρου, βλ. Dickins 1905-1906β, 431.- Waywell – Wilkes 1994, 377-378.- Κουρίνου 2000, 97. Συνεπώς, το δυτικό ύψωμα της λοφοσειράς είναι ο λόφος της Ακρόπολης, ενώ τον ανατολικό λόφο - πλάτωμα τον αποκαλούμε λόφο του Παλαιοκάστρου.

¹⁷³ Gregory 1982, 20.

¹⁷⁴ Frey 2016, 93.

¹⁷⁵ Traquair 1905-1906, 415.

ενισχύεται με πύργους κυρίως τετραγωνικής κάτοψης και λιγότερους ημικυκλικούς¹⁷⁶, ενώ η πορεία της διακόπτεται από πύλες. Η θέση των κύριων πυλών της ύστερης οχύρωσης βρίσκονται σε τοπογραφική αντιστοιχία με τις πύλες του ελληνιστικού τείχους, δεδομένου ότι συσχετίζονται με τους βασικούς δρόμους του παλαιότερου οδικού δικτύου της πόλης που συνέχισε να χρησιμοποιείται και αργότερα¹⁷⁷.

Η πορεία του τείχους έχει ως εξής: Στη νότια πλευρά του, είναι παράλληλο προς προγενέστερα μνημεία της περιοχής. Συγκεκριμένα, εκτείνεται νότια και παράλληλα της ρωμαϊκής στοάς, του «Κυκλοτερούς Οικοδομήματος»¹⁷⁸ και του αρχαίου θεάτρου. Το ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς του βρίσκεται σε απόσταση λίγων δεκάδων μέτρων νότια της ρωμαϊκής στοάς. Εκεί, η ανατολική άκρη του στρέφεται προς βορράν, συναντά τη ρωμαϊκή στοά και ενσωματώνει τα δύο ανατολικά ακραία δωμάτιά της, τα οποία μετατράπηκαν σε πύργο. Στην πλευρά αυτή υπήρχε είσοδος, η οποία έχει θεωρηθεί ότι αργότερα σφραγίστηκε και αντικαταστάθηκε από νέα είσοδο δυτικότερα¹⁷⁹, η οποία αποτέλεσε τη νότια πύλη της ακρόπολης. Το τείχος συνεχίζεται δυτικά της νότιας πύλης, αλλά για λίγα μέτρα η πορεία του παρουσιάζει μία μικρή μετατόπιση προς βορράν. Μικρό μέρος του τείχους, κατεύθυνσης Β.-Ν., που αποκαλύφθηκε στα βόρεια του τμήματος αυτού, υποδεικνύει τη θέση μίας κατά πάσα πιθανότητα παλαιότερης νότιας πύλης¹⁸⁰. Από το σημείο νότια του «Κυκλοτερούς Οικοδομήματος» έως και το αρχαίο θέατρο, η οχύρωση διατηρείται συνεχόμενα, σε μεγάλο μήκος.

Νότια του αρχαίου θεάτρου, το τείχος στρέφεται προς τα βόρεια και κατευθύνεται προς το θέατρο. Εκεί, ακολουθεί τη δυτική πλευρά της σκηνής, καθώς και τους ισχυρούς αναλημματικούς τοίχους της δυτικής παρόδου και της δυτικής πλευράς του κοίλου του θεάτρου, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν στην οχύρωση. Στο τμήμα του τείχους, που ακολουθεί τη σκηνή του θεάτρου, έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα της δυτικής πύλης¹⁸¹. Η πύλη αυτή δείχνει την ύπαρξη οδού, κατεύθυνσης Α.-Δ., στο νότιο τμήμα

---

¹⁷⁶ Εντοπίζονται δύο, στη βορειοδυτική πλευρά της οχύρωσης.

¹⁷⁷ Κουρίνου 2000, 66.

¹⁷⁸ Το «Κυκλοτερές Οικοδόμημα», κατασκευασμένο από κροκαλοπαγείς λίθους μεγάλου μεγέθους και μαρμάρινες λιθόπλινθους, αποτελεί μία μνημειακή κατασκευή που λειτουργούσε ως αναλημματικός τοίχος ενός χαμηλού φυσικού λόφου, και χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους.

¹⁷⁹ Traquair 1905-1906, 420, 428.

¹⁸⁰ Waywell – Wilkes 1994, 421.- Κουρίνου 2000, 64. Για την προβληματική αυτής της ερμηνείας, βλ. Frey 2016, 104, 106.

¹⁸¹ Η δυτική πύλη δεν είχε εντοπιστεί κατά τις ανασκαφές του 1906, αλλά ταυτίστηκε αργότερα από τον Woodward, στα 1924-1925, βλ. Woodward 1923-1925α, 149, 152-153. Η δυτική αυτή πύλη φαίνεται ότι αντιστοιχούσε στην παλαιότερη νοτιοανατολική πύλη στην περιοχή της ρωμαϊκής στοάς, που αργότερα σφραγίστηκε, βλ. Frey 2016, 101.

της ακρόπολης, η οποία εκτεινόταν εσωτερικά και παράλληλα του τείχους, από το θέατρο έως τη ρωμαϊκή στοά¹⁸². Η θέση της δυτικής πύλης ενισχύει την υπόθεση ότι στην περιοχή θα υπήρχε πύργος για τη φύλαξη της εισόδου¹⁸³.

Το βορειοδυτικό τμήμα της οχύρωσης περικλείει τον λόφο της Ακρόπολης στα δυτικά, βόρεια και ανατολικά, ακολουθώντας πολυγωνική χάραξη, ενώ διατηρείται αποσπασματικά¹⁸⁴. Σημειώνεται ότι στο τμήμα αυτό της οχύρωσης εντοπίζεται το σημείο εισόδου του υδραγωγείου στην ακρόπολη. Το τείχος στη βόρεια πλευρά του σώζεται κατά τόπους και το μεγαλύτερο μέρος του εντοπίζεται στην ίδια στάθμη με αυτήν του εδάφους, μολονότι σε ορισμένα σημεία διατηρείται σε μεγάλο ύψος. Περίπου στο μέσον της βόρειας πλευράς της οχύρωσης ξεκινά μία εκτεταμένη προεξοχή προς τα βόρεια και ανατολικά, περικλείοντας τμήματα δύο ακόμη λόφων, στα βόρεια και στα βορειοανατολικά του πλατώματος του Παλαιοκάστρου. Λείψανα μίας βόρειας πύλης, καθώς και τα ίχνη οδού, έχουν βρεθεί πλησίον της ανατολικής άκρης της βόρειας πλευράς της περιτείχισης.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του τείχους, η χάραξή του είναι εμφανής στο εδαφικό ανάγλυφο, ενώ λίγα τμήματά του σώζονται ιστάμενα σε διάφορα σημεία. Η ανατολική οχύρωση περικλείει το Παλαιοκάστρο, ενώ στο μέσον περίπου της πορείας της έχει βρεθεί άνοιγμα πύλης.

Για την κατασκευή του τείχους χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι, οπτόπλινθοι και κονίαμα, ενώ έγινε συστηματική χρήση υλικού από προγενέστερα οικοδομήματα και κατασκευές. Λαξευμένοι λίθοι από πωρόλιθο και μάρμαρο, τμήματα και σφόνδυλοι κιώνων, τμήματα ζωφόρων και επιστυλίων και γενικά αρχιτεκτονικά μέλη κτηρίων, καθώς και επιγραφές, βρίσκονται εντοιχισμένα στο τείχος¹⁸⁵, ενώ στη νότια πλευρά του έχουν ενσωματωθεί και τμήματα παλαιότερων οικοδομημάτων.

Η αφθονία των εντοιχισμένων μελών υποδεικνύει ότι αυτά ήταν διαθέσιμα σε μεγάλες ποσότητες, είτε λόγω κάποιας εκτεταμένης καταστροφής, π.χ. από σεισμό, είτε εξαιτίας της εγκατάλειψης των κτηρίων και της επακόλουθης χρήσης τους ως λατομείων πορισμού οικοδομικού υλικού¹⁸⁶. Σημειώνεται ότι σε ορισμένα τμήματα του

---

¹⁸² Σχετικά με τον δρόμο, βλ. Traquair 1905-1906, 428.- Waywell – Wilkes 1994, 422. Τμήματα δρόμου στην περιοχή του θεάτρου είχαν βρεθεί κατά τις ανασκαφές του 1906, βλ. Dickins 1905-1906α, 394-406, σποράδην.- Dickins 1905-1906β, 432. Επίσης, βλ. Woodward 1925-1926α, 202.

¹⁸³ Βλ. Κουρίνου 2000, 64.- Frey 2016, 98.

¹⁸⁴ Κουρίνου 2000, 64.

¹⁸⁵ Αυτό παρατηρείται ιδιαίτερα στο νότιο τμήμα, σε μέρος της βόρειας πλευράς, καθώς και σε τμήμα της ανατολικής.

¹⁸⁶ Βλ. Waywell – Wilkes 1994, 423.- Τσουρής 2011, 69.- Frey 2016, 116.

τείχους έχει δοθεί ιδιαίτερη φροντίδα στην εξωτερική του όψη και το αρχιτεκτονικό υλικό έχει τοποθετηθεί με τρόπο διακοσμητικό¹⁸⁷, δίνοντας ένα ιδιαίτερο αισθητικό αποτέλεσμα.

Χρονολόγηση

Η κατασκευή της ύστερης οχύρωσης της Σπάρτης έχει συνδεθεί με τις εχθρικές επιδρομές που έπληξαν τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και την Επαρχία της Αχαΐας κατά τον 3ο και τον 4ο αιώνα, και έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για τη χρονολόγησή της.

Κατά την άποψη του Ramsay Traquair¹⁸⁸ -βάσει της εικόνας του τείχους με τα εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη-, το τμήμα της οχύρωσης που εκτείνεται στα νότια της ρωμαϊκής στοάς, ανήκει σε μία πρώτη οικοδομική φάση, την οποία συσχέτισε με την επιδρομή των Ερούλων, το 267/268¹⁸⁹. Ο φόβος για μία δεύτερη εχθρική επίθεση θα πρέπει να αποτέλεσε το κίνητρο για την άμεση οχύρωση του κεντρικού τμήματος της πόλης, με οικοδομικό υλικό προερχόμενο από τα ερείπιά της. Ωστόσο, θεωρούσε ότι η κύρια διαδρομή της υπόλοιπης οχύρωσης κατασκευάστηκε αργότερα, περί το 400, λίγο μετά τη λεηλασία της πόλης από τους Βησιγόθους του Αλάρικου, το 396. Σύμφωνα με τον Traquair, κανένα από τα παλαιότερα οικοδομήματα δεν θα πρέπει να έμεινε ανέπαφο και ακέραιο, ενώ τα αρχιτεκτονικά τους μέλη θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα στο κτίσιμο των τειχών.

Από την άλλη, οι Geoffrey B. Waywell και John J. Wilkes¹⁹⁰ δεν αναγνωρίζουν δύο χρονικές φάσεις στην κατασκευή της ύστερης οχύρωσης της Σπάρτης, κάτι που θεωρεί απίθανο και ο Timothy E. Gregory, δεδομένου ότι μία περιτείχιση είναι αποτελεσματική, όταν έχει ολοκληρωθεί η κατασκευή της¹⁹¹. Υποστηρίζουν ότι, αν και δεν αποκλείεται οι κάτοικοι της πόλης να τείχισαν το πιο εκτεθειμένο τμήμα της ακρόπολης στην προοπτική μίας διαφαινόμενης απειλής από τους Ερούλους, ωστόσο, είναι πιθανότερο η κατασκευή της οχύρωσης να οφείλεται στην κατάσταση πανικού που είχε δημιουργηθεί λόγω της παρουσίας των Βησιγόθων του Αλάρικου, ενώ θεωρούν ότι η απουσία βυζαντινών αρχιτεκτονικών μελών υποδηλώνει το κτίσιμο του

---

¹⁸⁷ Βλ. Frey 2016, 85-127, ειδικά 106-127, όπου περιγράφεται τμήμα της ανατολικής οχύρωσης (Section R), στο οποίο η διευθέτηση των λίθων φαίνεται να μιμείται δωρική ζωφόρο. Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη ότι η προσπάθεια διακοσμητικότητας στο τείχος παρατηρείται σε τμήματα που ήταν πλησίον πυλών και υπήρχαν περάσματα και εισοδοί, βλ. Frey 2016, 123.

¹⁸⁸ Traquair 1905-1906, 428-429.

¹⁸⁹ Για τη χρονική τοποθέτηση της επιδρομής των Ερούλων στην Επαρχία της Αχαΐας το 268, βλ. σχετικά Βλαχογιάννη 2007-2008, 114 και υποσημ. 32.

¹⁹⁰ Waywell – Wilkes 1994, 423-424.

¹⁹¹ Gregory 1982, 20.

τείχους στην περίοδο της ύστερης αρχαιότητας και πριν τις σλαβικές επιδρομές¹⁹². Έτσι, σύμφωνα με τους Waywell και Wilkes, η οικοδόμηση του τείχους στην ακρόπολη της Σπάρτης ανάγεται στα τέλη του 4ου αιώνα και συσχετίζεται με την επιδρομή του Αλάρικου ή με τον σεισμό του 375 ή και με τα δύο γεγονότα¹⁹³.

Έχει επίσης εκτιμηθεί ότι η ύστερη οχύρωση της πόλης της Σπάρτης κατασκευάστηκε στην περίοδο πριν από το 267/268, δηλαδή στην αμέσως πριν από την επιδρομή των Ερούλων εποχή¹⁹⁴, ενώ γενικά η χρονολόγηση των τειχών κυμαίνεται από την εποχή αυτή έως και την εποχή του Ιουστινιανού και ακόμη παραπέρα¹⁹⁵. Ωστόσο, κατά τον Gregory¹⁹⁶, ο οποίος εντοπίζει κατασκευαστικές ομοιότητες με το τείχος της Κορίνθου, η οχύρωση της Σπάρτης εκτιμάται ότι ανάγεται στον πρώιμο 5ο αιώνα¹⁹⁷. Για τη χρονολόγηση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι το αρχαίο θέατρο - αρχιτεκτονικά και λειτουργικά στοιχεία του οποίου βρίσκουμε σε δευτερογενή χρήση εντοιχισμένα στο τείχος-, ήταν σε λειτουργία κατά τον 4ο αιώνα, όπως τεκμηριώνεται από επιγραφή ανακαίνισης του θεάτρου, χρονολογούμενη στα τέλη του αιώνα¹⁹⁸. Εξαιτίας αυτού συμπεραίνεται ότι η κατασκευή του τείχους δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί πριν από την προαναφερόμενη ανακαίνιση και ότι είναι πολύ πιθανό η επιδρομή του Αλάρικου να συνέβαλε στην παύση λειτουργίας του θεάτρου, οπότε το τείχος θα πρέπει να οικοδομήθηκε λίγο αργότερα, δηλαδή μετά τα τέλη του 4ου αιώνα. Αυτή τη χρονολόγηση φαίνεται ότι αποδέχονται και άλλοι ερευνητές¹⁹⁹.

Η ύστερη οχύρωση της ακρόπολης προστάτευε την πόλη μέχρι τον 13ο αιώνα, οπότε ιδρύθηκε το κάστρο του Μυστρά²⁰⁰. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι στην οχύρωση πραγματοποιήθηκαν τροποποιήσεις, ωστόσο, στη διάρκεια της μακρόχρονης χρήσης τους τα τείχη δέχθηκαν επισκευές και επεμβάσεις²⁰¹. Ίσως εργασίες συντήρησης

---

¹⁹² Waywell – Wilkes 1994, 424.

¹⁹³ Waywell – Wilkes 1994, 423. Η εύρεση διαγνωστικής κεραμικής κατά την ανασκαφή του νέου τμήματος του τείχους φαίνεται ότι ευνοεί τη χρονολόγηση αυτή. Επιπλέον, είναι εύστοχο το σχόλιο ότι θα ήταν μάλλον απίθανο να κατασκευάστηκε νωρίτερα τείχος στη νότια πλευρά της ακρόπολης, καθόσον η περιοχή της πόλης που εκτεινόταν νότια της ακρόπολης ενημερούσε μέσα στον 4ο αιώνα, όπως υποδεικνύουν τα ψηφιδωτά δάπεδα που αποκαλύπτονται κατά τις σωστικές ανασκαφές στη σύγχρονη πόλη.

¹⁹⁴ Βλ. Τουράτσογλου 2006, 29.

¹⁹⁵ Gregory 1982, 20.

¹⁹⁶ Gregory 1982, 20-21.

¹⁹⁷ Για την τοποθέτηση της ύστερης οχύρωσης της Σπάρτης στον 5ο αιώνα, βλ. επίσης, Triolo 2011, 67.

¹⁹⁸ Βλ. Gregory 1982, 20-21: «Evidence for partial refurbishing of the theater as late as A.D. 375 consists of an inscription dedicating the work to the emperor.»

¹⁹⁹ Βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 126, 217 (αφ. 10).- Αβραμέα 2012, 124-125.

²⁰⁰ Traquair 1905-1906, 429.- Waywell – Wilkes 1994, 424.- Αρβανιτόπουλος 2014, 381-382.

²⁰¹ Τσουρής 2011, 69.

υλοποιήθηκαν κατά τον 8ο αιώνα²⁰², ενώ μία μεταγενέστερη επέμβαση ανάγεται στους μέσους βυζαντινούς χρόνους, βάσει της διαφορετικής τοιχοδομίας που διακρίνεται κατά τόπους στο ύστερο τείχος²⁰³.

Από τις γραπτές πηγές συνάγεται ότι η Σπάρτη, τόσο κατά την επιδρομή των Γότθων και Ερούλων όσο και κατά την εισβολή των Βησιγόθων του Αλάρικου, υπέστη σοβαρές καταστροφές και λεηλατήθηκε. Ωστόσο, μολονότι οι μαρτυρίες των γραπτών πηγών παρουσιάζουν με τα μελανότερα χρώματα αυτές τις επιδρομές, η αρχαιολογική μαρτυρία δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει τις καταστροφές που ίσως επέφεραν, τουλάχιστον στο μέγεθος και την ένταση με την οποία περιγράφονται.

Οι λιγосτές αρχαιολογικές ενδείξεις που συσχετίζονται με την επιδρομή των Ερούλων, καθώς και η γενική εικόνα ευμάρειας που παρουσιάζει η πόλη της Σπάρτης ιδιαίτερα κατά το β' μισό του 3ου αιώνα, είναι στοιχεία που η γράφουσα θεωρεί ότι απομακρύνουν την τοποθέτηση της κατασκευής του τείχους στην περίοδο αυτή. Για το τμήμα δε της οχύρωσης νότια της ρωμαϊκής στοάς και για τη χρονολόγησή του σε αυτήν την εποχή έχουν διατυπωθεί αμφιβολίες.

Βάσει της μαρτυρίας του Ζωσίμου²⁰⁴, στα τέλη του 4ου αιώνα η Σπάρτη λεηλατείται από τους Βησιγόθους του Αλάρικου, ενώ καταγράφεται ότι όλες οι πόλεις ήταν ανοχύρωτες λόγω της ασφάλειας που τους παρείχε ο Ισθμός: *...τὸν Ἴσθμὸν διαβῆναι, πάντα λοιπὸν ἦν αὐτῷ δίχα πόνου καὶ μάχης ἀλώσιμα, τῶν πόλεων διὰ τὴν ἀσφάλειαν ἦν ὁ Ἴσθμὸς παρείχεν αὐταῖς ἀτειχίστων οὐσῶν*. Ειδικά για τη Σπάρτη, αναφέρεται ότι δεν θα μπορούσε να αμυνθεί ούτε με όπλα ούτε με άνδρες και βρισκόταν στα χέρια προδοτῶν ἀρχόντων που υπηρετούσαν τους επιδρομείς²⁰⁵: *... μήτε ὄπλοις ἔτι μήτε ἀνδράσι μαχίμοις τετειχισμένη διὰ τὴν τῶν Ῥωμαίων πλεονεξίαν, ἀλλ' ἄρχουσιν ἐκδεδομένη προδόταις καὶ τῇ τῶν κρατούντων ἡδονῇ προθύμως ὑπηρετούμενοις εἰς ἅπαντα τὰ πρὸς κοινὸν ὄλεθρον φέροντα*. Αυτό αποτελεί ένδειξη της δυσχερούς αμυντικής κατάστασης της Σπάρτης, γεγονός που θα πρέπει να οδήγησε τις τοπικές αρχές να προβούν σε διαπραγματεύσεις με τους εχθρούς, προκειμένου να αποφύγουν

---

²⁰² Traquair 1905-1906, 429. Βλ. επίσης, Woodward 1925-1926α, 208 υποσημ. 5, όπου τοποθετεί τις προσθήκες σε μεταγενέστερη του 8ου αιώνα εποχή.

²⁰³ Τσουρής 2011, 69-70.

²⁰⁴ *CSHB*, Zosimus, σ. 254.

²⁰⁵ *CSHB*, Zosimus, σ. 254.

την άλωση²⁰⁶. Παρόλα αυτά, δεν είναι δυνατόν να ειπωθεί με βεβαιότητα εάν οι Βησιγότθοι επιδόθηκαν σε καταστροφές μέσα στην πόλη.

Γενικά η περιτείχιση της ακρόπολης έχει συνδεθεί με τους Βησιγόθους του Αλάρικου. Οι κατασκευαστικές ομοιότητες με άλλες οχυρώσεις της Πελοποννήσου και κυρίως οι επισκευαστικές εργασίες στο αρχαίο θέατρο φαίνεται να καθιστούν περισσότερο πιθανή τη χρονολόγηση του ύστερου τείχους μετά το πέρασμα του Αλάρικου, δηλαδή στον πρώιμο 5ο αιώνα. Επιπρόσθετο ενισχυτικό στοιχείο στην υπόθεση αυτή αποτελεί η φροντισμένη όψη της οχύρωσης και η επιμέλεια στην κατασκευή και στο αισθητικό αποτέλεσμα -ιδιαίτερα στην ανατολική πλευρά-, που δείχνουν ότι η περιτείχιση δεν πραγματοποιήθηκε βιαστικά υπό τον φόβο και σε αναμονή επικείμενης επίθεσης²⁰⁷, αλλά με τρόπο οργανωμένο²⁰⁸. Η χρονολόγηση αυτή φαίνεται ότι συσχετίζεται με ένα οχυρωματικό πρόγραμμα μεγάλης κλίμακας, που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε με πρωτοβουλία της κεντρικής εξουσίας στις αρχές του 5ου αιώνα, στον απόηχο των επιδρομών του Αλάρικου στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και ως επακόλουθο των πολιτικών συγκυριών της εποχής, αποσκοπώντας στην προστασία των επαρχιακών διοικητικών κέντρων²⁰⁹.

Αμυντικό πρόγραμμα μεγάλης κλίμακας πραγματοποιήθηκε και στα χρόνια του Ιουστινιανού. Αυτό περιγράφεται στο έργο του ιστορικού Προκοπίου *Περί κτισμάτων*, μέσα από το οποίο διαπιστώνεται ότι το οικοδομικό πρόγραμμα του αυτοκράτορα σταμάτησε στον Ισθμό²¹⁰, οπότε δεν γίνεται αναφορά στη Σπάρτη.

Βάσει των ανωτέρω, είναι πολύ πιθανόν το ύστερο τείχος της ακρόπολης να κατασκευάστηκε στον πρώιμο 5ο αιώνα. Ωστόσο, για την ασφαλή του χρονολόγηση, καθώς και για τις εργασίες και επεμβάσεις που ίσως πραγματοποιήθηκαν σε αυτό κατά τη διάρκεια της μακραίωνης χρήσης του, μόνο η περαιτέρω συστηματική έρευνα μπορεί να προσφέρει τεκμηριωμένες απαντήσεις.

3.5.α. Η εντός των τειχών πόλη

Το τμήμα της πόλης που οριοθετείται από την ύστερη οχύρωση αποτελεί ένα μικρό μέρος της, καθώς το τείχος περικλείει μόνο τους λόφους της Ακρόπολης και του

---

²⁰⁶ Βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 125-126.

²⁰⁷ Βλ. Κουρίνου 2000, 66 υποσημ. 172.- Αβραμέα 2012, 124-125. Η Αβραμέα αναφέρεται κυρίως στο τείχος της πόλης της Κορίνθου, ωστόσο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως παράδειγμα και για την πόλη της Σπάρτης.

²⁰⁸ Βλ. Frey 2016, 125-127, κυρίως για την ανατολική πλευρά του τείχους.

²⁰⁹ Gregory 1982, 21.- Cartledge – Spawforth 1992, 126.- Αβραμέα 2012, 126-130.

²¹⁰ Αβραμέα 2012, 131-133.

Παλαιοκάστρου, μία έκταση περίπου 150 στρεμμάτων²¹¹. Μεγάλο τμήμα της έκτασης αυτής παραμένει ανερευνήτο. Ανασκαφικές έρευνες και εργασίες έχουν πραγματοποιηθεί σε ορισμένα σημεία, με σκοπό να αποκαλύψουν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ήδη διακρίνονταν επί του εδάφους και παράλληλα να φέρουν στο φως και να ερμηνεύσουν τις αρχαιότητες, έχοντας κατά κύριο λόγο ως οδηγό την καταγραφή και περιγραφή των μνημείων από τον Πausανία. Η συνεχής κατοίκηση και χρήση του χώρου, καθώς και η διαρπαγή οικοδομικού υλικού κατά την ίδρυση της νέας πόλης της Σπάρτης, δεν επιτρέπει να διαμορφώσουμε μία πλήρη εικόνα των κτηρίων και κατασκευών της περιοχής και ταυτόχρονα να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τις αλληπάλληλες οικοδομικές και χρονολογικές φάσεις. Σε πολλές δε περιπτώσεις, δεν καθίσταται δυνατόν να διαπιστωθεί εάν υπήρχαν στρώματα της περιόδου αναφοράς της παρούσας εργασίας, ακριβώς λόγω της μεταγενέστερης χρήσης του χώρου, που πολλές φορές έχει εκκαθαρίσει την περιοχή, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η χρονολόγηση των στρωμάτων ή των ευρημάτων είναι πολύ γενική και προκαλείται μία σχετική σύγχυση.

Στην περιοχή που περικλείεται από την ύστερη οχύρωση, χωροθετούνται μνημεία που χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως τους μεσοβυζαντινούς χρόνους (εικ. 5)²¹². Τα μνημεία που θα αναφερθούν, εντάσσονται στα χρονικά όρια της εργασίας, ή έχει διαπιστωθεί φάση χρήσης τους κατά την περίοδο αναφοράς:

Το αρχαίο θέατρο²¹³

Το αρχαίο θέατρο της Σπάρτης²¹⁴ αναφέρεται στην παρούσα εργασία, εξαιτίας του ότι αποτελεί τοπόσημο για την ίδια την πόλη, προπάντων όμως επειδή οι τελευταίες φάσεις του ανήκουν στο μεταίχμιο από τη ρωμαϊκή στην πρωτοβυζαντινή εποχή. Η κατάργηση και παύση λειτουργίας του σηματοδοτούν τη μετάβαση από τη ρωμαϊκή νοοτροπία και αντίληψη του κόσμου στην πραγματικότητα της βυζαντινής περιόδου.

---

²¹¹ Για την έκταση, βλ. Sweetman 2012, 250.

²¹² Για τα μνημεία της περιοχής, βλ. ενδεικτικά Dickins 1905-1906β, 431-434, όπου επιγραμματική αναφορά. Επίσης, Κουρίνου 2000.- Τσούλη – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου 2015.

²¹³ Για το αρχαίο θέατρο υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Σχετικά με τις ανασκαφές, την περιγραφή του και τα κατασκευαστικά του στοιχεία, αναφέρονται ενδεικτικά: Dickins 1905-1906α, 394-406.- Woodward 1923-1925α, 119-158.- Woodward 1925-1926α, 175-209.- Woodward 1926-1927, 3-36.- Woodward 1928-1930, 151-240.- Bulle 1937.- Waywell – Wilkes 1995, 435-460.- Waywell – Wilkes – Walker 1998, 97-111.- Waywell – Wilkes 1999, 437-455.- Waywell 1999, 1-26.

²¹⁴ Στην αρχαία γραμματεία μαρτυρείται ήδη από τους κλασικούς χρόνους, γεγονός που υποδεικνύει την ύπαρξη θεάτρου στη Σπάρτη από τον 5ο αιώνα π.Χ., χωρίς όμως να έχει επιβεβαιωθεί μέχρι στιγμής εάν το θέατρο των κλασικών χρόνων βρισκόταν στην ίδια θέση με αυτό που σώζεται σήμερα.

Το αρχαίο θέατρο της πόλης αποτελούσε ήδη από τον 18ο αιώνα σημείο αναφοράς για τους περιηγητές²¹⁵, οι οποίοι έβλεπαν το αποτύπωμά του, καθώς και λίγα εμφανή τμήματά του²¹⁶. Χωροθετείται στο δυτικό τμήμα του λόφου της Ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης, στη νότια κλιτύ του, και έχει νότιο προσανατολισμό. Για την κατασκευή του επιχωματώθηκε η περιοχή νότια του ιερού της Χαλκιοίκου Αθηνάς, και οι τεράστιοι αναλημματικοί τοίχοι που κατασκευάστηκαν στα ανατολικά και στα δυτικά για τη διαμόρφωση των ακριανών πτερύγων αποτελούν σπουδαίο τεχνικό επίτευγμα.

Το θέατρο της Σπάρτης (εικ. 6) συγκαταλέγεται στα μεγαλύτερα αρχαία θέατρα του ελλαδικού χώρου και μπορούσε να υποδεχθεί έναν πολύ μεγάλο αριθμό θεατών. Η ανέγερσή του συνδέεται με τον ηγεμόνα της Σπάρτης Γάιο Ιούλιο Ευρυκλή και τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ., στην εποχή του Αυγούστου²¹⁷. Ξεχωρίζει για το μέγεθός του, αλλά και για την ποιότητα και πολυτέλεια της κατασκευής του, καθώς οικοδομήθηκε από ντόπιο λευκό μάρμαρο. Ο περιηγητής Πausανίας (III, 14.1) αναφέρει χαρακτηριστικά: ...τὸ θέατρον, λίθου λευκοῦ, θέας ἄξιον. Το κοίλον του χωρίζεται με το διάζωμα στο κυρίως θέατρο και το επιθέατρο, και ενδεχομένως καλυπτόταν με βήλο (*velum*). Στο κατώτερο τμήμα του κοίλου υπήρχε η προεδρία, μία σειρά από πολυθέσιους πάγκους με ερεισίνωτο, που προορίζονταν για τους επισήμους. Η ορχήστρα φέρει δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες και περιμετρικά αυτής διατηρείται μαρμάρινος αγωγός απορροής ομβρίων, ο *εὐριπος*. Στη νότια πλευρά της πεταλόσχημης ορχήστρας εκτείνεται το προσκήνιο και η σκηνή. Αρχικά, υπήρχε ξύλινη κινητή σκηνή²¹⁸, που μεταφερόταν με τροχούς κατά μήκος τριών παράλληλων λίθινων διαδρόμων και φυλασσόταν σε ορθογώνιο κτίσμα στη δυτική πάροδο, τη *σκηνοθήκη*. Στα τέλη του 1ου αιώνα το θέατρο απέκτησε σταθερή λίθινη σκηνή με μαρμάρινη πρόσοψη (*scaenae frons*) κορινθιακού ρυθμού, η κατασκευή της οποίας ήταν δώρο του αυτοκράτορα Βεσπασιανού²¹⁹.

Η πρόσβαση για τους θεατές στο θέατρο γινόταν από τα ανατολικά, από την πλευρά της αγοράς. Εκεί, στην ανατολική πάροδο του θεάτρου, υπάρχει εξωτερική μνημειακή κλίμακα που οδηγεί στο διάζωμα. Αντιθέτως, στον χώρο της δυτικής παρόδου υπήρχαν

²¹⁵ Βλ. Dickins 1905-1906α, 394-395, όπου αναφέρονται οι περιηγητές που μνημονεύουν και αποτυπώνουν το αρχαίο θέατρο. Βλ. επίσης, Woodward 1923-1925α, 120.

²¹⁶ Βλ. ενδεικτικά Blouet 1833, 65, πίν. 46 και 47.

²¹⁷ Η ανοικοδόμησή του χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα στη δεκαετία 30-20 π.Χ., βλ. Waywell – Wilkes – Walker 1998, 100.

²¹⁸ Για τη συζήτηση σχετικά με την ύπαρξη ή μη κινητής σκηνής (*scaena ductilis*) στο θέατρο της Σπάρτης, βλ. περιληπτικά Waywell – Wilkes – Walker 1998, 103-108. Βλ. επίσης, Waywell – Wilkes 1999, 437-455.

²¹⁹ Waywell – Wilkes – Walker 1998, 108-111.- Waywell 1999, 19.

εξαρχής κτίσματα και κατασκευές: αρχικά η σκηνοθήκη και στη συνέχεια ένα νυμφαίο απλού τύπου. Σπάνιο εύρημα αποτελεί η ενεπίγραφη μαρμάρινη πρόσοψη του αναλημματικού τοίχου της ανατολικής παρόδου του θεάτρου, στην οποία έχουν χαραχθεί κατάλογοι με ονόματα κρατικών αξιωματούχων της Σπάρτης, καθώς και *cursus honorum* (σειρά/ακολουθία πολιτικών και στρατιωτικών αξιωματών), ενώ αντίστοιχες επιγραφές σώζονται και στον μαρμάρινο αποστραγγιστικό αγωγό της ορχήστρας. Τη διακοσμητική διάθεση και την πολυτέλεια του θεάτρου συμπλήρωνε η ανίδρυση αγαλμάτων, χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των ρωμαϊκών θεάτρων²²⁰.

Από το μεγαλοπρεπές και εντυπωσιακό θέατρο που παρουσιάστηκε περιληπτικά, διασώζεται σήμερα ένα μέρος του, το οποίο ωστόσο κατορθώνει να αποδώσει την επιμέλεια του σχεδιασμού και της κατασκευής του.

Το θέατρο, στη μορφή και την έκταση που αντικρίζουμε σήμερα, τοποθετείται χρονικά από την εποχή του Αυγούστου έως την περίοδο του Ονωρίου²²¹, ενώ σε διάφορες περιόδους φαίνεται ότι δέχθηκε επισκευές, προσθήκες και μετασκευές, οι οποίες εντοπίζονται κυρίως στο σκηνικό οικοδόμημα.

Τον 4ο αιώνα το θέατρο συνεχίζει να ακμάζει, όπως τεκμαίρεται από ενεπίγραφες βάσεις αγαλμάτων, τα οποία είχαν ανιδρυθεί εντός του θεάτρου προς τιμήν επιφανών προσώπων²²². Στις αρχές του 4ου αιώνα ανήκει η ενεπίγραφη βάση αγάλματος, από την οποία πληροφορούμαστε ότι ο ανθύπατος της Επαρχίας της Αχαΐας, Πουβλίλιος Οπατιανός²²³ τιμάται από την πόλη ως ευεργέτης και σωτήρας της Λακεδαίμονος. Από στοιχεία που παρέχει η επιγραφή συνάγεται ότι το άγαλμα βρισκόταν εντός του θεάτρου, ενώ μία ενδιαφέρουσα πληροφορία που αντλείται είναι η συνέχιση της αυτοκρατορικής λατρείας στη Σπάρτη στον πρώιμο 4ο αιώνα²²⁴. Στον ίδιο αιώνα χρονολογείται ένα ακόμη επίγραμμα, το οποίο βρέθηκε *in situ* στην ανατολική πάροδο του θεάτρου. Έχει χαραχθεί σε βάση αγάλματος αφιερωμένου στον ανθύπατο

---

²²⁰ Waywell – Wilkes 1995, 445.

²²¹ Woodward 1928-1930, 165.

²²² Στην ανασκαφική περίοδο του 1993 εντοπίστηκε ανδρικό πορτραίτο, το οποίο έχει χρονολογηθεί προς το τέλος του 4ου αιώνα, στα 375-400, βλ. σχετικά Waywell – Walker 1995, 458-459 (αρ. 3). Η μορφή έχει ταυτιστεί με Σπαρτιάτη αξιωματούχο που πιθανώς συνέβαλε στην ανοικοδόμηση της Σπάρτης μετά τον σεισμό του 375, βλ. σχετικά Waywell 1999, 24.- Waywell 2012, 529.

²²³ Woodward 1926-1927, 3-4.- Woodward 1927-1928, 35-37 (αρ. 58).- Feissel – Philippidis-Braat 1985, 284-285 (αρ. 22). Ο Πουβλίλιος Οπατιανός Πορφύριος υπήρξε ανθύπατος της Επαρχίας της Αχαΐας στα χρόνια του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Α', πιθανώς το 330 ή λίγο μετά, ενώ ήταν και ποιητής.

²²⁴ Βλ. Woodward 1927-1928, 37. Στην επιγραφή αναφέρεται το όνομα του χορηγού του αγάλματος, Μάρκου Αυρηλίου Στεφάνου, ο οποίος υπήρξε διάσημος αρχιερέας της αυτοκρατορικής λατρείας.

Ανατόλιο²²⁵, ο οποίος τιμάται καθότι *Σπάρτην τ' εὔανδρον τεῦξεν ἐρειπομένην* [= της Σπάρτης των γενναίων ανδρῶν ὕψωσε τα ερείπια]. Η δράση του ανθύπατου Ανατολίου έχει τοποθετηθεί χρονικά στο γ' τέταρτο του 4ου αιώνα. Βάσει του στοιχείου αυτού, καθώς και του συσχετισμού της αναφερόμενης στην επιγραφή ανοικοδόμησης της Σπάρτης με τον σεισμό του 375, η ανίδρυση του αγάλματος ανάγεται στο έτος αυτό ή λίγο αργότερα, και έχει θεωρηθεί ότι ο Ανατόλιος συνέβαλε στα έξοδα αποκατάστασης της πόλης μετά τον σεισμό²²⁶.

Επιγραφές του 4ου αιώνα που έχουν χαραχθεί σε αρχιτεκτονικά μέλη, ή που καταγράφουν οικοδομικές εργασίες στο θέατρο, επιβεβαιώνουν τις προσπάθειες ανανέωσής του κατά την περίοδο αυτή, δηλωτικό της σημασίας του ως επίκεντρου του δημόσιου βίου των κατοίκων της πόλης. Τμήμα ενεπίγραφου επιστυλίου, στο οποίο αναφέρεται το όνομα του Γαλερίου, συγκαταλέγεται σε αυτές τις επιγραφές, και υποδηλώνει την τοποθέτηση ενός εξολοκλήρου νέου επιστυλίου ή την επισκευή ενός παλαιότερου, στα τέλη του 3ου με αρχές του 4ου αιώνα²²⁷. Αργότερα, στα 359/360, πραγματοποιούνται εργασίες ανακαίνισης του θεάτρου *κατὰ πρόσταγμα τοῦ λαμπροτάτου ἀνθυπάτου Πουβλίου Ἀμπελίου*²²⁸. Με την επιγραφή αυτή ανακοινώθηκαν στην πόλη οι εργασίες συντήρησης του θεάτρου, καθώς και οι επιμελητές των εργασιῶν αυτών. Παρόμοιες επιγραφές αναφέρονται σε επισκευές τμημάτων του μνημείου²²⁹, αποτελώντας ένδειξη συστηματικής οικοδομικής δραστηριότητας στον χώρο κατά την περίοδο αυτή.

Στα τέλη του 4ου αιώνα φαίνεται ότι πραγματοποιείται μία από τις ὕστερες επισκευές στο θέατρο -ίσως και η τελευταία-, η οποία μαρτυρείται επιγραφικά. Η επισκευή αφορά στο σκηνικό οικοδόμημα, καθώς η επιγραφή με τα ονόματα των Φλαβίου Ονωρίου και Φλαβίου Θεοδοσίου είναι χαραγμένη σε τμήμα επιστυλίου της πρόσοψης της σκηνής²³⁰. Οι εργασίες επισκευής πιθανολογείται ότι υλοποιήθηκαν μετά

---

²²⁵ Woodward 1925-1926α, 208.- Woodward 1925-1926β, 245-247 (αρ. 35).- Feissel – Philippidis-Braat 1985, 288 (αρ. 26).

²²⁶ Waywell – Walker 1995, 459.

²²⁷ Woodward 1925-1926α, 205-206, 208.- Woodward 1928-1930, 214 (αρ. 3). Η επιγραφή αυτή έχει συνδεθεί με την περίοδο μετά την επιδρομή των Ερούλων.

²²⁸ Woodward 1923-1925β, 225-229 (αρ. 20 (α)).- Feissel – Philippidis-Braat 1985, 285-286 (αρ. 24).- Αβραμέα 1992-1998, 328.

²²⁹ Βλ. Woodward 1923-1925β, 230-231 (αρ. 21).- Woodward 1928-1930, 217-220 (αρ. 8). Βλ. επίσης, Feissel – Philippidis-Braat 1985, 286-287.- Αβραμέα 1992-1998, 329.

²³⁰ Για την επιγραφή, βλ. Woodward 1928-1930, 215 (αρ. 5).- Σταϊνχάουερ 1975, 80.

τον σεισμό του 375 και τις καταστροφές που αυτός θα προξένησε, και λίγο πριν την εχθρική επιδρομή των Βησιγόθων του Αλάρικου, στα 396²³¹.

Η ανίδρυση τιμητικών αγαλμάτων κρατικών αξιωματούχων εντός του θεάτρου και οι επισκευαστικές εργασίες που εκτελούνται με μέριμνα του αυτοκράτορα ή του ανθύπατου της Επαρχίας, δηλαδή με φροντίδα της κεντρικής εξουσίας, αφενός τεκμηριώνουν τη χρήση του για θεατρικές παραστάσεις και αφετέρου υποδηλώνουν τη σημαντική θέση της πόλης της Σπάρτης/Λακεδαιμόνος στην ιεραρχία των πόλεων της Επαρχίας της Αχαΐας κατά τον 4ο αιώνα. Ταυτόχρονα, με την τοποθέτηση τιμητικών αγαλμάτων υποδηλώνεται η πολιτική διάσταση του χώρου, ως τόπου συνάθροισης πολιτών, στον οποίο τιμώνται οι επαρχιακοί αξιωματούχοι που ευεργετούν την πόλη.

Την παύση λειτουργίας του θεάτρου -ή τουλάχιστον τον σταδιακό περιορισμό της χρήσης του και την αρχή της εγκατάλειψής του- σηματοδοτεί η κατασκευή της ύστερης οχύρωσης της ακρόπολης, μετά το τέλος του 4ου αιώνα, κατά πάσα πιθανότητα στον πρώιμο 5ο αιώνα. Το θέατρο συμπεριλήφθηκε στην εντός των τειχών περιοχή -εκτός από τη δυτική πάροδο-, ενώ δομικά στοιχεία του ενσωματώθηκαν στην πορεία του τείχους. Επιπλέον, σημαντικός αριθμός αρχιτεκτονικών μελών του εντοιχίστηκε στην ύστερη οχύρωση.

Για τη χρήση του θεάτρου μετά την κατασκευή του τείχους έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ενδεχομένως να συνέχισε να λειτουργεί ως χώρος συγκέντρωσης, αρκετά όμως ερειπωμένος και περιορισμένος²³², χρήση που ίσως να επιβίωσε έως τον 6ο αιώνα²³³. Το βέβαιο είναι ότι το θέατρο, αφότου κατασκευάζεται η ύστερη οχύρωση μετά τα τέλη του 4ου/αρχές του 5ου αιώνα, παύει να φιλοξενεί θεατρικές παραστάσεις, ενώ η χρήση της περιοχής φαίνεται ότι αρχίζει να μεταβάλλεται, όπως υποδεικνύει η αποκάλυψη πιθανότατα οικιστικών καταλοίπων των χρόνων της ύστερης αρχαιότητας²³⁴.

Για την ιστορία του χώρου του θεάτρου, αλλά και γενικά για την ιστορία της πόλης, ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση κεραμικής του 8ου αιώνα²³⁵, εποχή στην οποία ανήκουν λιγοστά αρχαιολογικά τεκμήρια και οι πληροφορίες είναι αποσπασματικές. Στους επόμενους αιώνες αναπτύχθηκε στον χώρο του αρχαίου θεάτρου εκτεταμένος

---

²³¹ Βλ. Waywell 1999, 22.

²³² Waywell – Wilkes 1995, 445.

²³³ Waywell 1999, 22.

²³⁴ Βλ. Woodward 1926-1927, 5-6. Τα κτήρια αυτά αποκαλύφθηκαν ανατολικά της κλίμακας της ανατολικής παρόδου. Η κατασκευή τους υποδηλώνει τουλάχιστον την κατάργησή της, η οποία θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε, κατά πάσα πιθανότητα, μετά τα τέλη του 4ου αιώνα.

²³⁵ Sanders 1995, 451-457.

βυζαντινός οικισμός²³⁶, που για το κτίσιμό του χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό από το θέατρο.

Η βασιλική στην ακρόπολη της Σπάρτης

Στον λόφο της Ακρόπολης, σε απόσταση λίγων δεκάδων μέτρων ανατολικά του αρχαίου θεάτρου και του ιερού της Χαλκιοίκου Αθηνάς, εκτείνονται τα κατάλοιπα της βασιλικής²³⁷, της λεγόμενης του «Οσίου Νίκωνος», όπως έχει επικρατήσει να αποκαλείται κατά παράδοση. Πρόκειται για μία τρίκλιτη βασιλική²³⁸ με τριμερές Ιερό Βήμα στα ανατολικά και με ισοπλατή νάρθηκα στα δυτικά (εικ. 7). Το Ιερό Βήμα, που προεξέχει ελαφρώς στα πλάγια, αποτελείται από το κυρίως Ιερό πλαισιωμένο από διμερή παραβήματα. Εξωτερικά απολήγει σε τρεις τρίπλευρες ασίδες. Στην εξωτερική όψη της κεντρικής ασίδας ξεχωρίζει κρηπίδωμα με τρεις αναβαθμούς. Εσωτερικά οι ασίδες είναι ημικυκλικές και στη μεσαία σώζεται βαθμιδωτό σύνθρονο. Μεταξύ αυτού και του τοίχου της ασίδας διαμορφώνεται διάδρομος, το *κύκλιον*, για τη διευκόλυνση της κίνησης των ιερέων κατά την τέλεση της θείας λειτουργίας. Στο κέντρο του Ιερού έχει εντοπιστεί το αποτύπωμα της θεμελίωσης της Αγίας Τράπεζας και του βήματος μπροστά από αυτήν, χωρίς ενδείξεις ύπαρξης κιβωρίου, ενώ δεν έχουν βρεθεί στοιχεία για τη μορφή του φράγματος του πρεσβυτερίου²³⁹. Στο δυτικό διαμέρισμα της πρόθεσης αποκαλύφθηκε βάση τράπεζας προσφορών, ενώ η κόγχη στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου της πρόθεσης έχει ερμηνευθεί ως κρήνη που συνδεόταν με το πηγάδι στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου²⁴⁰.

---

²³⁶ Βλ. ενδεικτικά Powell 1995, 445-447, όπου γίνεται αναφορά στη στρωματογραφία, στις φάσεις κατοίκησης και στη χρονολόγησή τους. Ο οικισμός τοποθετείται χρονικά στο διάστημα από τον 9ο έως τον 14ο αιώνα, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τη νομισματική μαρτυρία, βλ. ενδεικτικά Woodward 1923-1925α, 157-158. Φαίνεται ότι παρά τη μεταφορά των αρχών της πόλης στον Μυστρά στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1260, συνεχίζει να υπάρχει και αργότερα κατοίκηση στη Λακεδαιμονία, εντός των ορίων των τειχών.

²³⁷ Το περίγραμμά της ήταν εμφανές στις αρχές του 19ου, αλλά και του 20ού αιώνα, βλ. αντίστοιχα, Blouet 1833, 64, πίν. 46 και Dickins 1905-1906β, 432. Οι διαστάσεις της βασιλικής είναι περίπου 35,00 x 19,50μ., βλ. Βοκοτόπουλος 1976-1978, 275.

²³⁸ Για τη βασιλική στην ακρόπολη της Σπάρτης, υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Ενδεικτικά αναφέρονται: Αδαμαντίου 1934, 123-128.- Σωτηρίου 1939, 107-118.- Βοκοτόπουλος 1976-1978, 273-285.- Βελισσαρίου 1988, 114-116.- Sweetman – Katsara 2002, 429-468.- Katsara 2009, 323-330.- Sweetman 2009, 331-341. Ειδικότερα για τα αρχιτεκτονικά και τα κατασκευαστικά της στοιχεία, βλ. κυρίως Σωτηρίου 1939, 107-118.- Βοκοτόπουλος 1976-1978, 273-285.- Sweetman – Katsara 2002, 429-468.- Katsara 2009, 323-330. Στις δύο τελευταίες μελέτες αναφέρεται και το ιστορικό των ανασκαφών και γίνεται αντιπαραβολή ανάμεσα στην υπάρχουσα κατάσταση και στα ευρήματα των παλαιών ερευνών.

²³⁹ Katsara 2009, 328. Ο Cuttle είχε θεωρήσει ότι το φράγμα του πρεσβυτερίου ίσως ήταν από ξύλο, βλ. Sweetman – Katsara 2002, 444.

²⁴⁰ Sweetman – Katsara 2002, 446-447, 466.

Η είσοδος στον ναό γινόταν από θυραίο άνοιγμα στο μέσον της δυτικής πλευράς του νάρθηκα, καθώς και από δύο ακόμη στους στενούς πλευρικούς του τοίχους. Την απρόσκοπτη μετάβαση από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό πρόσφερε μεγάλο τρίβηλο άνοιγμα στο μεσαίο κλίτος και μικρότερα ανοίγματα στα πλάγια. Δυτικά του νάρθηκα, ένα δικιόνιο πρόπυλο θα πρέπει να προσέδιδε μνημειώδη μορφή στην είσοδο της βασιλικής²⁴¹. Κιονοστοιχίες χώριζαν τα κλίτη, οι οποίες εδράζονταν σε μαρμάρινο στυλοβάτη, ενώ φαίνεται ότι θωράκια που προσαρτώνταν στα υψηλά βάθρα των κίωνων, απομόνωναν το κεντρικό από τα πλάγια κλίτη²⁴². Σημειώνεται ακόμη ότι κατά τις τελευταίες έρευνες στον χώρο εντοπίστηκαν στο κέντρο του κεντρικού κλίτους ίχνη από άμβωνα²⁴³.

Για την ανωδομή της βασιλικής, παρόλο που αυτή δεν διατηρείται, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πιθανώς υπήρχαν υπερώα προσβάσιμα από τα δυτικά²⁴⁴, ενώ η στέγασή της αποτελεί ένα από τα ζητούμενα της αρχιτεκτονικής μορφής του μνημείου²⁴⁵.

Μεταγενέστερες προσθήκες στον ναό αποτελούν το βόρειο διαμέρισμα, καθώς και τα δύο κλιμακοστάσια που είναι προσαρτημένα στη νότια και τη δυτική πλευρά του ναού²⁴⁶, ενώ ύστερη κατασκευή αποτελούν και τα κατάλοιπα κτηριακού συγκροτήματος, που εκτείνεται στα δυτικά της βασιλικής. Το δυτικό αυτό συγκρότημα περιλαμβάνει ένα σταυρόσχημο κτήριο με προσαρτημένα διαμερίσματα στη νότια πλευρά του και ένα επίμηκες κτίσμα στα δυτικά. Το σταυρικό κτήριο και τα νότια προσκτίσματα έχουν ερμηνευθεί ως βαπτιστήριο και μαρτύριο αντίστοιχα, που εξυπηρετούσαν λατρευτικούς και τελετουργικούς σκοπούς, ενώ το δυτικότερο κτήριο, πιθανώς διώροφο, έχει χαρακτηριστεί ως επισκοπείο ή/και ξενώνας²⁴⁷.

Η βασιλική στον λόφο της Ακρόπολης παρουσιάζει ιδιαιτερότητες στην αρχιτεκτονική της, ως προς την παρουσία, τη διάταξη και τη διαμόρφωση επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων και μερών, τα οποία καθορίζουν τα τυπολογικά και

---

²⁴¹ Σωτηρίου 1939, 114.- Sweetman – Katsara 2002, 456, 457, 465.

²⁴² Sweetman – Katsara 2002, 432.- Katsara 2009, 328.

²⁴³ Βλ. Sweetman – Katsara 2002, 443-444, 466.- Katsara 2009, 328. Βλ. ακόμη, Sweetman 2009, 333, όπου γίνεται επίσης αναφορά στη θέση του άμβωνα στον χώρο και στη λειτουργία του σε σχέση με τις θρησκευτικές τελετές.

²⁴⁴ Σωτηρίου 1939, 114.- Sweetman – Katsara 2002, 457-458, 465.- Sweetman 2009, 335.

²⁴⁵ Για τον τρόπο στέγασης του ναού, βλ. Σωτηρίου 1939, 110, 114.- Βοκοτόπουλος 1976-1978, 278.- Sweetman 2009, 335, 337.- Sweetman 2010, 216, ιδιαιτ. 213, fig. 6 (αναπαράσταση της στέγασης της βασιλικής). Βλ. επίσης, Kappas 2020, 108-109.

²⁴⁶ Για τα κλιμακοστάσια, βλ. Σωτηρίου 1939, 114.- Sweetman – Katsara 2002, 437, 457-458, 465. Για τις ερμηνείες που είχαν αποδοθεί στο νότιο κλιμακοστάσιο, βλ. Σωτηρίου 1939, 115.- Sweetman – Katsara 2002, 432 υποσημ. 6, 449.

²⁴⁷ Sweetman – Katsara 2002, 461-463, 465.- Sweetman 2009, 334-335.- Katsara 2009, 328.- Sweetman 2010, 217, 232, 235-236.

μορφολογικά χαρακτηριστικά της, ενώ ταυτόχρονα συσχετίζονται και με τη χρονολόγησή της, που αποτελεί μέχρι σήμερα ζητούμενο της έρευνας και συνεχίζει να βρίσκεται υπό συζήτηση.

Οι χρονολογήσεις που έχουν αποδοθεί στο μνημείο καλύπτουν ένα ευρύ χρονικό φάσμα, από τον 6ο έως τον 10ο αιώνα. Οι πρώτοι ανασκαφείς τοποθέτησαν την κατασκευή της βασιλικής στον 10ο αιώνα²⁴⁸, ταυτίζοντάς την με τον ναό του Σωτήρος που είχε κτίσει ο Όσιος Νίκων, ο οποίος ναός αναφέρεται στα κείμενα του Βίου και της Διαθήκης του οσίου και αποτέλεσε στη συνέχεια το καθολικό της μονής του. Ωστόσο αργότερα, μελετώντας ο Παναγιώτης Βοκοτόπουλος τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, τη διάταξη των χώρων της βασιλικής και επιμέρους στοιχεία της, προέβη σε αναχρονολόγηση και διατύπωσε την άποψη ότι η βασιλική της Σπάρτης ανάγεται στους ύστερους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, πιθανότατα στον 7ο αιώνα²⁴⁹. Πρωιμότερη χρονολόγηση από αυτήν του 7ου αιώνα έχει προταθεί από τις Rebecca Sweetman και Ευανθία Κατσάρα. Επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία και ομοιότητες με άλλες βασιλικές αποτέλεσαν τη βάση για τη χρονολόγηση της βασιλικής στον λόφο της Ακρόπολης, από το β' μισό του 6ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 7ου, ενώ αναγνώρισαν επεμβάσεις και επισκευές κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, εποχή στην οποία τοποθετούν και το κτηριακό συγκρότημα στα δυτικά της, υποδηλώνοντας συνέχιση της λειτουργίας της²⁵⁰. Η πρώιμη χρονολόγηση της βασιλικής έχει ωστόσο τεθεί υπό αμφισβήτηση. Κατά τον Μιχάλη Κάππα, ο οποίος επίσης βασίστηκε στο αρχιτεκτονικό σχέδιο και τη μορφή του ναού, καθώς και σε συγκριτικά τυπολογικά στοιχεία με άλλους ναούς, η οικοδόμηση της βασιλικής στην Ακρόπολη τοποθετείται στις αρχές του 9ου αιώνα²⁵¹.

Το μέγεθος της βασιλικής της Ακρόπολης, η μνημειακότητά της σε συνδυασμό με τα αρχιτεκτονικά της στοιχεία και τα προσκτίσματα στα δυτικά της συγκλίνουν στο ότι αποτέλεσε ένα σημαντικό και εμβληματικό οικοδόμημα. Η μελέτη του μνημείου, καθώς και της τοπογραφίας της αρχαίας Σπάρτης και προπάντων της βυζαντινής Λακεδαιμονίας, οδήγησε τους ερευνητές να αποκλείσουν την ταύτιση της βασιλικής της Ακρόπολης με τον ναό του Σωτήρος Χριστού που ίδρυσε ο Όσιος Νίκων, τον οποίο

---

²⁴⁸ Αδαμαντίου 1934, 127-128.- Σωτηρίου 1939, 117-118. Επίσης, βλ. σχετικά Sweetman – Katsara 2002, 464.- Katsara 2009, 326-327.

²⁴⁹ Βοκοτόπουλος 1976-1978, 276-280. Βλ. επίσης, Γκιολές 1992², 17-19.

²⁵⁰ Sweetman – Katsara 2002, 467-468.- Katsara 2009, 328-330.- Sweetman 2010, 220.

²⁵¹ Κάππας 2010, 147.- Kappas 2020, 107 υποσημ. 130, 108.

αναζητούν σε άλλα σημεία της ακρόπολης ή ακόμη και εκτός των τειχών²⁵². Από την άλλη, η βασιλική στον λόφο της Ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης θεωρήθηκε από ενωρίς ότι ήταν η *καθολική εκκλησία*, ο καθεδρικός ναός της Λακεδαιμονίας²⁵³, αρχικά ως επισκοπική καθέδρα και αργότερα ως έδρα της μητρόπολης²⁵⁴. Άλλωστε, το μέγεθος καθώς και η ύπαρξη συνθρόνου στη βασιλική της Ακρόπολης συνηγορούν στο ότι ήταν έδρα επισκόπου²⁵⁵.

Η κατασκευή της βασιλικής της Ακρόπολης, στις αρχές του 9ου αιώνα έχει συνδεθεί με την απόφαση της κεντρικής εξουσίας να ενισχύσει τις σχέσεις της με την Πελοπόννησο²⁵⁶. Είναι η περίοδος επανεμφάνισης της βυζαντινής εξουσίας στην περιοχή²⁵⁷, ενώ σε αυτούς τους χρόνους, σύμφωνα με το *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*, τοποθετείται η επανίδρυση της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας από τον Νικηφόρο Α΄.

Η άποψη αυτή δεν μπορεί να αποκλειστεί. Είναι, ωστόσο, πιθανότερο ότι η ίδρυση της βασιλικής στον λόφο της Ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο του εκχριστιανισμού της Πελοποννήσου -και συνακόλουθα της Λακεδαιμόνος- κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Η αυξανόμενη παρουσία του χριστιανισμού στην Πελοπόννησο κατά τον 4ο αιώνα υποδεικνύεται από επιγραφικές μαρτυρίες, η «φυσική» ωστόσο παρουσία του, η οποία υποδηλώνεται με την ίδρυση εκκλησιών, επισημαίνεται αργότερα²⁵⁸. Έχει επίσης διατυπωθεί η άποψη ότι οι ναοί στη νότια Πελοπόννησο ανήκουν στις ύστερες φάσεις της περιόδου και τοποθετούνται χρονικά στον 6ο αιώνα²⁵⁹. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η βασιλική της Ακρόπολης να οικοδομήθηκε στο β΄ μισό του 6ου αιώνα, χρονολόγηση στην οποία φαίνεται να συνηγορεί και η διαπίστωση ότι στον 6ο αιώνα οι περισσότεροι ναοί κτίζονται στο

---

²⁵² Για τις απόψεις σχετικά με την ταύτιση ή μη της βασιλικής της Ακρόπολης με τον ναό του Σωτήρος Χριστού και σχετικά με τον εντοπισμό του, βλ. συνοπτικά Sweetman – Katsara 2002, 435-436. Για τη θέση του ναού του Σωτήρος εντός της περιτειχισμένης ακρόπολης έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, βλ. ενδεικτικά Waywell – Wilkes 1994, 424-429.- Κουρίνου-Πίκουλα 1998, 89-103.- Armstrong 2008, 359-365. Σύμφωνα με τη Φλώρου: ο ναός κτίστηκε εντός των τειχών, σε διασταύρωση κεντρικών οδών, σε πολύ μικρή απόσταση βόρεια της αγοράς και πλησιόχωρα του επισκοπικού ναού της πόλης, βλ. Φλώρου, 82 (αδημ. μεταπτυχιακή εργασία). Για τη χωροθέτησή του εκτός των τειχών της ακρόπολης, βλ. Αθανασούλης – Κάππας 2015, 91.

²⁵³ Ο Φαίδων Κουκουλές από την εποχή των πρώτων ανασκαφών του μνημείου είχε προβεί σε αυτή την ερμηνεία, βλ. Κουκουλές 1935, 468.

²⁵⁴ Βελισσαρίου 1988, 114-116.

²⁵⁵ Βλ. Sweetman 2009, 335.- Sweetman 2010, 238.

²⁵⁶ Kappas 2020, 108.

²⁵⁷ Αναγνωστάκης 2000, 27.

²⁵⁸ Βλ. Sweetman 2010, 210.- Sweetman 2015, 285.

²⁵⁹ Sweetman 2010, 220.

κεντρικότερο σημείο της πόλης, ένδειξη της επικράτησης του χριστιανισμού και της Εκκλησίας εντός των πόλεων αυτή την περίοδο²⁶⁰.

Η επιλογή της θέσης του ναού δεν υπήρξε τυχαία. Η βασιλική της Ακρόπολης δεσπόζει στον ομώνυμο λόφο και σίγουρα θα εντυπωσίαζε όποιον ανηφόριζε προς την κορυφή. Προβάλλει εντός του θρησκευτικού, πολιτικού και διοικητικού κέντρου της αρχαίας Σπάρτης, κτισμένη με αρχαίο οικοδομικό υλικό από τα πλησιόχωρα μνημεία, όπως το αρχαίο θέατρο²⁶¹, και θεμελιωμένη σε στρώματα παλαιότερων οικοδομικών φάσεων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου²⁶². Σημειώνεται ότι η βασιλική της Ακρόπολης δεν θεμελιώθηκε επί του σημαντικού ιερού της Χαλκιοίκου Αθηνάς που εκτείνεται δυτικότερα, αλλά οικοδομήθηκε στην άκρη του, γεγονός που ενδεχομένως δείχνει ότι η ανέγερσή της αποσκοπούσε κυρίως στην προσέλκυση μεγάλου αριθμού κατοίκων, που θα είχαν συνηθίσει να συγκεντρώνονται στην περιοχή, και λιγότερο στην καθυστάση της παλαιάς λατρείας²⁶³. Αποτελεί ωστόσο γεγονός ότι ο επισκέπτης πρώτα συναντά τη βασιλική της Ακρόπολης και έπειτα το αρχαίο ιερό, ενδεικτικό της εδραίωσης και προβολής του χριστιανισμού.

Η βασιλική της Ακρόπολης θα πρέπει να αποτελούσε τον επισκοπικό ναό της πόλης τουλάχιστον από τα μέσα του βου αιώνα και εξής, ενώ συνέχισε να τον αποτελεί και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Το μέγεθος και η επιμελημένη κατασκευή της δείχνουν ότι θα πρέπει να υπήρχε πολυπληθές εκκλησίασμα και ότι η πόλη άκμαζε ή τουλάχιστον ότι υπήρχε μία συγκροτημένη και οργανωμένη κοινότητα, η οποία μεριμνούσε για την ανέγερση ναών.

«Δίκογχο Οικοδόμημα»

Λίγα μέτρα δυτικά της βασιλικής της Ακρόπολης²⁶⁴, στον χώρο ανάμεσα σε αυτήν και το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς, σώζονται τα οικοδομικά κατάλοιπα ενός μεγάλων διαστάσεων²⁶⁵ κτηρίου, που είναι γνωστό ως «Δίκογχο Οικοδόμημα»²⁶⁶. Το μνημείο²⁶⁷, με προσανατολισμό Α.-Δ., συνίσταται σε έναν μεγάλο κεντρικό ορθογώνιο χώρο, που

---

²⁶⁰ Saradi 2006, 402-403.

²⁶¹ Sweetman – Katsara 2002, 438.

²⁶² Sweetman – Katsara 2002, 444-464, σποράδην, και ειδικότερα 464.

²⁶³ Sweetman 2010, 241.

²⁶⁴ Το «Δίκογχο Οικοδόμημα» βρίσκεται σε απόσταση περίπου 35,00 μ. σε ευθεία δυτικά του επισκοπικού συγκροτήματος, και περίπου 63,00 μ. από την ίδια τη βασιλική.

²⁶⁵ Το κτίσμα είναι διαστάσεων 31,00 x 14,50 μ., βλ. Γιαννακάκη – Βλάχου 2011, 163

²⁶⁶ Βλ. Γιαννακάκη – Βλάχου 2011, 163.

²⁶⁷ Το κτήριο αναφέρεται στα 1906 ως: «..., a large oblong, perhaps part of a palace in the city of Lacedaemonia.», βλ. Dickins 1905-1906β, 431.

πλαισιώνεται στα ανατολικά και στα δυτικά από δύο λίγο μικρότερα δωμάτια. Στον βόρειο τοίχο των πλευρικών χώρων διαμορφώνεται ημικυκλική κόγχη, εγγεγραμμένη στο περίγραμμα του κτηρίου, στοιχείο από το οποίο έλκει το οικοδόμημα τη συμβατική του ονομασία. Οι τοίχοι του είναι κτισμένοι με αργούς λίθους, κεραμίδια, λιθόπλινθους και οπτόπλινθους, ενώ εντοπίζονται σε δευτερογενή χρήση επιγραφές και εντοιχισμένα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από παλαιότερα κτίσματα της ακρόπολης, πρακτική που απαντά και στην παρακείμενη βασιλική. Το «Δίκογχο Οικοδόμημα» θεωρείται ότι βρισκόταν σε χρήση από τους πρωτοβυζαντινούς μέχρι και τους μεσοβυζαντινούς χρόνους και έχει διαπιστωθεί ότι κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του είχε δεχθεί πολλές επισκευές, μετασκευές και προσθήκες. Δεδομένου ότι οικοδομήθηκε επάνω στο βόρειο τμήμα του κοίλου του αρχαίου θεάτρου, συνάγεται ότι η κατασκευή του θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά τον 4ο αιώνα, δηλαδή μετά την τελευταία φάση λειτουργίας του αρχαίου θεάτρου.

Στον κεντρικό χώρο ξεχωρίζουν δύο σιροί (λάκκοι αποθήκευσης σιτηρών) των μεσοβυζαντινών χρόνων, ενώ στα δυτικά του κτηρίου εντοπίζονται δύο δεξαμενές βυζαντινής εποχής. Παρόλο που δεν έχει αποσαφηνιστεί η χρήση του οικοδομήματος και οι λειτουργίες του, ωστόσο θα πρέπει να είχε κοσμικό χαρακτήρα και να βρισκόταν σε άμεση συνάφεια με το πλησιόχωρο συγκρότημα της βασιλικής της Ακρόπολης στα ανατολικά του²⁶⁸.

Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι το οικοδόμημα αυτό πιθανώς ήταν το ανάκτορο -η έδρα του κυβερνήτη της πόλης- κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, οπότε στον λόφο της Ακρόπολης θα πρέπει να είχε αναπτυχθεί την περίοδο αυτή ένα πλήρως σχεδιασμένο και οργανωμένο διοικητικό κέντρο -με μέριμνα της κεντρικής εξουσίας-, συνδυάζοντας την κρατική διοίκηση με την εκκλησιαστική²⁶⁹.

Ρωμαϊκή στοά

Η ρωμαϊκή στοά της ακρόπολης²⁷⁰, μολονότι ξεφεύγει από τα χρονικά όρια της παρούσας εργασίας, έχει ωστόσο συμπεριληφθεί, λόγω της σχέσης της με την αγορά της πόλης, της χρήσης της κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, με διαφορετικό όμως προορισμό, καθώς και του γεγονότος ότι κατά την οχύρωση της ακρόπολης εντάχθηκε στο εντός των τειχών σύνολο.

---

²⁶⁸ Σχετικά βλ. Γιαννακάκη – Βλάχου 2011, 163.

²⁶⁹ Βλ. Kappas 2020, 108.

²⁷⁰ Για τη ρωμαϊκή στοά, βλ. Waywell – Wilkes 1994, 377-414, 424-432.

Η ρωμαϊκή στοά (εικ. 8) βρίσκεται κατά μήκος της νότιας πλευράς του πλατώματος του Παλαιοκάστρου. Βάσει των μέχρι σήμερα ανασκαφικών δεδομένων, διαπιστώνεται ότι πρόκειται για μία μνημειώδη κατασκευή, με κατεύθυνση Α.-Δ.²⁷¹. Το δυτικότερο τμήμα της δεν έχει διασωθεί, εκτός από τη δυτική στενή πλευρά του. Στο ανατολικό τμήμα, το οποίο εκτείνεται βόρεια και παράλληλα της ύστερης οχύρωσης της ακρόπολης, έχουν επισημανθεί 24 δωμάτια στη σειρά με προσανατολισμό στα νότια, καθώς και δύο διαμερίσματα στη νοτιοανατολική γωνία, με είσοδο από ανατολικά. Τα δωμάτια ήταν καμαροσκέπαστα, με εξαίρεση δύο κεντρικούς αψιδωτούς χώρους, που μάλλον καλύπτονταν με σταυροθόλια. Το κτήριο της στοάς φαίνεται ότι αναπτυσσόταν σε δύο επίπεδα, λόγω του εδαφικού αναγλύφου της περιοχής, το οποίο ανυψωνόταν από τα ανατολικά προς τα δυτικά και από τα νότια προς τα βόρεια. Κατά συνέπεια, η στοά πιθανολογείται ότι ήταν διώροφη στο μεγαλύτερο μέρος της νότιας πλευράς της, και συγκεκριμένα στο ανατολικό τμήμα της, ενώ στη βόρεια πλευρά θα πρέπει να ήταν μονώροφη. Ταυτόχρονα θα λειτουργούσε και ως ανάλημμα του λόφου. Δωρική κιονοστοιχία πιθανώς αναπτυσσόταν στη βόρεια και τη νότια πρόσοψη της στοάς, ενώ στο εσωτερικό της τοποθετείται κιονοστοιχία κορινθιακού ρυθμού. Νότια της στοάς διερχόταν δρόμος, με κατεύθυνση Α.-Δ., που θα πρέπει να αποτελούσε σημαντική οδική αρτηρία, γεγονός που υπαγόρευσε την περίληψή του εντός των τειχών, εξυπηρετώντας τις ανάγκες εσωτερικής επικοινωνίας²⁷².

Η κατασκευή της ρωμαϊκής στοάς ανάγεται στο α' μισό του 2ου αιώνα, περί το 125 - 150²⁷³. Τα επιμέρους δωμάτιά της θα πρέπει να λειτουργούσαν ως καταστήματα, ενώ οι δύο κεντρικοί αψιδωτοί της χώροι ίσως να ήταν δημόσια κρήνη ή νυμφαίο²⁷⁴. Αργότερα, κατά πάσα πιθανότητα στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους (5ο-6ο αιώνα), όταν θα είχε συντελεστεί η περιτείχιση της ακρόπολης, οι αψιδωτοί αυτοί χώροι μετατράπηκαν σε υδατοδεξαμενή μεγάλων διαστάσεων, όπως συνέβη και σε άλλες κατασκευές εντός των τειχών²⁷⁵. Παρατηρείται λοιπόν ότι, ενώ συνεχίζει να υφίσταται το κτήριο της στοάς, ωστόσο, αλλάζει η χρήση του, προκειμένου να εξυπηρετήσει άλλες, νέες, ανάγκες και λειτουργίες, σε εποχή που και η περιτειχισμένη ακρόπολη

---

²⁷¹ Για τη μορφή και την κατασκευή της στοάς, βλ. Waywell – Wilkes 1994, 405-413. Έχει εντοπιστεί κατά το μεγαλύτερο μέρος του μήκος της, το οποίο, δεδομένου ότι έχουν βρεθεί και τα δύο άκρα της, υπολογίζεται συνολικά στα 187,60 μ.

²⁷² Waywell – Wilkes 1994, 430. Βλ. και ανωτέρω, σχετικά με τα τείχη της πόλης.

²⁷³ Waywell – Wilkes 1994, 387, 413, 430.

²⁷⁴ Waywell – Wilkes 1994, 386, 413.

²⁷⁵ Waywell – Wilkes 1994, 387, 413. Η αλλαγή χρήσης της στοάς επισημαίνεται επίσης από την εύρεση κλειστών αγγείων (οινοχόες και αμφορείς) στο δυτικό της τμήμα, βλ. Pickersgill – Roberts 2003, 596.

φαίνεται να μεταβάλλεται και να φιλοξενεί και άλλες δραστηριότητες. Σημειώνεται ότι κατά την κατασκευή της ύστερης οχύρωσης της ακρόπολης τα ανατολικά δωμάτια της στοάς ενσωματώθηκαν στο τείχος και αποτέλεσαν αναπόσπαστο τμήμα του (βλ. παραπάνω). Επίσης, νότια και μπροστά από το κεντρικό τμήμα της στοάς έχει εντοπιστεί μέρος του ύστερου τείχους, με προσανατολισμό Β.-Ν., που πιθανώς συσχετίζεται με μία αρχική πύλη εισόδου, από όπου μάλλον θα υπήρχε πρόσβαση δια της στοάς και θα οδηγούσε στο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου και την ακρόπολη²⁷⁶. Τέλος, στη βυζαντινή περίοδο, η στοά καταλήφθηκε, στο ανατολικό της τμήμα από εκκλησία, ταφές και άλλες κατασκευές, ενώ στο δυτικό από κατοικίες²⁷⁷.

Αγορά

Η ρωμαϊκή στοά συνιστά σημαντικό μνημείο για την τοπογραφία της Σπάρτης, δεδομένου ότι έχει συσχετιστεί και με την αγορά της πόλης. Η θέση της αγοράς δεν έχει επιβεβαιωθεί και ο εντοπισμός της αποτελεί ζητούμενο της μνημειακής τοπογραφίας της ρωμαϊκής Σπάρτης. Η σημασία της έγκειται στο γεγονός ότι χρησιμοποιήθηκε από τον Πausανία ως σημείο εκκίνησης για να περιηγηθεί τη Σπάρτη και να καταγράψει τα μνημεία της, και συνεπώς, η επισήμανσή της καθίσταται σημαντική για την ταύτιση και άλλων μνημείων της πόλης. Για το σημείο που εκτεινόταν η αγορά, έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις από τους μελετητές της σπαρτιατικής τοπογραφίας²⁷⁸. Η σημερινή κρατούσα άποψη την τοποθετεί στο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου²⁷⁹, ανατολικά του λόφου της Ακρόπολης και του θεάτρου, στην έκταση που οριοθετείται στα βόρεια και ανατολικά από το ύστερο τείχος, στα νότια από τη ρωμαϊκή στοά, ενώ στα δυτικά από στωικό οικοδόμημα μεγάλων διαστάσεων, του οποίου έχει βρεθεί η νοτιοδυτική γωνία²⁸⁰.

---

²⁷⁶ Waywell – Wilkes 1994, 392, 421, 431. Βλ. επίσης, Κουρίνου 2000, 109, όπου αναφέρεται ότι υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίας οδού, η οποία δια της στοάς οδηγούσε στο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου.

²⁷⁷ Βλ. Waywell – Wilkes 1994, 384-397. Το ανατολικό τμήμα της στοάς φαίνεται ότι αποκτά λατρευτική και ταφική χρήση κατά το χρονικό διάστημα από τον ύστερο 10ο έως τον 14ο αιώνα, βλ. Waywell – Wilkes 1994, 387-389, ενώ η κατοίκηση στο δυτικό τμήμα της ρωμαϊκής στοάς εκτείνεται χρονικά από τον 12ο μέχρι τον 14ο αιώνα, βλ. Waywell – Wilkes 1994, 396. Επίσης, έχει υποστηριχθεί από τους Waywell και Wilkes ότι η εκκλησία της στοάς θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον ναό του Σωτήρος Χριστού και ότι εκεί αναπτύχθηκε η μονή του Οσίου Νίκωνος, βλ. σχετικά Waywell – Wilkes 1994, 389, 424-429.

²⁷⁸ Βλ. Waywell – Wilkes 1994, 431-432.- Κουρίνου 2000, 101-104, με συγκεντρωμένες τις απόψεις των μελετητών.

²⁷⁹ Κουρίνου 2000, 104-129. Βλ. επίσης, Τσούλη – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου 2015, 24.

²⁸⁰ Σχετικά με το στωικό οικοδόμημα, βλ. ενδεικτικά Χρήστου 1964, 110-120.- Χρήστου 1965, 97-98.- Waywell – Wilkes 1994, 432.- Κουρίνου 2000, 109-114. Επίσης, βλ. Γιαννακάκη Χ. – Βλάχου Α., *ΑΔ* 67 (2012), 88-89.

Η αγορά στο Παλαιόκαστρο θεωρείται ότι αποτελούσε το πολιτικό, διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο της ρωμαϊκής πόλης, ενώ ο χώρος της εμπορικής αγοράς δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπιστεί²⁸¹. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι η ρωμαϊκή στοά αποτελούσε το όριο που διαχώριζε και ταυτόχρονα συνέδεε την ακρόπολη και την αγορά με τον χώρο που εκτεινόταν στα νότια, και ότι πιθανώς και στις δύο περιοχές -βόρεια και νότια της στοάς- να αναπτύσσονταν εμπορικές δραστηριότητες, δεδομένης της διπλής πρόσοψής της²⁸².

Ο Παυσανίας κατά την επίσκεψή του στη Σπάρτη δεν αναφέρει την εμπορική αγορά των ημερών του, αλλά περιγράφει μία παλαιότερη σε άλλο σημείο της πόλης: *Ἔστι δέ τι χωρίον ἔχον στοὰς ἐν τετραγώνῳ τῷ σχήματι, ἔνθα σφίσιν ἐπιπράσκετο ὁ ῥῶπος τὸ ἀρχαῖον*· (III, 13.6) [= Ὑπάρχει καὶ χῶρος μὲ στοὰς σὲ σχῆμα τετράγωνο ὅπου γίνονταν λιανικὴ πώληση κοινῶν ἐμπορευμάτων, σὲ παλιότερους χρόνους.]. Παρόλο που οι ανασκαφικές έρευνες νότια της ακρόπολης και της ρωμαϊκής στοάς δεν απέδωσαν στοιχεία για δημόσια κτήρια²⁸³, είναι ωστόσο πιθανό η ρωμαϊκή αγορά της πόλης, ως πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο, να εκτεινόταν στο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου, βόρεια της ρωμαϊκής στοάς, ενώ στα νότια να βρισκόταν η εμπορική αγορά ή χώρος με εμπορική δραστηριότητα, μπροστά από τα καταστήματα της στοάς²⁸⁴.

Η ενσωμάτωση του πλατώματος του Παλαιοκάστρου στην εντός των τειχῶν έκταση μετά τα τέλη του 4ου αιώνα, τεκμηριώνει τη σημασία της θέσης²⁸⁵ και υποδηλώνει ότι η αγορά πιθανώς εξακολουθεί να υφίσταται κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Εκεί ίσως να ήταν συγκεντρωμένες οι πολιτικές και διοικητικές λειτουργίες της πόλης, ενώ θα πρέπει να φιλοξενούσε και εμπορικές δραστηριότητες. Η παρουσία ωστόσο τιμητικών αγαλμάτων επαρχιακών αξιωματούχων του 4ου αιώνα στον χώρο του θεάτρου δείχνει ότι την περίοδο αυτή σημαντικό χώρο συγκέντρωσης των πολιτών

---

²⁸¹ Raftoroulou 1998, 127 υποσημ. 7, όπου αναφέρεται ότι ίσως κάποια εμπορική δραστηριότητα υπήρχε νότια της ακρόπολης και βόρεια του μνημείου που διερευνήθηκε επί της οδού Ἀγίδος (για το μνημείο, βλ. παρακάτω), ενδεικτικό για την ύπαρξη εμπορικής αγοράς στην περιοχή, χωρίς όμως επαρκή οικοδομικά κατάλοιπα για την αποκατάσταση κάποιου κτηρίου.

²⁸² Waywell – Wilkes 1994, 413.

²⁸³ Ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν νότια της ρωμαϊκής στοάς, στην περιοχή του σύγχρονου Δημοτικού Σταδίου της πόλης, αποκάλυψαν οικιστικά κατάλοιπα και όχι δημόσια οικοδομήματα, που ενδεχομένως να υποδηλώνουν την ύπαρξη αγοράς, βλ. Waywell – Wilkes 1994, 431.

²⁸⁴ Γενικά, ήδη στην ελληνιστική περίοδο, το εμπορικό τμήμα της αγοράς στις μεγάλες πόλεις διαχωρίζεται από το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της κλασικής πόλης, βλ. Saradi 2006, 211. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, ωστόσο, η εμπορική αγορά συνδέεται συχνά με το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο της πόλης, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το *forum* του Τραϊανού να λειτουργεί ως πρότυπο, βλ. Saradi 2006, 223.

²⁸⁵ Κουρίνου 2000, 65-66.

συνιστά το θέατρο²⁸⁶. Σημειώνεται ακόμη ότι στην κατασκευή του ύστερου τείχους έχουν ενσωματωθεί επιγραφές με καταλόγους ιεροθυτών και άλλων αξιωματούχων, που συσχετίζονται άμεσα με τις λειτουργίες της αγοράς, καθώς και μεγάλος αριθμός τιμητικών ψηφισμάτων, που κατά πάσα πιθανότητα προέρχονται από δημόσια κτήριά της²⁸⁷. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν ενδείξεις ότι ο πολιτικός και διοικητικός χαρακτήρας της αγοράς περιορίζεται και φθίνει, και παράλληλα ότι οι διοικητικές λειτουργίες έχουν μεταφερθεί στην επαρχιακή διοίκηση πριν από την κατασκευή του ύστερου τείχους, στον πρώιμο 5ο αιώνα²⁸⁸. Με την ίδρυση της βασιλικής στον λόφο της Ακρόπολης στο β' μισό του 6ου αιώνα, σε μικρή σχετικά απόσταση δυτικά του χώρου της αγοράς, ένα μέρος των διοικητικών λειτουργιών ίσως να μεταφέρθηκε κατά την περίοδο αυτή στην εκκλησία²⁸⁹. Σημειώνεται ότι ο επίσκοπος μίας πόλης αποτελούσε σημαντική τοπική αρχή και εμπλεκόταν και στις κρατικές υποθέσεις -εκτός από τις εκκλησιαστικές-, έχοντας συχνά διοικητικές αλλά και οικονομικές αρμοδιότητες²⁹⁰. Κατά πάσα πιθανότητα η αγορά της Σπάρτης επιβιώνει μέσα στον 6ο αιώνα, έχοντας όμως μάλλον εμπορικό χαρακτήρα²⁹¹, ενώ στην ίδια θέση, στο πλάτωμα του Παλαιοκάστρου, τοποθετείται και η αγορά της μεσοβυζαντινής Λακεδαιμονίας²⁹². Δεν αποκλείεται επίσης τα καταστήματα της ρωμαϊκής στοάς να εξακολουθούσαν να λειτουργούν και κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, παρόλο που έχει διαπιστωθεί ότι δύο δωμάτια της είχαν μετατραπεί σε υδατοδεξαμενή κατά την περίοδο αυτή.

Κατοίκηση στην ακρόπολη

Η ακρόπολη της Σπάρτης στις προγενέστερες περιόδους, πριν από την κατασκευή

---

²⁸⁶ Η συγκέντρωση πολιτών σε χώρους με μη πολιτικό χαρακτήρα παρατηρείται ήδη κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους και εντείνεται τον 4ο αιώνα, βλ. Saradi 2006, 212.

²⁸⁷ Βλ. Dickins 1905-1906β, 433. - Κουρίνου 2000, 106.

²⁸⁸ Θεωρείται ότι γενικά ήδη από τον 4ο αιώνα αρχίζει η παρακμή της αρχαίας αγοράς, η οποία επιτείνεται στον 5ο και ολοκληρώνεται κατά τον 6ο/7ο αιώνα. Οι διοικητικές λειτουργίες της μεταφέρονται στους επαρχιακούς αξιωματούχους και την Εκκλησία, τα οικοδομήματά της αποσυντίθενται προοδευτικά και χάνει τη μνημειακή της μορφή, ενώ ο χώρος της καταλαμβάνεται σταδιακά από δραστηριότητες της καθημερινής ζωής, βλ. ενδεικτικά Saradi 2006, 235-252. Για τις αιτίες εγκατάλειψης της αρχαίας αγοράς και των κτηρίων της, βλ. Saradi 2006, 252.

²⁸⁹ Γενικά για τη μεταφορά διοικητικών και άλλων λειτουργιών στις εκκλησίες, βλ. Lavan 2020, 366-371, ειδικότερα, 366, 367-369. Κατά τον 6ο αιώνα, η Εκκλησία οικειοποιείται την αγορά των πόλεων, η οποία συνδεόταν άμεσα με τον αστικό τρόπο ζωής της αρχαίας πόλης, βλ. σχετικά Saradi 2006, 403.

²⁹⁰ Βλ. ενδεικτικά Saradi 2006, 181-184.

²⁹¹ Γενικά για την επιβίωση της αγοράς κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο και τις ποικίλες λειτουργίες της με σταδιακό προσανατολισμό στην εμπορική δραστηριότητα, βλ. Lavan 2020, 263-366, 371-373. Για το ότι οι αγορές είχαν κυρίως εμπορικό χαρακτήρα κατά τον 6ο αιώνα, καθώς και για τους λόγους αναμόρφωσης και διατήρησής τους, βλ. συγκεντρωτικά *αυτόθι*, 371-373.

²⁹² Βλ. Κουρίνου-Πίκουλα 1998, 95, 100. Την άποψη αυτή υιοθετεί και η Φλώρου, 34 (αδημ. μεταπτυχιακή εργασία). Για τη θέση της βυζαντινής αγοράς σε συσχέτισμό με τη ρωμαϊκή στοά, βλ. Waywell – Wilkes 1994, 428.- Armstrong 2008, 361-362.

της ύστερης οχύρωσης, φιλοξενούσε δημόσια οικοδομήματα και ιερά, τιμητικά και λατρευτικά αγάλματα και ηρώα. Ωστόσο, κατά τους υστερορωμαϊκούς/πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, αναπτύσσεται και οικιστική δραστηριότητα στην περιοχή της ακρόπολης, με τις κύριες ενδείξεις να εντοπίζονται στη θέση του ιερού της Αθηνάς Χαλκιοίκου²⁹³. Το ιερό, μετά την εποχή του Πausανία -πιθανώς από τον 3ο αιώνα-, παύει να αποτελεί το κύριο ιερό της πόλης, καθώς πλέον ανανεώνεται και προβάλλεται η λατρεία της Ορθίας Αρτέμιδος²⁹⁴. Συνεχίζει όμως να βρίσκεται σε λειτουργία μέχρι τον 4ο αιώνα, εποχή που λειτουργεί και το όμορο αρχαίο θέατρο. Εν συνεχεία, κατά πάσα πιθανότητα από τον ύστερο 4ο και μετά, η περιοχή φαίνεται ότι καταλήφθηκε από οικίες με πιθεόνες και δάπεδα από κονίαμα, ενώ βρέθηκε και οικιακό λουτρό²⁹⁵. Σε αυτή τη χρονολόγηση δείχνει να συνηγορούν η λειτουργία του θεάτρου μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του 4ου αιώνα, καθώς και η νομισματική μαρτυρία της περιοχής²⁹⁶. Ενδιαφέροντα είναι επίσης τα πορίσματα από τη μελέτη της κεραμικής που προέρχεται από το νυμφαίο στη δυτική πάροδο του θεάτρου. Έχει διαπιστωθεί ότι τα κεραμικά ευρήματα που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 5ου αιώνα αποτελούν οικιακές απορρίψεις, με εντατικότερη αυτή του 5ου αιώνα²⁹⁷. Αυτό το στοιχείο επιβεβαιώνει την ύπαρξη μίας πρωτοβυζαντινής εγκατάστασης επάνω στον λόφο της Ακρόπολης²⁹⁸, βόρεια του θεάτρου, η οποία φαίνεται ότι ξεκίνησε περί τα τέλη του 4ου αιώνα, δηλαδή πριν την τείχιση της ακρόπολης, και αναπτύχθηκε αργότερα στον πρώιμο 5ο αιώνα²⁹⁹, αφού κατασκευάστηκε το τείχος, οπότε και οι

---

²⁹³ Βλ. Dickins 1906-1907, 140, 144, 145.- Dickins 1907-1908, 143.- Woodward – Hobling 1923-1925, 250.- Woodward 1926-1927, 45-46. Οικιστικά κατάλοιπα της ύστερης αρχαιότητας έχουν επίσης εντοπιστεί δυτικά του συγκροτήματος της βασιλικής της Ακρόπολης -στο κοίλον του αρχαίου θεάτρου-, τα οποία πιθανώς συσχετίζονται με τη βασιλική, βλ. Sweetman 2012, 251.

²⁹⁴ Dickins 1906-1907, 140.

²⁹⁵ Woodward 1926-1927, 46. Σε τοίχο του λουτρού βρέθηκε σηστέριος (*sestertius*) κοπής Γορδιανού Γ' (3ος αιώνας), στοιχείο που οδήγησε τους ανασκαφείς να χρονολογήσουν το λουτρό και τα παρακείμενα σπίτια στην περίοδο αυτή. Ωστόσο, η γράφουσα θεωρεί πιθανότερη την άποψη του Δουλφί, ότι τα ανωτέρω οικιστικά κατάλοιπα θα πρέπει να χρονολογηθούν από τα τέλη του 4ου αιώνα και εξής, δεδομένης της λειτουργίας του θεάτρου μέχρι τον 4ο αιώνα, βλ. Δουλφίς 2019, 83.

²⁹⁶ Έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός νομισμάτων του 4ου αιώνα, της περιόδου του Κωνσταντίνου, τα οποία συνιστούν *terminus post quem* για τις οικίες, βλ. Dickins 1906-1907, 145.

²⁹⁷ Pickersgill – Roberts 2003, 594. Επίσης, η εύρεση μεγάλου αριθμού νομισμάτων του 4ου αιώνα στο νυμφαίο της δυτικής παρόδου δείχνει τη χρήση του μέχρι τα τέλη του αιώνα αυτού, βλ. Woodward 1926-1927, 14. Από αυτό συμπεραίνουμε ότι η μετατροπή του σε χώρο απόρριψης θα πρέπει να ξεκίνησε μετά την περίοδο αυτή.

²⁹⁸ Pickersgill – Roberts 2003, 594-595.

²⁹⁹ Η διάρκεια ζωής αυτής της εγκατάστασης δεν έχει μέχρι στιγμής προσδιοριστεί. Η κεραμική από τη δυτική πάροδο του θεάτρου, που έχει χρονολογηθεί στο β' τέταρτο του 5ου αιώνα, είναι περιορισμένη, στοιχείο που είτε υποδηλώνει μείωση της κυκλοφορίας της είτε αντανακλά αλλαγή χρήσης του χώρου, βλ. Pickersgill – Roberts 2003, 596.

ένοικοί της απέρριπταν τα άχρηστα αντικείμενα κάτω στην πλαγιά του λόφου, έξω από τα τείχη.

Με αυτήν την εγκατάσταση πιθανώς να συσχετίζονται και οι τάφοι που έχουν αποκαλυφθεί στα νοτιοδυτικά της -δυτικά και επάνω από το θέατρο. Πρόκειται για τρεις καλυβίτες τάφους με προσανατολισμό Α.-Δ.³⁰⁰. Περιείχαν ταφές παιδιών και ενηλίκων και ήταν ακτέριστοι. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια στάση, με την κεφαλή στα δυτικά, προσανατολισμό που ενισχύει την υπόθεση ότι ίσως επρόκειτο για χριστιανικές ταφές.

Στην περιοχή του θεάτρου, και συγκεκριμένα ανατολικά της κλίμακας της ανατολικής παρόδου, αποκαλύφθηκαν -κάτω από μία εγκατάσταση βυζαντινών χρόνων- κτίσματα της ύστερης αρχαιότητας, πιθανότατα οικίες, με δωμάτια μικρού μεγέθους και με ισχυρούς τοίχους, καθώς και με δάπεδα της τεχνικής *opus sectile*³⁰¹.

Συστάδα τάφων των «πρώτων χριστιανικῶν χρόνων» έχει βρεθεί επίσης και επί του λεγόμενου «Κυκλοτερούς Οικοδομήματος» της ακρόπολης -στο ανατολικό του τμήμα-, κατασκευασμένων με λίθους από το αρχαίο οικοδόμημα, σε εποχή που αυτό θα είχε εγκαταλειφθεί³⁰². Λίγο βορειότερα, στο στωικό οικοδόμημα που έχει συσχετιστεί με την αγορά της Σπάρτης³⁰³, είχε βρεθεί κατασκευή μάλλον των πρώιμων βυζαντινών χρόνων³⁰⁴.

Εξετάζοντας τις παραπάνω θέσεις, όπου παρατηρείται ύστερη οικιστική κατάληψη, διαπιστώνεται ότι πρόκειται για λατρευτικούς και δημόσιους χώρους³⁰⁵, η χρήση των οποίων φαίνεται ότι αλλάζει και μετασχηματίζονται σε χώρους κατοίκησης. Η παρουσία των οικιών στην περιοχή του ιερού της Χαλκιοίκου Αθηνάς τεκμηριώνει την παρακμή του και την επακόλουθη παύση της λειτουργίας του κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, ενώ αυτό φαίνεται ότι συμβαίνει και σε άλλους δημόσιους χώρους της ακρόπολης.

Από τα αρχαιολογικά δεδομένα πιστοποιείται η οικιστική χρήση της περιοχής της ακρόπολης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Υπήρχε μία εγκατάσταση, τουλάχιστον στα τέλη του 4ου και στον πρώιμο 5ο αιώνα, με πλησιόχωρο μικρό νεκροταφείο επάνω

---

³⁰⁰ Γιαννακάκη – Βλάχου 2014, 453.

³⁰¹ Woodward 1926-1927, 5-6.

³⁰² Χρήστου 1964, 110.

³⁰³ Βλ. σχετικά Κουρίνου 2000, 111-114.- Τσούλη – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου 2015, 24.

³⁰⁴ Χρήστου 1965, 97. Ο ανασκαφέας αναφέρει την κατασκευή ως δομή, χωρίς περαιτέρω περιγραφή.

³⁰⁵ Το «Κυκλοτερές Οικοδόμημα» είχε δημόσιο χαρακτήρα, μολονότι ο προορισμός του δεν έχει αποσαφηνιστεί και έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις γι' αυτό, βλ. σχετικά Κουρίνου 2000, 114-127.

στον λόφο της Ακρόπολης, ενώ και στην περιοχή της ανατολικής παρόδου του θεάτρου διαπιστώνεται οικιστική δραστηριότητα. Ενδεχομένως να υπήρχε κατοίκηση και στην περιοχή του «Κυκλοτερούς Οικοδομήματος», όπου έχουν εντοπιστεί τάφοι, λίγο βορειότερα μία κατασκευή, καθώς και κεραμική των υστερορωμαϊκών/πρώιμων βυζαντινών χρόνων στα ανατολικά του -στον χώρο της όμορης ρωμαϊκής στοάς³⁰⁶-, χωρίς όμως να έχουν ταυτιστεί ή εντοπιστεί αντίστοιχα οικοδομικά κατάλοιπα της ίδιας εποχής. Με τα μέχρι σήμερα στοιχεία δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η φύση και η μορφή της οικιστικής παρουσίας στην ακρόπολη, εντός των τειχών, κατά τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου³⁰⁷. Πιθανώς να υπήρχαν και άλλες εστίες κατοίκησης, κάτι που όμως δεν μπορεί να εξακριβωθεί με τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα.

3.5.β. Η πόλη εκτός των τειχών

Κτήρια και χώροι δημόσιου χαρακτήρα

Εισαγωγικά αναφέρουμε ότι στο παρόν κεφάλαιο θα επισημανθούν ορισμένα οικοδομήματα, κατασκευές και χώροι δημόσιου χαρακτήρα, προκειμένου να ανιχνευθούν τα όρια της δομημένης πόλης εκτός των τειχών και να εντοπιστούν, κατά το δυνατόν, χώροι και λειτουργίες της δημόσιας ζωής της πρωτοβυζαντινής πόλης. Γίνεται έτσι μία προσπάθεια να διαπιστωθεί ο μετασχηματισμός από τη ρωμαϊκή Σπάρτη στην πρωτοβυζαντινή Λακεδαίμονα μέσα από την αλλαγή χρήσης χώρων και κτηρίων, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να διαπιστώνεται και συνέχεια της χρήσης. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι η τμηματική αποκάλυψη των αρχαιοτήτων και η συχνά αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση της κάτοψης των κτηρίων στα οποία ανήκαν και συνακόλουθα και την ερμηνεία της χρήσης τους -δεδομένου ότι τα κινητά ευρήματα δεν είναι πάντα χαρακτηριστικά-, και ως εκ τούτου καθίσταται δυσχερής ο προσδιορισμός του χαρακτήρα τους ως δημόσιου ή ιδιωτικού, λατρευτικού ή κοσμικού. Ακόμη και όταν ένα οικοδόμημα χαρακτηριστεί ως δημόσιο λόγω μεγέθους και επιμελημένης κατασκευής, και πάλι είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η χρήση του και να εξακριβωθούν οι δημόσιες λειτουργίες που φιλοξενούσε, ενώ δεν αποκλείεται να αποτελούσε μεγάλο οικοδόμημα ιδιωτικής χρήσης, όπως μία έπαυλη. Σημειώνεται και πάλι ότι η γενική χρονολόγηση των αρχαίων οικοδομικών καταλοίπων δεν επιτρέπει να διαπιστωθεί εάν κάποιο

³⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά Pickersgill – Roberts 2003, 549-597, ειδικότερα 589-593, 596.

³⁰⁷ Σημειώνεται ότι η κεραμική που έχει εντοπιστεί στην περιοχή της ακρόπολης, χρονολογείται από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα, βλ. σχετικά Pickersgill 2009, 296-297.

οικοδόμημα ανήκει ή όχι στη χρονική περίοδο που πραγματεύεται η παρούσα εργασία, και η διαδικασία ένταξής τους καθίσταται προβληματική. Παρακάτω λοιπόν θα περιγραφούν οικοδομήματα για τα οποία υπάρχουν σχετικές πληροφορίες και ενδείξεις τέτοιες, από τις οποίες είναι δυνατό να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα, και αν μη τι άλλο να διαφανεί η οικοδομική δραστηριότητα της πόλης³⁰⁸.

Ναοί - βασιλικές

Οι εκτός των τειχών χριστιανικοί ναοί που έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα, χωροθετούνται στα νότια της ακρόπολης, περισσότερο ή λιγότερο κοντά στα τείχη.

Ένας από τους πρώιμους σωζόμενους χριστιανικούς ναούς της πόλης της Λακεδαιμόνος φαίνεται να είναι αυτός επί της οδού Κλεομβρότου αρ. 34³⁰⁹. Έχει αποκαλυφθεί αποσπασματικά ένα μικρό μέρος του, γεγονός που δεν επιτρέπει την αποκατάσταση της κάτοψής του και του αρχιτεκτονικού του σχεδίου. Έχουν έλθει στο φως τμήματα χώρων, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ.³¹⁰, κοσμημένων με ψηφιδωτά δάπεδα, τα οποία έχουν χρονολογηθεί περί τα μέσα του 5ου αιώνα³¹¹. Ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί ο τάφος του επισκόπου Στεφάνου, ο οποίος διανοίχθηκε εντός του ψηφιδωτού δαπέδου του ναού -κατά τη διάρκεια που αυτός ήταν ακόμη σε λειτουργία-, και εν συνεχεία καλύφθηκε με επιτύμβιο ψηφιδωτό. Το ψηφιδωτό του τάφου χρονολογείται στο α' μισό του 6ου αιώνα³¹² και υποδηλώνει τη συνέχιση της χρήσης του χώρου, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του αιώνα. Βορειότερα του τάφου του επισκόπου, σε πολύ μικρή απόσταση, βρέθηκαν τα κατάλοιπα και ενός δεύτερου τάφου (βλ. παρακάτω).

Ο ναός στην οδό Κλεομβρότου χωροθετείται σε κατοικημένη περιοχή, ενώ η απόστασή του από τα τείχη της ακρόπολης, καθώς και η αραιή εμφάνιση αρχαιοτήτων στην περιοχή³¹³, υποδηλώνουν ότι ο ναός βρίσκεται στις παρυφές της πρωτοβυζαντινής πόλης. Η αποσπασματικότητα των ευρημάτων καθιστά δυσχερή τον προσδιορισμό της

³⁰⁸ Για οικοδομήματα και κατασκευές της πόλης της Σπάρτης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και μέχρι τον 5ο αιώνα, βλ. συγκεντρωτικά Δουλφής 2019, 45-99.

³⁰⁹ Γενικά για τον ναό, βλ. Μπακούρου 1989-1991, 335-359 (εκτενής δημοσίευση).- Μπακούρου 1991, 121-122.- Δουλφής 2019, 58 και 20 (τόμ. 2, αρ. κατ. 41).

³¹⁰ Τα ευρήματα εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια εργασιών για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού, επί της οδού Κλεομβρότου. Για τα ανασκαφικά δεδομένα, βλ. Μπακούρου 1989-1991, 335-338.

³¹¹ Για τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών, βλ. Μπακούρου 1989-1991, 338-342. Γενικά, η χρονολόγηση των πρωτοβυζαντινών ναών, η οποία είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, βασίζεται πολύ συχνά στον γλυπτό διάκοσμο, τα μωσαϊκά δάπεδα ή ακόμη και στα λυχνάρια, καθώς και στο αρχιτεκτονικό σχέδιο ή και τα κτερίσματα των τάφων που συσχετίζονται με τους ναούς, βλ. Saradi 2011, 264.- Sweetman 2015, 292.

³¹² Βλ. Μπακούρου 1989-1991, 349-350, 352.- Μπακούρου 1991, 121.

³¹³ Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο έλεγχος της περιοχής από την Αρχαιολογική Υπηρεσία δεν υπήρξε εξαρχής συστηματικός και συνεχόμενος και μόλις από τη δεκαετία του 1970 και κυρίως από τη δεκαετία του 1990 πραγματοποιείται αυστηρός αρχαιολογικός έλεγχος. Συνεπώς ορισμένα αρχαιολογικά στοιχεία της περιοχής ενδεχομένως να έχουν χαθεί.

λειτουργίας του, θα μπορούσε ωστόσο να χαρακτηριστεί ως κοιμητηριακός -δεδομένου ότι έχει συσχετιστεί με πλησιόχωρο νεκροταφείο (βλ. παρακάτω)- ή ως επισκοπικός³¹⁴.

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η πρώιμη χρονολόγηση του ναού, καθώς και η ταφή επισκόπου στο εσωτερικό του, αποτελούν ενδείξεις ότι πιθανώς υπήρξε επισκοπικός, για το χρονικό διάστημα από τα μέσα του 5ου έως τα μέσα του 6ου αιώνα, πριν από την ανέγερση της βασιλικής της Ακρόπολης³¹⁵. Η συγχρονία του δε με την πρώτη αναφορά επισκόπου Λακεδαιμόνος, του Οσίου, στα μέσα του 5ου αιώνα, καθιστά ελκυστική την υπόθεση ότι ίσως λειτούργησε ως ο πρώτος επισκοπικός ναός της πόλης. Επίσης, εάν ο ναός καταστράφηκε από κάποιον σεισμό του α΄ μισού του 6ου αιώνα³¹⁶, τότε δικαιολογείται και η μεταφορά της ιδιότητας του επισκοπικού χαρακτήρα από τον ναό αυτόν στη βασιλική της ακρόπολης της Σπάρτης³¹⁷. Η χωροθέτησή του, όμως, στις παρυφές της πόλης και όχι στον λόφο της Ακρόπολης, στην κεντρικότερη και δεσπόζουσα θέση της Λακεδαιμόνος, όπως θα ταίριαζε³¹⁸, είναι προβληματική. Δεν αποκλείεται ωστόσο η επιλογή της θέσης να υπαγορεύθηκε από το γεγονός ότι η εδραίωση της νέας θρησκείας δεν θα πρέπει να είχε ολοκληρωθεί στα μέσα του 5ου αιώνα και επομένως η ίδρυση επισκοπικού ναού στον λόφο, όπου βρισκόταν και το ιερό της πολιούχου θεάς της αρχαίας Σπάρτης, να μην ήταν ακόμη αρμόζουσα και επίκαιρη³¹⁹. Από την άλλη, ο συσχετισμός του με κοντινό πρωτοβυζαντινό νεκροταφείο, καθώς και οι ταφές στο εσωτερικό του -η μία μάλιστα σημαίνοντος εκκλησιαστικού προσώπου, που αποτελεί και κενοτάφιο-, συνηγορούν στον χαρακτηρισμό του ως κοιμητηριακού ναού, ή ίσως, με κάθε επιφύλαξη, ως χώρου νεκρικής λατρείας ή μαρτυρίου, το οποίο ενισχύεται και από τη θέση του στην άκρη της πόλης. Ο προορισμός όμως του ναού αποτελεί προς το παρόν ένα ζήτημα που με τα μέχρι σήμερα δεδομένα δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί.

Στα νότια/νοτιοδυτικά της ακρόπολης, στο οικόπεδο Μπίμπα – Σπυριδάκου (Ο.Τ.128), αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια μίας τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, από την οποία διακρίνονται η ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα

³¹⁴ Βλ. Μπακούρου 1989-1991, 355.

³¹⁵ Βλ. Δουλφής 2020, 123.

³¹⁶ Βλ. Μπακούρου 1989-1991, 355 υποσημ. 121.

³¹⁷ Για την απαγόρευση της μεταφοράς της επισκοπικής έδρας σε άλλο σημείο της πόλης και για την περίπτωση που αυτό επιτρεπόταν, βλ. Καραγιάννη 2017, 159-160.

³¹⁸ Βλ. ενδεικτικά Saradi 2006, 388.- Καραγιάννη 2017, 155.

³¹⁹ Βλ. Sweetman 2015, 291, όπου αναφέρεται ότι η μετατροπή ενός αρχαίου ναού σε χριστιανικό (μολονότι στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για νέα ανέγερση σε αρχαίο ιερό), λάμβανε χώρα στο πλαίσιο της διαδικασίας του εκχριστιανισμού, αφού είχε προηγηθεί η κατασκευή άλλων ναών.

της -προσανατολισμένη προς τα ΝΑ.-, καθώς και ψηφιδωτά δάπεδα που καλύπτουν όλους τους χώρους της³²⁰. Βάσει των ψηφιδωτών δαπέδων και των επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων της θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονικά στο β' μισό του 5ου - αρχές του 6ου αιώνα³²¹. Σημειώνεται επίσης ότι εντός του ναού, καθώς και στα ανατολικά του, εντοπίστηκαν τάφοι, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ. (βλ. παρακάτω).

Η παλαιοχριστιανική βασιλική στο οικοπέδο Μπίμπα – Σπυριδάκου αποτελεί μέχρι σήμερα το μοναδικό παράδειγμα χριστιανικού ναού αυτής της περιόδου στην περιοχή, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για την τοπογραφία της πρωτοβυζαντινής πόλης. Λίγα μέτρα βόρεια της βασιλικής, στο οικοπέδο Κανελλόπουλου (Ο.Τ.130), έχει αποκαλυφθεί τμήμα οικοδομήματος που συνίσταται σε δύο συνεχόμενες αψίδες, η μία προς τα ΒΑ. και η δεύτερη προς τα ΝΑ., ενώ στο εσωτερικό του διερευνήθηκαν χριστιανικοί, κατά πάσα πιθανότητα, τάφοι³²². Η σωζόμενη κάτοψη του κτίσματος με τις αψίδες, οι τάφοι στο εσωτερικό του, καθώς και η γειτνίαση με τη βασιλική του οικοπέδου Μπίμπα – Σπυριδάκου, επιβάλλουν τον συσχετισμό των δύο κτισμάτων.

Στα νότια/νοτιοανατολικά της ακρόπολης, επάνω στον λόφο βόρεια του Ξενία (ή αλλιώς λόφος του Γηροκομείου), και σε ικανή απόσταση από τα τείχη, έχουν αποκαλυφθεί τα ερείπια μίας μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, κατά πάσα πιθανότητα σε θέση αρχαίου ιερού³²³. Πιθανώς η βασιλική να ιδρύθηκε τον 6ο αιώνα³²⁴, εποχή στην οποία χρονολογείται η πλειονότητα των ναών στη Λακωνία³²⁵, και αφότου είχε προηγηθεί η ανέγερση άλλων χριστιανικών ναών.

Βορειοδυτικά της ανωτέρω βασιλικής, και εγγύτερα της ακρόπολης, έχει έλθει στο φως τμήμα τρίκλιτου οικοδομήματος με ψηφιδωτά δάπεδα, στο οικοπέδο Βαρβιτσιώτη (Ο.Τ.120)³²⁶. Συνίσταται από προθάλαμο και κύρια αίθουσα, χωρισμένη σε τρία κλίτη,

---

³²⁰ Μέξια 2008, 355-358.- Δουλφής 2019, 58 και 20 (τόμ. 2, αρ. κατ. 40).

³²¹ Η ανασκαφείας χρονολογεί τη βασιλική στα τέλη του 5ου ή ίσως στις αρχές του 6ου αιώνα, ενώ τοποθετεί τα ψηφιδωτά της δάπεδα, βάσει συγκριτικών στοιχείων, στο β' μισό του 5ου αιώνα, βλ. Μέξια 2008, 357-358. Για τη χρονολόγηση του μνημείου στα μέσα του 5ου - αρχές του 6ου αιώνα, βλ. Δουλφής 2019, 58.

³²² Βλ. Θέμος 1998α, 159-161.- Δουλφής 2019, 65-66. Κατά τον ανασκαφείας, οι αψίδες προσαρμόστηκαν σε υπάρχοντα χώρο, ο οποίος τοποθετείται χρονικά στον 3ο ή 4ο αιώνα και αποτελεί ριζική ανοικοδόμηση σε θέση λουτρικής εγκατάστασης, με το ενδεχόμενο να συσχετίζεται και ο νέος αυτός χώρος με λουτρική κατασκευή, που υπέστη προσθήκες και μετασκευές, βλ. Θέμος 1998α.

³²³ Δεληβορριάς 1969α, 138.

³²⁴ Δουλφής 2019, 58, 275.

³²⁵ Sweetman 2015, 302.

³²⁶ Δημακοπούλου 1964, 142-144.- Δημακοπούλου 1965, 174-176.- Μέξια 2006, 351-352.- Δουλφής 2019, 57-58 και 20 (τόμ. 2, αρ. κατ. 39), με παλαιότερη βιβλιογραφία.

το κεντρικό κλίτος της οποίας απολήγει σε ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά, ελαφρώς υπερυψωμένη. Τα ψηφιδωτά δάπεδα που κοσμούσαν το κεντρικό κλίτος και την αψίδα, χρονολογούνται πιθανώς στα τέλη του 5ου αιώνα³²⁷. Σημειώνεται δε ότι στο θέμα του ψηφιδωτού της αψίδας -αγγείο από όπου εκφύεται άμπελος και ανάμεσα στα φυλλώματα εικονίζονται πτηνά- έχει επισημανθεί ευχαριστιακός συμβολισμός³²⁸. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με την κάτοψη του κτηρίου και την προσανατολισμένη κατά τα χριστιανικά πρότυπα αψίδα του, καθώς και η εκεί εύρεση ημιτελούς αγάλματος στον τύπο του Καλού Ποιμένα-Χριστού³²⁹, φαίνεται να συνηγορούν για τη λατρευτική χρήση του χώρου κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο³³⁰, και το κτήριο κατατάσσεται στις χριστιανικές βασιλικές³³¹. Οι χώροι που έχουν εντοπιστεί στα δυτικά του οικοδομήματος -αναγνωρίζεται χώρος δεξαμενής³³²- θα πρέπει να αποτελούσαν προσκτίσματα του ναού, η λειτουργία των οποίων δεν έχει εξακριβωθεί. Στα νότια έχει αποκαλυφθεί βαλανείο, σε επαφή με την τρίκλιτη αίθουσα, καθώς και τμήμα νεκροταφείου (βλ. παρακάτω).

Ως μονόχωρος κοιμητηριακός ναός - ταφικό κτίσμα των παλαιοχριστιανικών χρόνων έχει χαρακτηριστεί μικρό, σχεδόν τετράγωνο, κτήριο στο οικοπέδο Αγγελόπουλου (Ο.Τ.112), στα ανατολικά/νοτιοανατολικά της τειχισμένης ακρόπολης³³³. Στην ελαφρώς υπερυψωμένη ημικυκλική αψίδα αποκαλύφθηκε κτιστή τετράπλευρη Αγία Τράπεζα, ενώ εντοπίστηκε και το ίχνος της θεμελίωσης του τέμπλου στη δυτική πλευρά της. Λόγω του πάχους των τοίχων, η στέγαση του ναού - ταφικού κτίσματος ενδεχομένως να ήταν με καμάρα, ωστόσο το στρώμα καμένων κεραμίδων και τέφρας υποδηλώνει ξυλόστεγη κάλυψη του ναού και πιθανή καταστροφή του από πυρκαγιά. Στο εσωτερικό του κτίσματος, σε επαφή με τις δύο μακρές πλευρές του, αποκαλύφθηκε κάτω από τη στάθμη του δαπέδου από ένας κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος επιμελημένης κατασκευής,

³²⁷ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 25-28, 103-105.

³²⁸ Μπακούρου 1989-1991, 357.

³²⁹ Δεληβορριάς 1969β, 137-138.

³³⁰ Μπακούρου 1989-1991, 357.

³³¹ Βλ. Raftorouli 1998, 125 και υποσημ. 4.- Sweetman 2015, 289.- Δουλφής 2019, 57-58 και 20 (τόμ. 2, αρ. κατ. 39). Σημειώνεται ότι η ανασκαφείας είχε χαρακτηρίσει το οικοδόμημα ως κτίσμα ασαφούς προορισμού, σχήματος κοσμικής ρωμαϊκής βασιλικής, χρονολογούμενο στον 4ο αιώνα, βλ. Δημακοπούλου 1964, 142-144.- Δημακούλου 1965, 174-176. Η χρονολόγηση ωστόσο των ψηφιδωτών δαπέδων, πιθανώς στα τέλη του 5ου αιώνα, έδειξε ότι υπήρξε μεταγενέστερη παλαιοχριστιανική φάση στο κτήριο, βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 25-28.- Μέξια 2006, 351. Έτσι, φαίνεται ότι το αρχικό υστερορωμαϊκό ανθιδωτό οικοδόμημα μετατράπηκε αργότερα σε χριστιανικό ναό.

³³² Μέξια 2006, 351.

³³³Βλ. Βελισσαρίου 2006, 427-434. Στο κτίσμα πιθανολογείται χρήση και κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

ενώ βρέθηκαν και άλλες, λίγες, ταφές. Κατά τον ανασκαφέα Παναγιώτη Βελισσαρίου, οι δύο επιμελημένοι τάφοι ανήκαν κατά πάσα πιθανότητα σε εκκλησιαστικά ή σε κοσμικά πρόσωπα της ανώτερης τάξης³³⁴. Ταφές εντοπίστηκαν και στον περιβάλλοντα χώρο του κτίσματος (βλ. παρακάτω). Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, το μνημείο θα μπορούσε επίσης, με κάθε επιφύλαξη, να ερμηνευθεί και ως μαρτύριο, υπόθεση που ενδεχομένως να επιβεβαιωθεί, εάν εντοπιστεί χριστιανική βασιλική σε κοντινή απόσταση, ίσως στην προς βορράν περιοχή³³⁵.

Μνημειακά κτήρια, πιθανώς δημόσιου χαρακτήρα

Στο βόρειο τμήμα της σύγχρονης πόλης, νοτιοανατολικά της ακρόπολης και πλησιόχωρα αυτής (Ο.Τ.117), έχει αποκαλυφθεί οικοδόμημα μεγάλων διαστάσεων του βου αιώνα³³⁶. Πρόκειται για κτηριακό συγκρότημα με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ξεχωρίζει μεγάλη αίθουσα, διακοσμημένη με ένα ιδιαίτερα αξιόλογο ψηφιδωτό δάπεδο του α΄ μισού του βου αιώνα³³⁷, στο οποίο παρουσιάζει ενδιαφέρον η παράσταση με την απεικόνιση παιδιού επάνω σε ράχη ελέφαντα και όρθιας ανδρικής μορφής μέσα σε φυσικό τοπίο. Το μέγεθος της αίθουσας, ο προσανατολισμός της, καθώς και η εύρεση μελών τέμπλου εντοιχισμένων σε μεταγενέστερες κατασκευές, οδήγησαν τον ανασκαφέα Γεώργιο Σταϊνχάουερ να ερμηνεύσει τον χώρο ως παλαιοχριστιανική βασιλική, αναιρώντας ωστόσο την ίδια στιγμή τα λεγόμενά του υποστηρίζοντας ότι η διάταξη της διακόσμησης, ο προσανατολισμός, καθώς και το θέμα της εικονιστικής παράστασης, συνηγορούν στον χαρακτηρισμό της αίθουσας ως τμήμα μεγάλης έπαυλης, επισημαίνοντας ταυτόχρονα την απουσία αψίδας στα ανατολικά³³⁸. Σημειώνεται ωστόσο ότι από ορισμένους μελετητές η μεγάλη αυτή αίθουσα έχει γενικά καταγραφεί ως παλαιοχριστιανική βασιλική³³⁹.

Στην ίδια περίπτωση περιοχή, δυτικά του παραπάνω οικοδομήματος, και συγκεκριμένα στο προαύλιο του Β΄ Δημοτικού Σχολείου, έχει αποκαλυφθεί τμήμα μεγάλης αψιδωτής

³³⁴ Βελισσαρίου 2006, 432.

³³⁵ Βελισσαρίου 2006, 432 και υποσημ. 17.

³³⁶ Το κτήριο εκτείνεται στις απαλλοτριωμένες από το Ελληνικό Δημόσιο πρώην ιδιοκτησίες Λούμου, Γιάτρα-Ρετσινά και Κιρκίρη. Για το κτήριο, βλ. Σταϊνχάουερ, 1973-1974α, 287-289 (οικόπεδο Κιρκίρη).- Ασημακοπούλου-Ατζακά, 1987, 105-106. Για τη βορειοανατολική γωνία του οικοδομήματος στο οικόπεδο Λούμου, βλ. Σταϊνχάουερ Γ., *ΑΔ* 28 (1973), 168, όπου γίνεται απλή αναφορά.

³³⁷ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 106.

³³⁸ Βλ. Σταϊνχάουερ 1973-1974α, 289.

³³⁹ Βλ. Raftoroulou 1998, 125 και υποσημ. 4.- Sweetman 2015, 289, αρ. 133: Sparta Kirkiris Plot. Πρβλ. επίσης, Cartledge – Spawforth 1992, 221 (αρ. 42), όπου καταγράφεται ως βασιλική(;).

αίθουσας των υστερορωμαϊκών χρόνων, με προσανατολισμό της αψίδας στα νότια³⁴⁰. Η αίθουσα έχει χαρακτηριστεί ως χριστιανική βασιλική³⁴¹. Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι τα μέχρι σήμερα δεδομένα δεν επιτρέπουν την εξακρίβωση του χαρακτήρα της, παρόλο που η ανέγερση ναού των μεταβυζαντινών χρόνων επάνω από την αίθουσα αυτή έχει θεωρηθεί σημαντικό στοιχείο για την ταύτισή της ως χώρου λατρείας³⁴².

Δυτικότερα του ναού επί της οδού Κλεομβρότου στον οποίο βρέθηκε ο τάφος του επισκόπου Στεφάνου, και όχι σε μεγάλη απόσταση από αυτόν, ήλθε στο φως μνημειώδες οικοδόμημα στο πρώην οικόπεδο Ρουμελιώτη – Ανδρακάκου (Ο.Τ.31)³⁴³, το οποίο εκτείνεται και στην παρακείμενη προς βορράν οδό Κλεομβρότου³⁴⁴. Αποκαλύφθηκε τμήμα αίθουσας με εγγεγραμμένη αψίδα προς ΝΑ., καθώς και με ψηφιδωτό δάπεδο, χρονολογούμενο πιθανώς στο β' μισό του 5ου αιώνα³⁴⁵. Στην εξωτερική νότια πλευρά της αψίδας εφάπτεται ορθογώνια αίθουσα, εγκάρσια τοποθετημένη, οι στενές πλευρές της οποίας απολήγουν σε κόγχες. Η δεύτερη αυτή αίθουσα επικοινωνεί με τα προς νότον διαμερίσματα, μέσω μεγάλου ανοίγματος με κιονοστοιχία. Ανατολικά και δυτικά του κτηρίου, καθώς και εντός αυτού, βρέθηκε τμήμα νεκροταφείου (βλ. παρακάτω), μέρος του οποίου προξένησε βλάβη στη δυτική κόγχη της εγκάρσιας αίθουσας. Από τον ανασκαφέα έχει χαρακτηριστεί ως μεγάλο δημόσιο κτήριο³⁴⁶, άποψη που φαίνεται ότι τεκμηριώνουν το μέγεθος, καθώς και η ιδιαίτερη κάτοψη του³⁴⁷. Σημειώνεται ότι το οικοδόμημα αυτό έχει προσγραφεί στις χριστιανικές βασιλικές της πόλης³⁴⁸, ενώ αναφέρεται και πιθανός συσχετισμός του κτηρίου με γειτονικό πρωτοβυζαντινό νεκροταφείο, καθώς και με τον ναό στον οποίο βρέθηκε ο τάφος του επισκόπου Στεφάνου³⁴⁹, χωρίς όμως να έχει προσδιοριστεί ο συσχετισμός αυτός μέχρι σήμερα.

---

³⁴⁰ Σταϊνχάουερ 1973α, 170-171.

³⁴¹ Δουλφής 2019, 57-58.

³⁴² Βλ. Μπακούρου 1989-1991, 357-358.

³⁴³ Νυν Ρουμελιώτη, Περγαντή και Δερτιλή.

³⁴⁴ Βλ. Σταϊνχάουερ 1973β, 168-170.- Μπακούρου 1989-1991, 355-356.- Δουλφής 2019, 58, 91 και 44 (τόμ. 2, αρ. κατ. 157), με παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁴⁵ Μπακούρου 1989-1991, 356. Το ψηφιδωτό δάπεδο φέρει γεωμετρικό διάκοσμο, αλλά και φυτικό διάκοσμο -κληματίδα που εκφύεται από αγγείο-, καθώς και πτηνό.

³⁴⁶ Σταϊνχάουερ 1973β, 169. Σημειώνεται ότι το κτήριο είχε τοποθετηθεί χρονικά στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

³⁴⁷ Δουλφής 2019, 91.

³⁴⁸ Raftoroulou 1998, 125 και υποσημ. 4.

³⁴⁹ Μπακούρου 1989-1991, 355-356.- Δουλφής 2019, 58.

Τμήμα πιθανώς δημόσιου κτηρίου παλαιοχριστιανικών χρόνων έχει εντοπιστεί στα νότια της ακρόπολης, στο βορειοδυτικό τμήμα της σύγχρονης πόλης, στο οικόπεδο Ασημακόπουλου (Ο.Τ.16). Μέρος αυτού έχει αποκαλυφθεί και στο όμορο προς τα ανατολικά οικόπεδο Φιλιππόπουλου, ενώ συνεχίζεται και στις παρακείμενες οδούς. Πρόκειται για οικοδόμημα μεγάλου μεγέθους, το οποίο ακολουθεί τον άξονα ΒΑ.-ΝΔ., σύμφωνα με το πολεοδομικό σχέδιο της ρωμαϊκής Σπάρτης. Συνίσταται σε επιμήκεις χώρους που καλύπτονται με ψηφιδωτά, χρονολογούμενα πιθανώς στον 5ο αιώνα³⁵⁰, ενώ σε ορισμένους τοίχους διαπιστώθηκαν κατάλοιπα τοιχογραφιών. Επίσης, βρέθηκε και ανοιχτός χώρος εσωτερικού αιθρίου με αυλάκι και αβαθείς δεξαμενές³⁵¹. Η ανασκαφέας Στέλλα Ραυτοπούλου θεωρεί ότι η απουσία κινητών ευρημάτων επιβεβαιώνει τον δημόσιο χαρακτήρα του κτηρίου³⁵², το οποίο συμπεριλαμβάνει στις χριστιανικές βασιλικές της πόλης³⁵³.

Οικοδόμημα μεγάλου μεγέθους, που κατά τον ανασκαφέα τοποθετείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Μοσχοβίτη (Ο.Τ.138)³⁵⁴, στα νότια/νοτιοδυτικά της ακρόπολης. Ήλθε στο φως μεγάλος ορθογώνιος χώρος (πλ. 4,50μ., μήκ.>10μ.) που συνεχίζεται προς βορράν. Στη δυτική μακριά πλευρά του διαμορφώνεται μεγάλη αψίδα. Ο νότιος τοίχος του συνεχίζεται στα ανατολικά, όπου λίγα μέτρα βόρεια αυτού εντοπίζεται άλλος, παράλληλος, τοίχος που φέρει «σειράν άσβεστολιθικών δόμων», και πιθανώς αποτελούσε στυλοβάτη κιονοστοιχίας. Αργότερα, κατά τη βυζαντινή περίοδο, οι τοίχοι του οικοδομήματος, το οποίο φαίνεται ότι ήταν ακόμη ορατό, χρησιμοποιήθηκαν για τη θεμελίωση οικίας. Το μέγεθος, η κάτοψη του κτηρίου και η ύπαρξη στυλοβάτη κιονοστοιχίας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι παραπέμπουν σε οικοδόμημα δημόσιου χαρακτήρα³⁵⁵, και ίσως -με κάθε επιφύλαξη- σε κοσμική βασιλική.

---

³⁵⁰ Για τη χρονολόγηση των ψηφιδωτών δαπέδων, βλ. Μπακούρου 1989-1991, 338-339, 358.

³⁵¹ Για το κτήριο, βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 107 και υποσημ. 98 και 99, με αναφορά στο οικόπεδο Φιλιππόπουλου.- Μπακούρου 1989-1991, 358.- Ραυτοπούλου 1992α, 102.- Raftoroulou 1998, 125 και υποσημ. 5.- Δουλφής 2019, 91. Για το ψηφιδωτό του οικοπέδου Φιλιππόπουλου, βλ. επίσης, Panayotopoulou 1998, 113.

³⁵² Ραυτοπούλου 1992α, 102.

³⁵³ Raftoroulou 1998, 125 και υποσημ. 5.

³⁵⁴ Σταϊνχάουερ 1973-1974β, 285.- Δουλφής 2019, 90.

³⁵⁵ Οι Cartledge και Spawforth το καταγράφουν ως δημόσιο κτήριο(;), βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 220 (αρ. 36).

Επί της οδού Άγιδος, μεταξύ των Ο.Τ. 17 και 8, στα νότια της ακρόπολης, διερευνήθηκε μεγάλη αφιδωτή αίθουσα με προσανατολισμό Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ.³⁵⁶. Η αφίδα βρίσκεται στα νότια και είναι κατασκευασμένη από ασβεστολιθικούς παρόπλινθους μεγάλου μεγέθους. Στο εσωτερικό του αφιδωτού χώρου αποκαλύφθηκε δάπεδο αποτελούμενο από πήλινες πλάκες διαφόρων διαστάσεων, ενώ στη βορειοδυτική πλευρά του εντοπίστηκε τμήμα λίθινου τοιχοβάτη ή στυλοβάτη. Επίσης, επί του πήλινου δαπέδου βρέθηκε πλήθος αρχιτεκτονικών μελών, προερχομένων από την ανωδομή του κτηρίου. Βόρεια και νότια του οικοδομήματος αποκαλύφθηκαν τμήματα οδοστρωμάτων. Το βόρειο οδόστρωμα ίσως να συσχετίζεται με τον αρχαίο δρόμο, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., ο οποίος έχει βρεθεί βορειοδυτικά του κτηρίου σε πλησιόχωρο οικόπεδο (βλ. παρακάτω). Το οικοδόμημα αυτό ταυτίστηκε με την τρίκογχη κατασκευή που είχε εν μέρει διερευνηθεί στο παρελθόν από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή³⁵⁷. Έχει ερμηνευθεί ως δημόσιο κτήριο της βυζαντινής εποχής³⁵⁸ και έχει χαρακτηριστεί και ως χριστιανική βασιλική³⁵⁹.

Από τα ανωτέρω περιγραφόμενα οικοδομήματα, για το μόνο που θα μπορούσε ίσως να διατυπωθεί μία άποψη για τον προορισμό του, είναι το οικοδόμημα επί της οδού Άγιδος. Πρόκειται για μία μεγάλου μεγέθους και ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή, και ενδεχομένως να ήταν κοσμική βασιλική, την οποία ίσως χρησιμοποιούσαν για εμπορικές συναλλαγές³⁶⁰. Την υπόθεση αυτή ενισχύει η ύπαρξη μίας κατά πάσα πιθανότητα εμπορικής οδού στα βορειοδυτικά της, στο οικόπεδο Χατζάκου (Ο.Τ.136), στο οποίο εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός χάλκινων νομισμάτων (βλ. παρακάτω).

Τα οικοδομήματα στα οικόπεδα Ρουμελιώτη – Ανδρακάκου και Μοσχοβίτη φαίνεται ότι αποτελούσαν κτίσματα δημόσιου χαρακτήρα, η λειτουργία τους όμως δεν έχει αποσαφηνιστεί. Θα μπορούσε ωστόσο, με κάθε επιφύλαξη, το κτήριο στο οικόπεδο Ρουμελιώτη – Ανδρακάκου να υπήρξε ως χριστιανική βασιλική, και το οικοδόμημα στο οικόπεδο Μοσχοβίτη να αποτελούσε μία βασιλική με κοσμικό χαρακτήρα. Για τα υπόλοιπα κτήρια -τα οποία διακρίνονται για το μέγεθος, το αρχιτεκτονικό τους σχέδιο,

---

³⁵⁶ Βλ. σχετικά Raftoroulou 1998, 125-127, fig. 12.2 & 12.3.- Τσούλη – Σουχλέρης – Κιάκου – Τσιαγγούρης 2014, 478-479.

³⁵⁷ Raftoroulou 1998, 125 και υποσημ. 6. Το κτήριο αυτό είχε τότε ερμηνευθεί ως λουτρό, βλ. Dickins 1905-1906β, 435.- Cartledge – Spawforth 1992, 223 (αρ. 55).

³⁵⁸ Raftoroulou 1998, 125-127.

³⁵⁹ Sweetman 2015, 289, αρ. 136: Sparta Triconch Basilica.

³⁶⁰ Για τη χρήση της κοσμικής βασιλικής για εμπορικές δραστηριότητες κατά τον 4ο και τον 5ο αιώνα, και γενικά για τις λειτουργίες που στέγαζε, βλ. Lavan 2020, 284-287, 381.

καθώς και την επιμέλεια στην κατασκευή και τα επιμέρους δομικά μέρη (ψηφιδωτά δάπεδα)-, η απουσία περαιτέρω στοιχείων καθιστά δυσχερή τη διατύπωση κάποιας ερμηνείας για τον χαρακτήρα και τον προορισμό τους στην παρούσα εργασία.

Σε αυτό το σημείο, κρίνεται δέον να παρουσιαστεί και μία κατασκευή δημόσιου χαρακτήρα, η οποία αποκαλύφθηκε κατά τις ανασκαφικές εργασίες στο οικόπεδο Νικόλαρου, στον σύγχρονο οικισμό της Μαγούλας³⁶¹. Το εν λόγω οικόπεδο βρίσκεται κάποιες εκατοντάδες μέτρα νοτιοδυτικά της ακρόπολης, στην περιοχή των λεγόμενων «Λουτρών της Αράπισσας». Τα οικοδομήματα που αποκαλύφθηκαν στον χώρο, συνανήκουν κατά πάσα πιθανότητα με το παρακείμενο προς βορράν λουτρικό συγκρότημα, το οποίο τοποθετείται χρονικά στους ρωμαϊκούς χρόνους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατασκευή μίας ορθογώνιας αίθουσας κατά τον 4ο αιώνα, επάνω σε προγενέστερα οικοδομικά κατάλοιπα, τα οποία φαίνεται ότι έπαυσαν να χρησιμοποιούνται. Στη νοτιοδυτική πλευρά της βρέθηκε εξέδρα, στα δύο άκρα της οποίας αποκαλύφθηκαν μικρές κλίμακες ανόδου, ενώ το δάπεδο της αίθουσας κοσμούσε ψηφιδωτό με σκηνές παλαίστρας. Από τη διάταξη του χώρου και το θέμα του ψηφιδωτού συνάγεται ότι πιθανώς πρόκειται για αίθουσα διδασκαλίας ενός Γυμνασίου. Αυτό φαίνεται ότι καταστράφηκε στον ύστερο 4ο αιώνα και η χρήση της αίθουσας άλλαξε. Διαπιστώνεται ότι η χρήση του χώρου στο οικόπεδο μεταβάλλεται σταδιακά κατά τόπους πιθανότατα σε οικιστική, ενώ αργότερα -μετά την εγκατάλειψη του χώρου- η χρήση του μετατρέπεται σε ταφική (βλ. παρακάτω).

Νεκροταφεία - χώροι ταφής

Στον χωροταξικό σχεδιασμό μίας πόλης, η θέση και η οργάνωση των νεκροταφείων της αποτελούν βασική μέριμνα. Η θέση τους υπαγορεύεται από πρακτικούς λόγους, αλλά και από την ταφική παράδοση μίας περιοχής. Στην αρχαία Σπάρτη³⁶², η οργάνωση της πόλης κατά κόμεις διατηρήθηκε -σε αντίθεση με άλλες ελληνικές πόλεις- έως και τους ελληνιστικούς χρόνους και παρέμεινε αναλλοίωτη για μεγάλο χρονικό διάστημα, ακόμη και μετά την περιτείχιση της πόλης, κατά β' μισό του 3ου αιώνα π.Χ.³⁶³. Το οικιστικό αυτό σχήμα καθόρισε και τη θέση των νεκροταφείων. Οι κόμεις, ως

³⁶¹ Θέμος 2006, 292-294.- Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 744-745.

³⁶² Για τα νεκροταφεία της αρχαίας πόλης, βλ. ενδεικτικά Κουρίνου 2000, ειδικότερα 215-219.- Themos – Maltezos – Pantou – Tsiangouris – Phlouris 2009, 261-269.- Τσούλη 2013, 151-166.- Τσούλη – Μαλτέζου 2019, 363-393.

³⁶³ Κουρίνου 2000, 217. Η πολεοδομική ενοποίηση της πόλης της Σπάρτης πραγματοποιήθηκε με βραδείς ρυθμούς μετά την τείχισή της, και συντελείται πιθανότατα στον 1ο αιώνα π.Χ.

ολοκληρωμένες οικιστικές νησίδες, οργάνωσαν τους χώρους ταφής των κατοίκων τους στις παρυφές της δομημένης τους έκτασης, προσδιορίζοντας με αυτόν τον τρόπο και τα όριά τους, ενώ οι εκτάσεις μεταξύ των κωμών συνέχισαν να χρησιμοποιούνται για ταφές και μετά την κατασκευή του ελληνιστικού τείχους³⁶⁴. Η εκτός της πόλεως ταφή καθιερώθηκε και γενικεύθηκε στην ύστερη ελληνιστική περίοδο, και πιθανότατα αφότου ολοκληρώθηκε η πολεοδομική ενοποίηση της πόλης³⁶⁵, χωρίς όμως να καταργηθεί πλήρως η συνήθεια να ιδρύονται τάφοι εντός του πολεοδομικού ιστού. Τα εκτεταμένα και οργανωμένα νεκροταφεία που έχουν αποκαλυφθεί στα βόρεια και τα νότια της αρχαίας πόλης, εκτός των τειχών (*extra muros*)³⁶⁶, ανάγονται στη ρωμαϊκή περίοδο³⁶⁷, ενώ τάφοι ρωμαϊκών χρόνων, μεμονωμένοι ή σε συστάδες, έχουν αποκαλυφθεί και σε εντός των τειχών περιοχές³⁶⁸. Σημειώνεται ότι στα εκτεταμένα αυτά νεκροταφεία της ρωμαϊκής περιόδου δεν έχουν διαπιστωθεί μέχρι στιγμής ενδείξεις για την ύπαρξη χριστιανικών τάφων ανάμεσα σε ταφές εθνικών.

Η χρήση των ρωμαϊκών νεκροταφείων -κυρίως αυτών στα νότια της πόλης- φαίνεται ότι συνεχίζεται συστηματικά κατά τον 4ο αιώνα. Ωστόσο, στους επόμενους αιώνες, η λειτουργία τους περιορίζεται σημαντικά, καθώς εντοπίζονται λιγιστοί τάφοι ή ενδείξεις ταφών του 5ου - 6ου αιώνα³⁶⁹, και οι κύριοι χώροι ταφής μετατοπίζονται πλέον σε άλλα σημεία³⁷⁰. Αυτή ακριβώς η μετατόπιση αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο της αλλαγής που συντελείται στον πολεοδομικό σχεδιασμό της πόλης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Τα νεκροταφεία που θα αναφερθούν παρακάτω, δείχνουν τη διασπορά των χώρων ταφής και συμβάλλουν στην κατανόηση της οργάνωσης της πόλης.

---

³⁶⁴ Κουρίνου 2000, 62.

³⁶⁵ Κουρίνου 2000, 217.- Τσούλη 2013, 151.

³⁶⁶ Τα ρωμαϊκά νεκροταφεία φαίνεται ότι αναπτύχθηκαν σε θέσεις με παλαιότερες ταφές ή πλησιόχωρα αυτών, βλ. Κουρίνου 2000, 218.- Τσούλη 2013, 151-166, ειδικότερα 153 και υποσημ. 18, 154.

³⁶⁷ Η έναρξη λειτουργίας των δύο νότιων νεκροταφείων, του Νοτιοδυτικού και του Νοτιοανατολικού, τοποθετείται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, η εποχή ωστόσο εντατικής χρήσης τους ανάγεται στους αυτοκρατορικούς χρόνους με τον μεγαλύτερο αριθμό τάφων να χρονολογείται τον 2ο και τον 3ο αιώνα, βλ. Themis – Maltezou – Pantou – Tsiangouris – Phlouris 2009, 266.- Τσούλη – Μαλτέζου 2019, 386.

³⁶⁸ Κουρίνου 2000, 62, 217 υποσημ. 750.- Themis – Maltezou – Pantou – Tsiangouris – Phlouris 2009, 262. Ρωμαϊκοί τάφοι έχουν εντοπιστεί πλησίον ή/και εντός κτηρίων, καθώς και σε θέσεις που είχαν χρησιμοποιηθεί και παλαιότερα για ταφές.

³⁶⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε τους λίγους τάφους του 5ου - 6ου αιώνα που εντοπίστηκαν στο ρωμαϊκό Νοτιοδυτικό νεκροταφείο, βλ. Θέμος Α., *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), 197. Επίσης, η εύρεση λύχνου βορειοαφρικανικού τύπου στο ρωμαϊκό Νοτιοανατολικό νεκροταφείο της Σπάρτης υποδηλώνει την ύπαρξη ταφής της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στον χώρο, βλ. Τσούλη – Μαλτέζου 2019, 382.

³⁷⁰ Βλ. Themis – Maltezou – Pantou – Tsiangouris – Phlouris 2009, 266.

Συγκροτημένο νεκροταφείο έχει αποκαλυφθεί στο κέντρο της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης, το οποίο -από ό,τι δείχνει η ακτίνα των εντοπισμένων τάφων- θα πρέπει να ήταν εκτεταμένο. Συγκεκριμένα, κατά την ανασκαφική έρευνα στον χώρο της δημοτικής λαχαναγοράς της πόλης, ήλθε στο φως νεκροταφείο της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, όπου εντοπίστηκαν τάφοι και πλήθος αγγείων του 4ου και του 5ου αιώνα³⁷¹. Αργότερα εντοπίστηκαν τμήματά του σε άλλα σημεία της περιοχής. Ειδικότερα:

-Στα νότια της δημοτικής αγοράς, στο οικόπεδο Ρουμελιώτη – Ανδρακάκου (βλ. παραπάνω) βρέθηκε νεκροταφείο που εκτεινόταν στα ανατολικά και τα δυτικά του μεγάλου κτηρίου με τους αψιδωτούς χώρους και τα ψηφιδωτά δάπεδα. Οι τάφοι αυτοί, κτιστοί και διατεταγμένοι σε σειρές, συσχετίστηκαν με το ανωτέρω παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο και θεωρήθηκαν μέρος αυτού. Κατά τον ανασκαφέα Σταϊνχάουερ, οι τάφοι κατά την κατασκευή τους είχαν σεβαστεί γενικά το κτήριο, εφόσον όσοι κτίστηκαν εντός αυτού είχαν περιοριστεί μόνο στις πλαϊνές αψίδες, προκαλώντας όμως την καταστροφή της μίας εξ αυτών³⁷². Η καταστροφή ωστόσο της κόγχης θα μπορούσαμε να πούμε ότι υποδεικνύει μάλλον κατάργηση του κτίσματος, ή μέρος αυτού, κατά την εποχή ίδρυσης των τάφων, οι οποίοι ίσως να αποτελούν κάποια ύστερη επέκταση του νεκροταφείου.

-Στα βόρεια της αγοράς, εντοπίστηκε χώρος ταφής με χρήση από τους ρωμαϊκούς έως τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους³⁷³. Πέραν των τάφων της ρωμαϊκής περιόδου, βρέθηκαν και «δύο ακόμη ταφικά μνημεία της παλαιοχριστιανικής εποχής», τα οποία σώζονταν ελλιπή και είχαν εν μέρει συληθεί. Στον ίδιο αυτόν χώρο αποκαλύφθηκαν κτηριακά κατάλοιπα των ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και τμήματα τοίχων, που τοποθετήθηκαν χρονικά στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

-Ανατολικά των ανωτέρω τμημάτων του νεκροταφείου, εντός του ναού της οδού Κλεομβρότου (βλ. παραπάνω), αποκαλύφθηκαν ο τάφος του επισκόπου Στεφάνου και σε πολύ μικρή απόσταση βόρεια αυτού, τα κατάλοιπα ενός δεύτερου, κτιστού, τάφου που καλυπτόταν με μαρμάρινη πλάκα³⁷⁴. Ο τάφος του επισκόπου Στεφάνου ανήκε στον τύπο του κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου. Καλυπτόταν και αυτός με μαρμάρινη πλάκα, και τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα με αργούς λίθους, σειρές πλίνθων και ισχυρό κονίαμα, και επιχρισμένα εσωτερικά με υποκίτρινο κονίαμα. Το δάπεδό του είχε

---

³⁷¹ Βλ. Δεληβορριάς 1969γ, 135-137.

³⁷² Βλ. Σταϊνχάουερ 1973β, 168-170.

³⁷³ Ζαββού 2000, 218-222.

³⁷⁴ Μπακούρου 1989-1991, 335.

επιστρωθεί με μεγάλες τετράγωνες πήλινες πλάκες³⁷⁵. Για την κατασκευή του είχε διανοιχθεί χώρος εντός του ψηφιδωτού δαπέδου, ο οποίος στη συνέχεια καλύφθηκε με επιτύμβιο ενεπίγραφο ψηφιδωτό, που πιστοποιούσε ότι ο τύπος αυτός αποτελούσε το *κυμητήριο του ἡν ὄσιαν μνήμην ἐπισκόπου Στεφάνου*³⁷⁶. Η κάλυψη του τάφου, ο οποίος βρέθηκε κενός λειψάνων, με επιτύμβιο ψηφιδωτό, πιθανώς υπαγορεύθηκε από τη διάθεση και την επιθυμία διατήρησης της μνήμης του επισκόπου και απόδοσης λατρείας στο πρόσωπό του³⁷⁷.

-Πλησιόχωρα του ναού αυτού βρέθηκαν κατάλοιπα λιγοστών τάφων, τα οποία επίσης συνδέθηκαν αρχαιολογικά και τοπογραφικά με το παρακείμενο νεκροταφείο στην περιοχή της δημοτικής αγοράς³⁷⁸.

Η διάσπαρτη εμφάνιση αυτού του πρώιμου βυζαντινού νεκροταφείου, καθώς και η αποσπασματικότητα των στοιχείων, δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων όσον αφορά στη μορφή και τον τρόπο οργάνωσής του, καθώς και στο εάν υπήρχαν ενδείξεις κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Παρόλα αυτά, η αποκάλυψή του, έστω και τμηματική, συμβάλλει στην αποκατάσταση του πολεοδομικού σχεδίου της πρωτοβυζαντινής πόλης. Η ίδρυση κοιμητηρίου στην περιοχή φαίνεται να αποτελεί συνέχεια της εν μέρει ταφικής χρήσης του χώρου, η οποία διαπιστώνεται ότι επεκτείνεται σε όμορα σημεία. Με αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται ένα πρωτοβυζαντινό νεκροταφείο, το οποίο συνυπάρχει με τον ναό όπου βρέθηκε το *κυμητήριο* του επισκόπου Στεφάνου.

Ένα άλλο νεκροταφείο των πρωτοβυζαντινών χρόνων έχει αποκαλυφθεί στο βορειοδυτικό τμήμα της σύγχρονης πόλης, πλησιέστερα της τειχισμένης ακρόπολης της Σπάρτης, στην περιοχή όπου έχει έλθει στο φως η βασιλική του οικοπέδου Μπίμπα – Σπυριδάκου (βλ. παραπάνω). Τμήματά του εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία, όπως στο ανωτέρω οικόπεδο, στο όμορο στα ανατολικά οικόπεδο Στρίφα – Αρκούδη, καθώς και στο οικόπεδο Κανελλόπουλου, στα βόρεια των παραπάνω³⁷⁹. Σημειώνεται ότι στο

---

³⁷⁵ Για τα κατασκευαστικά στοιχεία του τάφου, βλ. Μπακούρου 1989-1991, 336-337.

³⁷⁶ Για το επιτύμβιο ψηφιδωτό, βλ. Μπακούρου 1989-1991, 342-350.

³⁷⁷ Μπακούρου 1989-1991, 353. Ο τάφος βρέθηκε κενός και σφραγισμένος. Για τα ζητήματα της χωροθέτησής του εντός του ναού και της απουσίας λειψάνου, βλ. Μπακούρου 1989-1991, 353-355. Για τη λατρεία των επισκόπων, βλ. *αυτόθι*, 354. Βλ. επίσης, Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 1-24, όπου αναφέρεται η εύρεση χώρου νεκρικής λατρείας στη θέση Εκκλησιές Βουτιάνων.

³⁷⁸ Αποκαλύφθηκαν τα λείψανα δύο κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων, βλ. Μπακούρου – Χαραλάμπους – Πάντου 1995, 167.

³⁷⁹ Βλ. Μέξια 2008, 355-356 (οικόπεδο Μπίμπα – Σπυριδάκου).- Θέμος 2001-2004α, 186 (οικόπεδο Στρίφα – Αρκούδη).- Θέμος 1998α, 160-161 (οικόπεδο Κανελλόπουλου). Συνολικά βρέθηκαν 34 τάφοι.

τελευταίο οικόπεδο οι ταφές εντοπίστηκαν κυρίως στον διαμορφωμένο από δύο συνεχόμενες ασπίδες χώρο, ο οποίος θα μπορούσε να ερμηνευθεί με κάθε επιφύλαξη ως μαρτύριο. Το νεκροταφείο ιδρύθηκε σε περιοχή με πυκνή κατοίκηση και έντονη οικοδομική δραστηριότητα κατά τις προγενέστερες περιόδους, και ως εκ τούτου ορισμένοι από τους τάφους κατασκευάστηκαν επί παλαιότερων αρχιτεκτονικών λειψάνων, προξενώντας φθορές κατά τη διάνοιξή τους. Αναπτύσσεται στα ανατολικά και τα βόρεια της βασιλικής, ενώ λιγστοί τάφοι ήταν διανοιγμένοι στο ψηφιδωτό δάπεδο του ναού. Ορισμένοι ήταν αβαθείς λάκκοι³⁸⁰, ενώ κάποιοι ήταν κτιστοί κιβωτιόσχημοι, και περιείχαν είτε μεμονωμένες είτε πολλαπλές ταφές. Οι τάφοι ήταν ακτέριστοι, γεγονός που δεν επιτρέπει την ακριβή τους χρονολόγηση. Ωστόσο, ο προσανατολισμός στον άξονα Α./ΝΑ.-Δ./ΒΔ., με τους νεκρούς να αντικρίζουν την ανατολή, η στρωματογραφική ακολουθία, καθώς και η προσάρτησή τους στη βασιλική, τεκμηριώνουν τη χρονολογική τους ένταξη στην πρωτοβυζαντινή περίοδο. Η ανέγερση του ναού και η δημιουργία του πλησιόχωρου νεκροταφείου υποδηλώνουν ότι η οικιστική χρήση του χώρου εγκαταλείφθηκε κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή και η θέση μετατράπηκε σε χώρο λατρείας και σε χώρο ταφής, τροποποιώντας τις χρήσεις της περιοχής. Ενδεχομένως ο ναός να αποτελούσε την εκκλησία μίας γειτονιάς της πρωτοβυζαντινής πόλης, με παράλληλη λειτουργία κοιμητηριακού ναού.

Στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης έχουν εντοπιστεί δύο χώροι ταφής πρωτοβυζαντινών χρόνων, οι οποίοι συνδέονται με αντίστοιχους χριστιανικούς ναούς. Συγκεκριμένα, στο οικόπεδο Βαρβιτσιώτη έχει αποκαλυφθεί στα νότια του χριστιανικού ναού (βλ. παραπάνω) τμήμα νεκροταφείου, αποτελούμενου από κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους, οργανωμένους σε συστάδες³⁸¹. Έχουν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και κάτοψη κυρίως ορθογώνια, ενώ σε λίγες περιπτώσεις είναι τραπεζιόσχημη. Κατά κανόνα φέρουν κάλυψη με λίθινες πλάκες. Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει ένας τάφος που καλύπτεται εν μέρει με πλινθόκτιστη καμάρα και εν μέρει με πλάκες. Στους περισσότερους τάφους είχαν ενταφιαστεί περισσότεροι του ενός νεκροί, ενώ ήταν ακτέριστοι. Η απουσία κτερισμάτων δυσχεραίνει τη χρονολόγηση των τάφων. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η γειτνιάσή τους με τον χριστιανικό ναό στα βόρεια

---

³⁸⁰ Μερικοί από τους τάφους αυτούς ήταν οριοθετημένοι με λίθους στο ανώτερο τμήμα τους, κάποιοι είχαν τοιχώματα από πήλινες πλάκες, ενώ άλλοι ήταν απλοί λάκκοι.

³⁸¹ Μέξια 2006, 351-352.

καθιστά πιθανή τη μεταξύ τους σύνδεση και συνεπώς θα ανήκαν στην ίδια χρονική περίοδο με αυτόν.

Ο δεύτερος χώρος ταφής έχει βρεθεί στη βορειοανατολική άκρη της πόλης, στο οικόπεδο Αγγελόπουλου, όπου έχει αποκαλυφθεί κοιμητηριακός ναός - ταφικό κτίσμα των παλαιοχριστιανικών χρόνων (βλ. παραπάνω). Εκεί, εκτός από τους τάφους που ερευνήθηκαν εντός του κτίσματος -οι δύο ανήκαν σε σημαίνοντα πρόσωπα-, εντοπίστηκαν ακόμη 21 τάφοι στον περιβάλλοντα χώρο του, εκ των οποίων οι 16 ήταν χριστιανικοί³⁸².

Εκτός από τους ευρύτερους χώρους ταφής, έχουν εντοπιστεί και μεμονωμένοι τάφοι, καθώς και μικρές συστάδες τάφων των πρώιμων βυζαντινών χρόνων. Αυτοί έχουν αποκαλυφθεί εντός του πολεοδομικού ιστού της πόλης³⁸³, καθώς και εντός οικιστικών συνόλων -ενίοτε μέσα ή επάνω σε δάπεδα οικιών-, σε χώρους που έπαψαν κάποια στιγμή να χρησιμοποιούνται και εγκαταλείφθηκαν³⁸⁴. Επίσης, μικρές συστάδες παλαιοχριστιανικών τάφων έχουν έλθει στο φως στα περίχωρα της πόλης, σε θέσεις που είχαν χρησιμοποιηθεί και παλαιότερα για ταφές³⁸⁵.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι στη Λακεδαίμονα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο συγκροτούνται κοιμητήρια, τα οποία δεν καταλαμβάνουν ιδιαίτερα εκτεταμένους χώρους, ωστόσο είναι κατά κάποιον τρόπο οργανωμένα και συστηματικά. Βρίσκονται προσαρτημένα σε ναούς, ίσως και σε μαρτύρια, ενώ ακολουθείται και η πρακτική του

---

³⁸² Βελισσαρίου 2006, 429. Δεν παρέχονται περαιτέρω πληροφορίες για τους τάφους ούτε για τη χρονολόγησή τους.

³⁸³ Ενδεικτικά: Στο οικόπεδο Θεοφιλάκου, βλ. Τσούλη Μ., *ΑΔ* 65 (2010), 453, και στον αγρό Πολυχρονάκου, βλ. Σταϊνχάουερ Γ., *ΑΔ* 28 (1973), 172. Και στις δύο περιπτώσεις, οι τάφοι βρέθηκαν δίπλα σε δρόμους.

³⁸⁴ Ενδεικτικά: Στο οικόπεδο Βαλιώτη, βλ. Ευσταθίου Ι., *ΑΔ* 52 (1997), 183, και στο οικόπεδο Σουρλή, βλ. Θέμος Α., *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), 194. Οι τάφοι, και στις δύο περιπτώσεις, κατασκευάστηκαν στα δάπεδα κτηρίων του 3ου - 4ου αιώνα. Για άλλα παραδείγματα τάφων εντός οικιστικών χώρων ή λειψάνων: Στο οικόπεδο Χατζάκου, βλ. Ευσταθίου Ι., *ΑΔ* 54 (1999), 173-174, και στο οικόπεδο Γιάτρα, βλ. Θέμος Α., *ΑΔ* 55 (2000), 226. Επίσης, στο οικόπεδο Κορωνιού, βλ. Ραυτοπούλου Σ. - Τσούλη Μ., *ΑΔ* 65 (2010), 468. Αποκαλύφθηκαν έξι τάφοι: τέσσερεις καλυβίτες, ένας εγχυτρισμός και ένας κτιστός κιβωτιόσχημος. Τέλος, στο οικόπεδο Παπασωτηρίου στη Μαγούλα, όπου μετά την καταστροφή λουτρικού συγκροτήματος διανοίχθηκαν τάφοι ανάμεσα στα οικοδομικά κατάλοιπα, βλ. Ζαββού Ε. - Θέμος Α., *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), 280.

³⁸⁵ Εκτός από τους τάφους των πρώιμων βυζαντινών χρόνων, που έχουν εντοπιστεί στα εκτεταμένα ρωμαϊκά νεκροταφεία (βλ. παραπάνω), ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί το οικόπεδο Κολυβήρα, βλ. Θέμος Α., *ΑΔ* 51 (1996), 112-113.- Θέμος Α., *ΑΔ* 52 (1997), 172-174. Εκεί, μεταξύ άλλων, αποκαλύφθηκαν πέντε ακτέριστοι καλυβίτες τάφοι με προσανατολισμό περίπου Α.-Δ., και το κεφάλι των νεκρών στη δυτική πλευρά. Πλησιόχωρα των τάφων βρέθηκε νόμισμα της εποχής του Ιουστινιανού.

ενταφιασμού στο εσωτερικό των ναών, παρά τις κατά καιρούς απαγορεύσεις³⁸⁶. Δεν απουσιάζουν ωστόσο και οι ταφές σε παλαιότερους ταφικούς χώρους στα περίχωρα, καθώς και οι ενταφιασμοί, μεμονωμένοι ή σε συστάδες, εντός της αστικής περιοχής. Γενικά, χώροι ταφής εντός των πόλεων εμφανίζονται κατά τις τελευταίες φάσεις της πρωτοβυζαντινής περιόδου³⁸⁷ και ενσωματώνονται στον αστικό ιστό, χωρίς όμως να εγκαταλείπονται τα εκτός των τειχών νεκροταφεία³⁸⁸. Στην περίπτωση όμως της Σπάρτης, ενώ τα εκτός των τειχών νεκροταφεία των ρωμαϊκών χρόνων -κυρίως στα νότια της αρχαίας πόλης- συνεχίζουν να λειτουργούν συστηματικά κατά τον 4ο αιώνα, ωστόσο κατά τον 5ο - 6ο αιώνα διαπιστώνεται μία πολύ περιορισμένη και μεμονωμένη σε ορισμένες περιπτώσεις χρήση τους. Αυτό συμβαίνει, επειδή την περίοδο αυτή μετατοπίζονται οι κύριοι χώροι ταφής σε άλλα σημεία, και συγκεκριμένα σε περιοχές εντός των τειχών της ρωμαϊκής πόλης, το οποίο έχει ως επακόλουθο τη μεταβολή των χρήσεων γης και την αλλαγή του αστικού τοπίου. Βάσει των μέχρι σήμερα αποκαλυφθέντων στοιχείων, τα κοιμητήρια που συγκροτούνται αυτήν την περίοδο αναπτύσσονται γύρω και μέσα σε ναούς, ενώ η παρουσία τάφων αυτής της εποχής εντός της πόλης είναι πιθανό να συσχετίζεται και με τη σπαρτιατική ταφική παράδοση.

Η γεωγραφική κατανομή των νεκροταφείων και γενικά των χώρων ταφής εμπλουτίζει τις γνώσεις μας για την πολεοδομική οργάνωση της πρωτοβυζαντινής πόλης, καθώς και για την κατά προσέγγιση έκτασή της.

Λουτρά

Στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης, νότια/νοτιοδυτικά της ακρόπολης, έχει έλθει στο φως λουτρό μεγάλων διαστάσεων της ύστερης αρχαιότητας³⁸⁹. Το αρχιτεκτονικό του σχέδιο εμφανίζεται αρκετά περίπλοκο, καθώς περιλαμβάνει πολλά δωμάτια και χώρους. Αναγνωρίζονται οι θερμοί χώροι στο νοτιοδυτικό και νοτιοανατολικό τμήμα, κατά τη συνήθη πρακτική, ώστε να αξιοποιείται η ηλιακή ακτινοβολία. Το κεντρικό μέρος του συγκροτήματος καταλαμβάνουν οι ψυχροί χώροι του λουτρού, ενώ στα βόρεια

---

³⁸⁶ Για τις ταφές εντός των εκκλησιών, βλ. ενδεικτικά Μπακούρου 1989-1991, 354-355.- Saradi 2006, 433-437.

³⁸⁷ Για την εισαγωγή των νεκρών στις πόλεις περί τα μέσα του 6ου αιώνα, βλ. Μαρκή 2002, 172. Γενικά τα χριστιανικά κοιμητήρια αναπτύσσονταν γύρω από παλαιοχριστιανικούς ναούς στα περίχωρα και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν εντός της κατοικημένης περιοχής, βλ. Saradi 2006, 434.

³⁸⁸ Βλ. Saradi 2006, 437. Για το ιδεολογικό υπόβαθρο σχετικά με τις ταφές εντός των ναών και εντός των πόλεων, βλ. Saradi 2006, 432-438.

³⁸⁹ Δουλφής 2019, 64-65, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Επίσης, βλ. Θέμος – Πάντου 1996, 121-122.- Πάντου – Ντουβή – Μέξια – Φλώρου 2014, 571-572.- Μέξια – Φλώρου 2015, 11-21. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημανθεί ότι το ως άνω περιγραφόμενο βαλανείο έχει εντοπιστεί στο Ο.Τ. 127 της πόλης της Σπάρτης, στα απαλλοτριωμένα από το Ελληνικό Δημόσιο πρώην ακίνητα Δίπλα και Λεώπουλου.

αναπτύσσονται δωμάτια που πιθανώς λειτουργούσαν ως βοηθητικοί χώροι. Χαρακτηριστική είναι η γενικευμένη παρουσία ατομικών λουτήρων. Επίσης, έχουν εντοπιστεί τα σημεία πυροδότησης της φωτιάς, καθώς και μέρος από το υδραυλικό σύστημα του βαλανείου. Η κάλυψη των δαπέδων του με πήλινες και μαρμάρινες πλάκες, καθώς και με ψηφιδωτά, όπως και η επένδυση των τοίχων με ορθομαρμάρωση καταδεικνύουν την επιμέλεια στην κατασκευή του λουτρικού αυτού συγκροτήματος. Το βαλανείο έχει χρονολογηθεί στα μέσα του 3ου αιώνα, με διάρκεια χρήσης έως τα τέλη του 4ου αιώνα, ωστόσο νεότερα ανασκαφικά δεδομένα διευρύνουν το χρονικό αυτό διάστημα και αργότερα³⁹⁰. Σε μία ύστερη οικοδομική φάση του χώρου, μετά την εγκατάλειψη του βαλανείου, κτίστηκαν βυζαντινές οικίες, ενώ το ανατολικό τμήμα του καταλήφθηκε από λουτρικό συγκρότημα των μεσοβυζαντινών χρόνων³⁹¹.

Στην ίδια περίπου περιοχή, αλλά νοτιότερα, εντοπίστηκαν δύο αυτόνομα λουτρικά κτίσματα, όμορα μεταξύ τους³⁹². Στο νότιο κτίσμα³⁹³ εντοπίστηκαν οι χώροι του θερμού, του χλιαρού και του ψυχρού λουτρού, καθώς και ατομικός λουτήρας. Βρέθηκαν επίσης τα σημεία πυροδότησης της φωτιάς, ενώ αποκαλύφθηκε πυκνό υδρευτικό και αποχετευτικό δίκτυο. Στο βόρειο λουτρό³⁹⁴ βρέθηκαν οι θερμοί χώροι, καθώς και ξεχωριστή πύελος, ενώ ορισμένα δωμάτια θεωρήθηκαν βοηθητικοί χώροι. Εντοπίστηκε μέρος του υδραυλικού συστήματος που εξυπηρετούσε το λουτρό, καθώς και τα σημεία πυροδότησης της φωτιάς. Η οικοδομική αυτονομία των δύο λουτρών και ταυτόχρονα η γειννιάσή τους αποτελούν ενδείξεις ότι πιθανώς ανήκαν σε ένα ενιαίο λουτρικό συγκρότημα με διακριτούς χώρους για γυναίκες και άνδρες³⁹⁵, στοιχείο που υποδηλώνει και τον δημόσιο χαρακτήρα τους. Τα δύο λουτρά λειτουργούσαν στους ρωμαϊκούς χρόνους, ωστόσο η χρήση τους φαίνεται ότι συνεχίστηκε κατά την υστερορωμαϊκή/πρώιμη βυζαντινή περίοδο³⁹⁶.

---

³⁹⁰ Πάντου – Ντουβή – Μέξια – Φλώρου 2014, 572.- Μέξια – Φλώρου 2015, 18.

³⁹¹ Βλ. Μπούρας 1982, 99-112.- Πάντου – Ντουβή – Μέξια – Φλώρου 2014, 572-573.- Μέξια – Φλώρου 2015, 21-25. Το βυζαντινό λουτρό έχει χρονολογηθεί στην περίοδο από το 1100 έως 1260, βλ. Μπούρας 1982, 112, ωστόσο πρόσφατα ανασκαφικά στοιχεία το τοποθετούν στα τέλη του 10ου - αρχές 11ου αιώνα, βλ. Πάντου – Ντουβή – Μέξια – Φλώρου 2014, 573.- Μέξια – Φλώρου 2015, 25.

³⁹² Δουλφής 2019, 62-63 και 22 (τόμ. 2, αρ. κατ. 51), με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Το ένα λουτρό βρέθηκε στην ιδιοκτησία Κοτσώνη και εν μέρει στην ιδιοκτησία Δαγρέ (το νότιο) και το δεύτερο στις ιδιοκτησίες Δαγρέ και Γεωργανέ (το βόρειο).

³⁹³ Βλ. Καραπαναγιώτου 1995, 133-138.

³⁹⁴ Βλ. Θέμος 1998β, 161-163.- Θέμος 2001-2004β, 192-194.

³⁹⁵ Βλ. Θέμος 2001-2004β, 194.- Δουλφής 2019, 62.

³⁹⁶ Βλ. Δουλφής 2019, 62. Στο νότιο λουτρό βρέθηκε κεραμική του 4ου - 5ου αιώνα, ενώ την πλήρη εγκατάλειψη του χώρου σηματοδοτεί η εύρεση αποθηκευτικών αγγείων του ύστερου 5ου και 6ου αιώνα μέσα σε πηγάδι νότια του λουτρού, βλ. Καραπαναγιώτου 1995, 138. Επίσης, στην περιοχή του βόρειου λουτρού διαπιστώθηκαν ίχνη χρήσης του χώρου μέχρι τον 4ο αιώνα, ενώ βρέθηκαν και λύχνοι των παλαιοχριστιανικών χρόνων, βλ. Θέμος 1998β, 163.

Στη Σπάρτη των ρωμαϊκών χρόνων τα λουτρά είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς κατασκευές. Σημαντικός αριθμός έχει βρεθεί σε πολυτελείς οικίες με ψηφιδωτά δάπεδα, ενώ δεν υπολείπονται και τα δημόσια λουτρά. Η συνέχιση της λειτουργίας των παραπάνω δημόσιων λουτρικών συγκροτημάτων πιστοποιεί ότι οι κάτοικοι της πρωτοβυζαντινής Λακεδαίμονος δεν έπαψαν να χρησιμοποιούν τα δημόσια λουτρά και συνέχισαν τη συνήθεια αυτή³⁹⁷, ενώ με τους ατομικούς λουτήρες εξασφαλιζόταν η ιδιωτικότητα του χώρου, την οποία επιδιώκουν ιδιαίτερα στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο³⁹⁸.

Εμπορικοί δρόμοι

Στη Λακεδαίμονα των πρωτοβυζαντινών χρόνων οι εμπορικές συναλλαγές λάμβαναν χώρα και σε εμπορικούς δρόμους. Ένα τέτοιο παράδειγμα εμπορικής λεωφόρου βρέθηκε στο οικόπεδο Κάτσαρη (Ο.Τ. 45)³⁹⁹. Εκεί αποκαλύφθηκε αμαξιτός χωμάτινος δρόμος, κατεύθυνσης Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ., τον οποίο διέτρεχε κατά μήκος αλλά και εγκάρσια μέρος από το αποχετευτικό και το υδρευτικό σύστημα της πόλης. Εκατέρωθεν αυτού βρέθηκαν δύο κτιστοί καμαροσκεπείς αγωγοί απορροής ομβρίων υδάτων και λυμάτων. Ο δρόμος έφερε αλλεπάλληλα οδοστρώματα, ενδεικτικά της μακράς χρήσης του, ενώ παρατηρήθηκε και μικρή μετατόπιση ή επέκτασή του προς τα ανατολικά. Το εύρημα που τεκμηριώνει τον εμπορικό χαρακτήρα της οδού, είναι οι 14 αποθηκευτικοί αμφορείς που βρέθηκαν συγκεντρωμένοι σε ένα δωμάτιο στην ανατολική πλευρά του δρόμου και οι οποίοι χρονολογούνται στους ύστερους ρωμαϊκούς και πρώιμους βυζαντινούς χρόνους⁴⁰⁰. Πιθανώς το δωμάτιο αυτό να αποτελούσε κατάστημα εμπορίας κρασιού ή λαδιού, ή ακόμη να είχε σχέση με την εστίαση, εφόσον βρέθηκε εκεί και εστία.

Η συνέχεια της οδού εντοπίστηκε βορειότερα, επί της οδού Αγίου Νίκωνος, μεταξύ των Ο.Τ. 120 και 121Α. Εκεί, εκτός από τον δρόμο βρέθηκε και στυλοβάτης με ιωνικές

---

³⁹⁷ Τα λουτρά αποτελούν τη μόνη αρχαία αστική λειτουργία που επιβιώνει μετά την επικράτηση της νέας θρησκείας, βλ. ενδεικτικά Saradi 2006, 423.

³⁹⁸ Βλ. σχετικά Saradi 2006, 442.

³⁹⁹ Βλ. Μάλτζου 2011, 167-170.

⁴⁰⁰ Αρχικά οι αμφορείς είχαν τοποθετηθεί χρονικά στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους (3ος - 4ος αιώνας), ωστόσο ύστερα από επανεξέτασή τους από την αρχαιολόγο κα Ευανθία Κατσάρα, επιβεβαιώθηκε ότι ανήκουν κυρίως στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

βάσεις κίωνων, πολύ κοντά στο όριο του οδοστρώματος, ένδειξη ότι επρόκειτο για οδό με κιονοστοιχία⁴⁰¹.

Η προέκταση του δρόμου προς τα βόρεια/βορειοδυτικά καταλήγει στη νοτιοανατολική γωνία του ύστερου τείχους της ακρόπολης. Εκεί, μάλλον συνδεόταν με την οδό κατεύθυνσης Α.-Δ., που διερχόταν εμπροσθεν της ρωμαϊκής στοάς. Στο σημείο αυτό, στη νοτιοανατολική γωνία της στοάς⁴⁰², θα πρέπει να διαμορφωνόταν ένα είδος πλατείας με εμπορικό χαρακτήρα, σε μία όμως περίοδο πριν από την κατασκευή του τείχους.

Οδός με εμπορική δραστηριότητα θα πρέπει να ήταν και ο δρόμος που βρέθηκε στο οικόπεδο Χατζάκου (Ο.Τ. 136)⁴⁰³, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ. και πλ. 4,00μ.. Και στον δρόμο αυτόν αποκαλύφθηκε τμήμα από το υδρευτικό και αποχετευτικό σύστημα της πόλης, ενώ η νότια πλευρά του οριζόταν από κτιστό αγωγό. Η ύπαρξη οικοδομήματος με τρία ανοίγματα προς τον δρόμο, πιθανώς των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων⁴⁰⁴, καθώς και η εύρεση 530 μικρών χάλκινων νομισμάτων⁴⁰⁵, συνηγορούν στην υπόθεση ότι στην περιοχή πραγματοποιούνταν εμπορικές συναλλαγές. Η εύρεση προς τα δυτικά της συνέχειας του δρόμου αυτού σε όμορο οικόπεδο, καθώς και ενός δεύτερου δρόμου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., υποδηλώνει την ύπαρξη μίας διασταύρωσης στην περιοχή⁴⁰⁶. Επίσης, ο συσχετισμός της οδού αυτής με το πλησιόχωρο μεγάλων διαστάσεων οικοδόμημα επί της οδού Άγιδος (βλ. παραπάνω), δημιουργεί την εικόνα ότι η περιοχή αποτελούσε κομβικό σημείο της πόλης, τουλάχιστον κατά τις πρώτες φάσεις της πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Γενικά, στην πρωτοβυζαντινή περίοδο οι εμπορικές συναλλαγές λαμβάνουν χώρα σε διάφορα σημεία του αστικού χώρου και παρατηρείται αποκέντρωση της

---

⁴⁰¹ Ραυτοπούλου 1992β, 108.- Δουλφής 2019, 57.

⁴⁰² Η οδός αυτή, που ερχόταν από τα νότια και κατέληγε στη ρωμαϊκή στοά, πιθανώς να είναι ο δρόμος, προσανατολισμού Β.-Ν., που αναφέρουν οι Waywell και Wilkes, ο οποίος θα πρέπει να βρισκόταν ανατολικά της στοάς και στον οποίον θα ανοίγονταν τα δύο ανατολικά της δωμάτια, βλ. Waywell – Wilkes 1994, 430. Ο δρόμος αυτός δεν έχει επιβεβαιωθεί ότι συνεχιζόταν βορειότερα, ενώ τα τμήματα αρχαίας οδού που έχουν αποκαλυφθεί στον βόρειο τομέα της σύγχρονης πόλης (οικόπεδο ΧΥΜΟΦΙΞ και οικόπεδο Οργανισμού Εργατικών Κατοικιών) φαίνεται να οδηγούν στη βόρεια πύλη της οχύρωσης.

⁴⁰³ Βλ. Σπυρόπουλος 1983, 92-94.

⁴⁰⁴ Βλ. Σπυρόπουλος 1983, 93.

⁴⁰⁵ Από το μέγεθος και το υλικό -κατ' αναλογία με αντίστοιχα νομίσματα που έχουν βρεθεί σε ανασκαφές της πόλης της Σπάρτης-, φαίνεται ότι τα νομίσματα αυτά του οικοπέδου Χατζάκου μάλλον ήταν μικρές χαλκές υποδιαίρεσεις της υστερορωμαϊκής/πρώιμης βυζαντινής περιόδου (4ος - 5ος αιώνας).

⁴⁰⁶ Βλ. Θέμος Α., *ΑΙ* 50 (1995), 127-130.

επιχειρηματικής δραστηριότητας⁴⁰⁷. Η αγορά, το άλλοτε πολιτικό, διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο της πόλης, αποκτά σταδιακά εμπορικό χαρακτήρα, ενώ συνεχίζεται η λειτουργία των εμπορικών αγορών. Ταυτόχρονα όμως οι επιχειρηματικές συναλλαγές και δραστηριότητες επεκτείνονται και κυριαρχούν κατά μήκος κεντρικών οδικών αρτηριών, σε πλατείες και εξέδρες (*sigma plazas*) επάνω στην πορεία των δρόμων, σε δημόσιους χώρους, γύρω από λουτρά και εκκλησίες, ακόμη και κοντά σε πύλες⁴⁰⁸.

Στη Λακεδαίμονα των πρώιμων βυζαντινών χρόνων διαπιστώνεται ότι εμπορικές συναλλαγές τελούνται σε δωμάτια που ανοίγονται σε κεντρικές οδούς με κιονοστοιχίες, διαμορφώνοντας έτσι εστίες εμπορικής δραστηριότητας κατά μήκος των δρόμων, φαινόμενο που παρατηρείται και επικρατεί γενικά την περίοδο αυτή, συνεχίζοντας τη ρωμαϊκή παράδοση⁴⁰⁹.

Η θέση των ναών στην πόλη

Ως χριστιανικοί ναοί της Λακεδαίμονος⁴¹⁰ προσγράφονται οικοδομήματα, τα οποία όμως δεν συγκεντρώνουν πάντα τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα βεβαίωναν με ασφάλεια τη λατρευτική τους χρήση. Επομένως, με τα μέχρι σήμερα δεδομένα και όπως αυτά έχουν παρουσιαστεί, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ναοί, ή θέσεις όπου δηλώνεται η παρουσία ναών, είναι ως ακολούθως: Παλαιοχριστιανική βασιλική αποτελεί το οικοδόμημα στο οικόπεδο Μπίμπα – Σπυριδάκου, στα νότια/νοτιοδυτικά της τειχισμένης ακρόπολης, στο άμεσο περιβάλλον της οποίας (στο οικόπεδο Κανελλόπουλου) υπήρχε κατά πάσα πιθανότητα μαρτύριο, ενώ συσχετιζόταν με το κοιμητήριο που αποκαλύφθηκε στα ανατολικά και τα βόρεια της. Μία δεύτερη βασιλική θα πρέπει να υπήρχε στο νεκροταφείο που αποκαλύφθηκε στον χώρο της δημοτικής λαχαναγοράς της Σπάρτης, στα νότια της ακρόπολης. Δεν αποκλείεται αυτή να ήταν το οικοδόμημα επί της οδού Κλεομβρότου στο οποίο βρέθηκε ο τάφος του επισκόπου Στεφάνου, το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως αστικός ναός, ενώ η θέση του πλησίον του νεκροταφείου δείχνει ότι συνδέονταν μεταξύ τους. Μία τρίτη βασιλική έχει

---

⁴⁰⁷ Saradi 2006, 213.

⁴⁰⁸ Σχετικά με τους χώρους εμπορικής δραστηριότητας, βλ. Saradi 2006, 211-235, ειδικότερα 213-214, 226, 233. Επίσης, γενικά για τις αγορές και τις στοές των καταστημάτων, βλ. Lavan 2020, 374-417.

⁴⁰⁹ Βλ. Saradi 2006, 213-214.

⁴¹⁰ Η Sweetman παρουσιάζει έναν συγκεντρωτικό κατάλογο παλαιοχριστιανικών ναών ολόκληρης της Λακωνίας, μεταξύ αυτών και της Σπάρτης, βλ. Sweetman 2015, 2 89. Διαπιστώνεται ότι ως Sparta Kleombrotou ονοματίζει το οικοδόμημα στο οικόπεδο Ρουμελιώτη – Ανδρακάκου, ενώ ως Sparta Cemetery χαρακτηρίζει, κατά πάσα πιθανότητα, τη βασιλική που θα υπήρχε στο νεκροταφείο της δημοτικής λαχαναγοράς της Σπάρτης.

εντοπιστεί στον λόφο του Γηροκομείου, νοτιοανατολικά της ακρόπολης, ενώ σε μικρή απόσταση από αυτήν, προς τα βορειοδυτικά, έχει βρεθεί ο χριστιανικός ναός στο οικόπεδο Βαρβιτσιώτη, στον οποίον ήταν προσαρτημένο το νεκροταφείο που εκτείνεται στα νότια. Καταλήγοντας, στα ανατολικά/νοτιοανατολικά της ακρόπολης, στο οικόπεδο Αγγελόπουλου, έχει βρεθεί κοιμητηριακός ναός - ταφικό κτίσμα. Το κτίσμα αυτό έχει χαρακτηριστεί με κάθε επιφύλαξη ως μαρτύριο, ερμηνεία που δεν αποκλείεται. Σε μία τέτοια περίπτωση η βασιλική με την οποία συνδέεται δεν θα βρίσκεται μακριά.

Οι ως άνω αναφερόμενοι ναοί, ή θέσεις ναών, δεδομένης της γειτνίασής τους με χώρους ταφής -με εξαίρεση την παλαιοχριστιανική βασιλική επί του λόφου του Γηροκομείου-, θα λειτουργούσαν ως κοιμητηριακοί, ενώ ορισμένοι συσχετιζόνταν κατά πάσα πιθανότητα και με μαρτύρια. Από τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα, φαίνεται ότι χωροθετούνταν στις παρυφές της πόλης που εκτεινόταν έξω από τα τείχη της ακρόπολης. Η επιλογή της θέσης τους δεν θα ήταν τυχαία. Καταρχάς, θα συνέβαλαν στη δημιουργία νέων κέντρων στην πόλη, ενώ ο σταδιακός εκχριστιανισμός του άστεως, από τις άκρες προς το κέντρο, και ενδεχομένως η ανησυχία για πιθανή μόλυνση από την ύπαρξη τάφων εντός κατοικημένης περιοχής, θα υπαγόρευαν την κάπως απομακρυσμένη θέση τους⁴¹¹. Πάντως, η γεωγραφική κατανομή και η διάταξη των κοιμητηριακών αυτών ναών (εικ. 9) δείχνει ότι μάλλον λειτουργούσαν και ως όρια της πόλης⁴¹², στοιχείο που βοηθά στον καθορισμό της έκτασης του αστικού χώρου.

Οι ναοί εκτός των τειχών της ακρόπολης ιδρύθηκαν σε μία πρωιμότερη φάση από αυτήν της βασιλικής στον λόφο της Ακρόπολης. Αυτό φαίνεται να συμβαδίζει με τη γενική πολεοδομική οργάνωση των πόλεων κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, όπου η εμφάνιση των βασιλικών ξεκινά έξω από τα τείχη και στη συνέχεια εισέρχεται στον οχυρωμένο αστικό χώρο⁴¹³. Επίσης, η ανέγερση των πρώτων ναών της πόλης στις άκρες του αστικού χώρου και η επακόλουθη ίδρυση της βασιλικής της Ακρόπολης, υποδηλώνουν τον σταδιακό εκχριστιανισμό της Λακεδαιμόνος, ο οποίος αποτυπώνεται και τοπογραφικά, με την ίδρυση της βασιλικής στον λόφο της Ακρόπολης, στο κεντρικό σημείο της πόλης, αφού πρώτα είχε ανεγερθεί ικανός αριθμός εκκλησιών στα περίχωρα⁴¹⁴.

---

⁴¹¹ Βλ. Sweetman 2010, 223-224.

⁴¹² Βλ. Sweetman 2010, 224, όπου αναφέρεται ως παράδειγμα η Κόρινθος. Επίσης, *αυτόθι*, 244.

⁴¹³ Lavas 1984, 618.

⁴¹⁴ Σχετικά βλ. Sweetman 2015, 308. Για τη σύνδεση του εκχριστιανισμού με την ίδρυση ναών στα κεντρικότερα σημεία των αρχαίων πόλεων, βλ. επίσης, Saradi 2006, 402. Γενικά για την εξέλιξη του εκχριστιανισμού στη Λακωνία σε τοπογραφικό επίπεδο, βλ. Sweetman 2015, 302-303.

Από τα μέχρι σήμερα δεδομένα δεν έχει διαπιστωθεί εάν οι ναοί της πόλης βρίσκονταν επάνω στις κεντρικές οδικές αρτηρίες -όπως συνηθιζόταν⁴¹⁵-, χωροθέτηση που εξυπηρετούσε συμβολικούς (επικράτηση του χριστιανισμού) και πρακτικούς (εύκολη πρόσβαση) σκοπούς. Επίσης, δεν προκύπτει να είχαν υπερβεί τα όρια των υφισταμένων οικοδομικών τετραγώνων (*insulae*) της ρωμαϊκής πόλης και να είχαν καταπατήσει δευτερεύοντες δρόμους, όπως παρατηρείται σε άλλες πόλεις της πρωτοβυζαντινής περιόδου, π.χ. στη Θεσσαλονίκη⁴¹⁶. Και ενώ στην ευρύτερη περιοχή τους έχουν εντοπιστεί τμήματα του οδικού δικτύου που είτε οδηγούν στην ακρόπολη είτε βρίσκονται παράλληλα αυτής⁴¹⁷, ωστόσο, δεν βρίσκονται σε επαφή με τους ναούς. Ενδεχομένως να πρόκειται για τυχαίο γεγονός, δεδομένου ότι η αποκάλυψη των αρχαιοτήτων στην πόλη της Σπάρτης είναι συνήθως αποσπασματική. Πάντως διαπιστώνεται ότι οι ναοί ακολουθούν σε γενικές γραμμές τον προσανατολισμό της ρωμαϊκής πόλης⁴¹⁸.

Γενικά, με την ίδρυση εκκλησιών σε μία πόλη δημιουργούνται νέες εστίες, *foci*, οι οποίες χρησιμοποιούνται στη διαδικασία του εκχριστιανισμού και συμβάλλουν στην ενίσχυση της κοινοτικής ταυτότητας και συνοχής⁴¹⁹. Η ανέγερση ναών εξυπηρετεί τις πρακτικές ανάγκες και λειτουργίες της νέας θρησκείας, ενώ ταυτόχρονα συμβολίζει και προβάλλει την παρουσία και την επικράτηση του χριστιανισμού. Στο πλαίσιο αυτό και οι ναοί στη Σπάρτη, στις παρυφές της πρωτοβυζαντινής πόλης, με την ίδρυσή τους δημιουργούν νέα κέντρα και σημεία αναφοράς, νέες εστίες συγκέντρωσης του πληθυσμού και κατ' επέκταση νέα κοινωνική μνήμη⁴²⁰. Είναι δε πολύ πιθανόν, εκτός από κοιμητηριακοί να ήταν και ενοριακοί ναοί, να φιλοξενούσαν δηλαδή πολλές και διαφορετικές θρησκευτικές λειτουργίες⁴²¹, αποτελώντας έτσι τον πυρήνα και το κεντρικό σημείο ορισμένων συνοικιών της πρωτοβυζαντινής Λακεδαίμονος. Σημειώνεται ότι οι εκκλησίες, γενικά, συνιστούσαν τοπόσημα και συχνά συγκέντρωναν

⁴¹⁵ Βλ. ενδεικτικά Saradi 2006, 388.

⁴¹⁶ Βλ. Lavas 1984, 584-590. Γενικά για τις καταπατήσεις δρόμων στις πόλεις της ύστερης αρχαιότητας, βλ. Lavan 2020, 14-21.

⁴¹⁷ Ενδεικτικά αναφέρονται: Τμήμα δρόμου στο οικόπεδο Θεοφιλάκου, βλ. Τσούλη Μ., *ΑΔ* 65 (2010), 453, στα νότια του κοιμητηριακού ναού στο οικόπεδο Αγγελόπουλου, παράλληλα προς την ακρόπολη. Επίσης, τμήματα δρόμου στα οικόπεδα Λιακάκου και Μπερντένη, βλ. Θέμος Α., *ΑΔ* 50 (1995), 130-133 και Μαλτέζου Α., *ΑΔ* 65 (2010), 488-489, ο οποίος χωροθετείται στα βορειοδυτικά της βασιλικής του οικοπέδου Μπίμπα – Σπυριδάκου και οδηγεί προς την ακρόπολη.

⁴¹⁸ Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί κυρίως για τους ναούς στα οικόπεδα Μπίμπα – Σπυριδάκου και Βαρβιτσιώτη, καθώς και για τον ναό επί της οδού Κλεομβρότου στον οποίο βρέθηκε ο τάφος του επισκόπου Στεφάνου, όπου υπάρχουν στοιχεία για τον προσανατολισμό τους.

⁴¹⁹ Βλ. Sweetman 2010, 203-247, ειδικότερα 203-204, 210, 242.

⁴²⁰ Βλ. Sweetman 2010, 242.

⁴²¹ Για το ότι οι περισσότερες εκκλησίες συγκέντρωναν πολλαπλές τελετουργίες, βλ. ενδεικτικά Sweetman 2010, 222, 244.

δραστηριότητες που αφορούσαν όχι μόνο στη θρησκευτική, αλλά και στην κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλης, συντελώντας στη δημιουργία νέων κοινωνικο-οικονομικών κέντρων σε διάφορα σημεία του αστικού χώρου⁴²².

Οι ναοί, με την ανέγερσή τους, θα πρέπει να δημιούργησαν νέα σημεία αναφοράς και στην τοπογραφία της πόλης, συμβάλλοντας στην αλλαγή του αστικού τοπίου⁴²³. Τα νέα θρησκευτικά κτίσματα ιδρύθηκαν επί προγενεστέρων οικοδομημάτων και χώρων. Με την κατασκευή τους άλλαξαν οι χρήσεις γης και οι παλαιοί χώροι μετατράπηκαν σε τόπους λατρείας και εδραίωσης της νέας θρησκείας, δημιουργώντας ένα νέο αστικό περιβάλλον και συμβάλλοντας στον μετασχηματισμό της πόλης κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Η παλαιοχριστιανική βασιλική επί του λόφου του Γηροκομείου, βόρεια του Ξενία, ανεγέρθηκε σε δεσπόζουσα θέση, σε περιοχή όπου τοποθετείται το αρχαίο ιερό της Αφροδίτης Μορφούς ή των Διοσκούρων, αφενός αποσκοπώντας στον καθαγιασμό του τόπου και αφετέρου τονίζοντας την επικράτηση του χριστιανισμού επί της παλαιάς θρησκείας. Ο πλησιόχωρος προς τα βορειοδυτικά ναός του οικοπέδου Βαρβιτσιώτη ιδρύθηκε όταν το αφιδωτό κτήριο των υστερορωμαϊκών χρόνων μετατράπηκε σε χώρο λατρείας. Στη βορειοανατολική πλευρά της πόλης, στο οικόπεδο Αγγελόπουλου, εκτός από τον κοιμητηριακό ναό - ταφικό κτίσμα, εντοπίστηκαν επίσης κτίσματα της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου, ενώ και στην αντίθετη πλευρά, στο βορειοδυτικό τμήμα της πόλης, η βασιλική του οικοπέδου Μπίμπα – Σπυριδάκου θεμελιώθηκε σε περιοχή με οικιστικά κατάλοιπα.

Γενικά αναφέρεται ότι, χριστιανικές βασιλικές με ταφική λειτουργία κτίζονταν επάνω σε προγενέστερα, μη χριστιανικά νεκροταφεία, συνεχίζοντας την ταφική χρήση του χώρου⁴²⁴. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η άποψη ότι η ανέγερση νέων εκκλησιών σε παλαιότερα κοιμητήρια συνδέει τις νέες χριστιανικές κοινότητες με τους προγόνους τους, συμβάλλοντας στην αξιοπιστία της εκκλησίας και στη νομιμοποίηση της νέας θρησκείας μέσω της παλαιάς κοινωνικής μνήμης⁴²⁵. Στη Σπάρτη, προγενέστεροι τάφοι έχουν εντοπιστεί πλησίον και κάτω από τον ναό στο οικόπεδο Βαρβιτσιώτη⁴²⁶, και ίσως και στο οικόπεδο Αγγελόπουλου⁴²⁷. Επίσης, ο ναός επί της οδού Κλεομβρότου, πλησίον

---

⁴²² Βλ. ενδεικτικά Lavas 1984, 618-619.- Saradi 2006, 385-406 (σποράδην), 422-426 (σποράδην).

⁴²³ Γενικά για τη χωροθέτηση των εκκλησιών και την επίδρασή τους στην αστική τοπογραφία, βλ. ενδεικτικά Lavas 1984, 581-621.- Saradi 2006, 385-406.

⁴²⁴ Saradi 2006, 434.

⁴²⁵ Sweetman 2010, 242.- Sweetman 2015, 309.

⁴²⁶ Βλ. Δημακοπούλου 1964, 144.- Μέξια 2006, 352. Αναφέρουμε ότι είχαν εντοπιστεί λιγιστοί τάφοι προγενεστέρων χρόνων.

⁴²⁷ Βλ. Βελισσαρίου 2006, 429. Ενδεχομένως κάποιες λίγες ταφές του χώρου να ήταν προηγούμενων περιόδων.

της δημοτικής λαχαναγοράς, χωροθετείται σε περιοχή που βρέθηκαν και προγενέστερες ταφές, όπου αναπτύχθηκε στη συνέχεια πρωτοβυζαντινό κοιμητήριο. Ωστόσο, δεν έχουν βρεθεί χριστιανικοί ναοί στα εκτεταμένα και οργανωμένα νεκροταφεία των ρωμαϊκών χρόνων, βόρεια και νότια της πόλης, και φαίνεται ότι οι νέοι ναοί ιδρύθηκαν σε τόπους με οικιστική κυρίως χρήση⁴²⁸.

Σημειώνεται, τέλος, ότι η θέση του επισκοπικού ναού της πόλης, τουλάχιστον για την περίοδο πριν από τα μέσα του 6ου αιώνα, δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα. Δεδομένου ότι μνημονεύεται επίσκοπος Λακεδαιμόνος στα μέσα του 5ου αιώνα, αυτό σημαίνει ότι θα υπήρχε και καθεδρικός ναός στην πόλη. Ενδεχομένως να ήταν ο ναός επί της οδού Κλεομβρότου όπου βρέθηκε ο τάφος του επισκόπου Στεφάνου, ωστόσο, η υπόθεση αυτή αναμένεται να εξακριβωθεί.

Οικονομία – Εμπόριο – Βιοτεχνία

Η πόλη της Λακεδαίμονος παρουσιάζει κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα. Διατηρεί εμπορικές επαφές με άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας και γνωρίζει τα καλλιτεχνικά και τεχνολογικά επιτεύγματα σε διάφορους τομείς της βιοτεχνικής παραγωγής, τα οποία παρακολουθεί και αντιγράφει.

Καταρχάς, σημαντικά κέντρα κεραμικής παραγωγής προμηθεύουν τη Λακεδαίμονα με καλής ποιότητας προϊόντα, ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνονται τοπικές παραλλαγές της εισηγμένης κεραμικής. Ενδεικτικά αναφέρεται τοπικό εργαστήριο που παράγει απομιμήσεις βορειοαφρικανικών πινακίων, το οποίο εμφανίζεται κατά τον ύστερο 4ο αιώνα και συνεχίζει να λειτουργεί και στον πρώιμο 5ο αιώνα⁴²⁹. Οι Λακεδαιμόνιοι κεραμείς επηρεάζονται στη διακόσμηση των αγγείων τους από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής του ελλαδικού χώρου και εμπνέονται από τα εισαγόμενα στην πόλη προϊόντα. Σταδιακά αναπτύσσουν τη δική τους τεχνοτροπία, ενώ εμφανίζουν και τύπους διακόσμησης που απουσιάζουν από την ελλαδική χερσόνησο και δείγματά τους απαντούν στην Ιταλία⁴³⁰. Παρατηρείται, λοιπόν, μία ανανέωση στην τοπική παραγωγή διακοσμημένων αγγείων κατά τον 4ο και 5ο αιώνα, καθώς οι ντόπιοι τεχνίτες υιοθετούν

---

⁴²⁸ Η Sweetman αναφέρει ότι οι χριστιανικοί ναοί της πόλης έχουν ανεγερθεί είτε στην ακρόπολη είτε σε παλαιότερο ιερό ή σε κοιμητήριο, βλ. Sweetman 2015, 302. Παράλληλα συγκαταλέγει τη Σπάρτη στις πόλεις όπου διαπιστώνεται σταδιακή εξάπλωση των εκκλησιών, ξεκινώντας από τα περίχωρα συνεχίζοντας στα νεκροταφεία και από εκεί στις οχυρωμένες περιοχές, βλ. Sweetman 2015, 308. Αυτό όμως το μοντέλο δείχνει να μην αντιστοιχεί ακριβώς στην πόλη της Σπάρτης.

⁴²⁹ Βλ. Pickersgill – Roberts 2003, 565, 571-581, 595.- Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 745.

⁴³⁰ Βλ. Pickersgill – Roberts 2003, 581.- Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 745-746.

τις τάσεις της εποχής, τις οποίες όμως στη συνέχεια τις εξελίσσουν. Τα ντόπια κεραμοποιεία καλύπτουν τις ανάγκες της πόλης και σε χρηστικά ακόσμητα αγγεία, μαγειρικά σκεύη και αμφορείς, ενώ παράλληλα κυκλοφορούν εισηγμένα προϊόντα⁴³¹, σε μικρότερες όμως ποσότητες. Παρόμοια εικόνα συναντάται και στην αγορά λυχναριών, ιδιαίτερα του λεγόμενου βορειοαφρικανικού τύπου⁴³². Παράλληλα με τα εισηγμένα βορειοαφρικανικά λυχνάρια⁴³³, φαίνεται ότι τα τοπικά εργαστήρια προσανατολίζονται στην αντιγραφή του τύπου αυτού αντί της εισαγωγής από άλλα κέντρα παραγωγής⁴³⁴, γεγονός που πιστοποιείται από τη μεγάλη ποσότητα βορειοαφρικανικών λύχνων που έχει αποκαλυφθεί στην πόλη τις τελευταίες δεκαετίες⁴³⁵, καθώς και από την εύρεση μήτρας σε αγροτική εγκατάσταση στην ύπαιθρο χώρα της Λακεδαίμονος⁴³⁶.

Η εικόνα στην κεραμική αγορά της πρωτοβυζαντινής Λακεδαίμονος δεν φαίνεται να διαφέρει από αυτήν των άλλων επαρχιακών πόλεων του ελλαδικού χώρου. Τα κεραμικά προϊόντα κυκλοφορούν ελεύθερα και γίνονται εισαγωγές από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής. Μολονότι έχει παρατηρηθεί ότι το ποσοστό των εισηγμένων αγγείων στη Λακεδαίμονα είναι μικρότερο σε σύγκριση με άλλες περιοχές που βρίσκονται επάνω σε θαλάσσιες οδούς επικοινωνίας⁴³⁷, ωστόσο, οι εισαγωγές που έχουν αναγνωριστεί πιστοποιούν την ύπαρξη δικτύου εμπορικών επαφών με διάφορες περιοχές της Μεσογείου⁴³⁸. Παράλληλα, οι εγχώριοι κεραμείς διαμορφώνουν μία ντόπια κεραμική παράδοση, ενώ ταυτόχρονα φαίνεται να έρχονται σε επαφή και να ανταλλάσσουν ιδέες με τους κεραμείς των γειτονικών πόλεων⁴³⁹. Η ντόπια παραγωγή της Λακεδαίμονος φαίνεται ότι καλύπτει κατά ένα μεγάλο μέρος τις ανάγκες του αγοραστικού κοινού της

---

⁴³¹ Pickersgill – Roberts 2003, 581-582, 591-593, 595.- Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 748.

⁴³² Αυτός ο τύπος λυχναριών επικρατεί κατά τον 5ο και 6ο αιώνα, φθάνοντας έως τις αρχές του 7ου αιώνα, βλ. ενδεικτικά Hayes, 1972, 310-314 (Type II).- Bonifay 2010, 44. Από τον 5ο αιώνα, τα βορειοαφρικανικού τύπου λυχνάρια εκτοπίζουν τις άλλες παραγωγές σε πολλές αγορές του ελλαδικού χώρου στο πλαίσιο ενός γενικότερου συρμού, βλ. Πετρίδης 2010, 87-88.

⁴³³ Η Οικονόμου είχε αναγνωρίσει στην πόλη της Σπάρτης ορισμένα λυχνάρια που ήταν εισαγωγές, βλ. Οικονόμου 1988, 286-300, ειδικότερα 290-292.

⁴³⁴ Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 748 και υποσημ. 34. Γενικά έχει παρατηρηθεί ότι οι κατά τόπους αγορές στον ελλαδικό χώρο βρίθουν από βορειοαφρικανικού τύπου λυχνάρια τοπικής παραγωγής, σε αντίθεση με τα αυθεντικά αυτού του τύπου, που είναι πολύ λίγα, βλ. Πετρίδης 2010, 87.

⁴³⁵ Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 748 υποσημ. 34, όπου αναφέρονται ενδεικτικά ορισμένες θέσεις εύρεσης τέτοιων λύχνων.

⁴³⁶ Μαλτέζου 2013, 156-158.- Μαλτέζου – Τσουκτάκος – Θεοδόση-Κόντου – Λυγκούρη (υπό έκδοση).

⁴³⁷ Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 750. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα εισαγόμενα προϊόντα έφθαναν στη Σπάρτη από το λιμάνι του Γυθείου, παρά από τις χερσαίες οδούς της βόρειας Πελοποννήσου, βλ. Pickersgill – Roberts 2003, 595-596.

⁴³⁸ Pickersgill – Roberts 2003, 595-596.- Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 750.

⁴³⁹ Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 748. Γενικά για τις σχέσεις μεταξύ των τοπικών εργαστηρίων, βλ. Πετρίδης 2010, 81-96.

πόλης, προμηθεύοντας την αγορά με εγχώρια προϊόντα, προσιτά σε τιμή και σύμφωνα με τις τάσεις της εποχής. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο τέλος της πρωτοβυζαντινής περιόδου, από τα μέσα/τέλη του 6ου έως τις αρχές του 7ου αιώνα, δεν φθάνουν εισαγωγές κεραμικών στη Λακεδαίμονα, γεγονός που θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε ως παύση των αγορών είτε ως παύση της διακίνησης των προϊόντων⁴⁴⁰.

Κεραμικά εργαστήρια έχουν βρεθεί στις άκρες/περίχωρα της πόλης⁴⁴¹, καθώς και σε αγροικίες στην ύπαιθρο χώρα της Λακεδαίμονος⁴⁴². Κατά την υστερορωμαϊκή/πρώιμη βυζαντινή περίοδο, οι αγροτικές εγκαταστάσεις λειτουργούν συχνά και ως βιοτεχνικές μονάδες, που προμηθεύουν την αγορά της πόλης και με κεραμικά προϊόντα. Είναι κτισμένες σε περιοχές με άφθονο νερό και έδαφος κατάλληλο για εξόρυξη πηλού, και συνήθως για την οικοδόμησή τους επιλέγονται σημεία πλησίον βασικών οδικών αρτηριών για την εύκολη διάθεση των προϊόντων.

Βασικός όμως προορισμός των αγροικιών είναι ο έλεγχος και η εκμετάλλευση της αγροτικής παραγωγής, στοιχείο που υπαγορεύει τη χωροθέτησή τους ανάμεσα στις εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις ή στις παρυφές της πόλης σε άμεση γειτνίαση με αυτές. Στις αγροικίες συγκεντρώνεται και αποθηκεύεται η γεωργική παραγωγή, και εν συνεχεία γίνεται η επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων διατίθεται στην αγορά του άστεως⁴⁴³. Σημαντικό αγροτικό προϊόν της περιοχής της Λακεδαίμονος φαίνεται ότι ήταν το κρασί. Η αποκάλυψη ληνών (πατητήρια) και αποθηκευτικών χώρων σε αγροικίες στην άμεση⁴⁴⁴, αλλά κυρίως στην ευρύτερη περιφέρεια της πόλης⁴⁴⁵, δείχνει την ενασχόληση των κατοίκων της Λακεδαίμονος με την αμπελοργία και την οινοπαραγωγή. Η Σπάρτη αποτελούσε ήδη από την αρχαιότητα οινοπαραγωγική περιοχή, *άμπελόεσσα* και *πολύοινος*⁴⁴⁶, παράδοση που φαίνεται ότι συνεχίζεται στους υστερορωμαϊκούς/πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Η

---

⁴⁴⁰ Βλ. σχετικά Pickersgill 2009, 297, 298.

⁴⁴¹ Ενδεικτικά: Κλίβανος έχει βρεθεί στο βορειοανατολικό άκρο της σύγχρονης πόλης, κοντά στον ποταμό Ευρώτα, στον αύλειο χώρο οικίας της ύστερης αρχαιότητας, βλ. Σταϊνχάουερ Γ., *ΑΔ* 27 (1972), 245.

⁴⁴² Ενδεικτικά αναφέρονται: Τσούλη Μ. – Βλαχάκος Δ., *ΑΔ* 65 (2010), 520-523.- Μαλτέζου – Τσουκτάκος – Θεοδόση-Κόντου – Λυγκούρη (υπό έκδοση). Συγκεντρωτικά για τις αγροικίες της Λακωνικής, από τον 1ο αιώνα π.Χ. έως τον 6ο αιώνα μ.Χ., βλ. Ζαββού 2013, 362-397, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία. Ακόμη, βλ. Τσούλη – Μαλτέζου – Σουχλέρης 2018, 91-109.

⁴⁴³ Cartledge – Spawforth 1992, 170.

⁴⁴⁴ Στα βορειοανατολικά της πόλης, εκτός των τειχών, σε αγροικία του 6ου αιώνα αποκαλύφθηκαν ληνός και αποθηκευτικοί χώροι με πιθάρια, βλ. Σταϊνχάουερ Γ., *ΑΔ* 27 (1972), 248.

⁴⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά Ελευθερίου – Σκάγκος 2016, 1-24, ειδικότερα 12, 14.- Τσούλη Μ. – Τσουκτάκος Η., *ΑΔ* 69 (2014), 524-525.- Ζαββού 2013, 365 (αρ. 10).

⁴⁴⁶ Βλ. Πίκουλας 2009, 133-145.

ελαιουργία από την άλλη, με τα αρχαιολογικά τεκμήρια να είναι λιγοστά και τη χρονολόγησή τους να είναι δυσχερή⁴⁴⁷, δείχνει ότι αποτελούσε μία λιγότερο εντατική αγροτική δραστηριότητα και η παραγωγή ελαιολάδου θα πρέπει να ήταν σχετικά μικρή. Κατά τον 5ο αιώνα, ωστόσο, βάσει γραπτής μαρτυρίας, η Λακεδαίμων εμφανίζεται ως μία από τις περιοχές που προμηθεύουν με ελαιόλαδο τη Ρώμη⁴⁴⁸, δηλωτικό στοιχείο εντατικοποίησης και αύξησης της παραγωγής.

Ένας ακόμη κλάδος βιοτεχνικής παραγωγής που ανθεί στην πόλη της Λακεδαίμονος την εποχή αυτή, είναι αυτός της λιθοτεχνίας. Η εύρεση ενός ημίεργου κιονοκράνου με φύλλα άκανθας και υδροχαρή φύλλα, που αποτελεί παραλλαγή ενός πολύ διαδεδομένου μικρασιατικού τύπου, τεκμηριώνει την ύπαρξη τοπικού εργαστηρίου παραγωγής, με τα λακωνικά παραδείγματα να τοποθετούνται χρονικά από τα μέσα του 3ου έως τα μέσα του 4ου αιώνα⁴⁴⁹. Οι ντόπιοι τεχνίτες φαίνεται ότι γνωρίζουν τις καλλιτεχνικές εξελίξεις της εποχής και παρακολουθούν την πορεία των μεγάλων κέντρων παραγωγής της Μ. Ασίας. Κατά συνέπεια, η Λακεδαίμων εξελίσσεται σε σημαντικό περιφερειακό καλλιτεχνικό κέντρο⁴⁵⁰ και αναδεικνύεται σε κέντρο παραγωγής κιονοκράνων με μικρασιατική άκανθα⁴⁵¹. Η τοπική παραγωγή κιονοκράνων ανιχνεύεται και στον 5ο αιώνα, όπου δημιουργούνται προϊόντα υψηλής ποιότητας από ντόπιο λίθο⁴⁵², τον οποίο προμηθεύονται οι τεχνίτες από τα πλησιόχωρα λατομεία. Η λειτουργία λατομείων και τοπικών εργαστηρίων λιθοτεχνίας υποδηλώνει την οικοδομική δραστηριότητα στην πόλη, όπου στα κτήρια χρησιμοποιούνται προϊόντα τοπικής παραγωγής, τουλάχιστον κατά τον 4ο και ίσως και μέσα στον 5ο αιώνα, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην οικονομική ζωή της Λακεδαίμονος.

Στη Σπάρτη/Λακεδαίμονα αναπτύχθηκαν επίσης τοπικά εργαστήρια κατασκευής ψηφιδωτών δαπέδων. Στο β' μισό του 3ου αιώνα παρατηρείται αύξηση της παραγωγής ψηφιδωτών, τα οποία εμφανίζουν ξεχωριστά χαρακτηριστικά. Η πρωτοτυπία και ο τρόπος παρουσίασης των μυθολογικών σκηνών, η πολυχρωμία και η νέα απόδοση στα γεωμετρικά μοτίβα, καθώς και ο τρόπος διάταξής τους, υποδεικνύουν την ύπαρξη

---

⁴⁴⁷ Ζαββού 2013, 391.

⁴⁴⁸ Cartledge – Spawforth 1992, 170.- Ζαββού 2013, 391.

⁴⁴⁹ Δουλφής 2012, 66-90.

⁴⁵⁰ Δουλφής 2012, 115.

⁴⁵¹ Δουλφής 2012, 90.

⁴⁵² Δουλφής 2012, 91-95.

τοπικού εργαστηρίου⁴⁵³. Η παρουσία τους δείχνει ότι η επιδρομή των Ερούλων, το 267/268, δεν επηρέασε την παραγωγή ψηφιδωτών και συνεπώς η επίθεσή τους δεν θα πρέπει να ήταν σφοδρή και καταστροφική. Η κατασκευή μωσαϊκών συνεχίζεται και κατά τον 4ο αιώνα, με μία όμως φθίνουσα πορεία. Ωστόσο, δεν σταματά εντελώς η παραγωγή, ενώ στους επόμενους αιώνες της πρώιμης βυζαντινής περιόδου παρατηρείται ανάκαμψη⁴⁵⁴. Η παραγωγή ψηφιδωτών στη Σπάρτη αναπτύσσεται κατά τον 5ο και 6ο αιώνα, παρουσιάζοντας ομοιότητες με εργαστήρια της ηπειρωτικής Ελλάδας και του Αιγαίου⁴⁵⁵. Ωστόσο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο αριθμός των μέχρι σήμερα εντοπισμένων ψηφιδωτών δαπέδων αυτής της εποχής⁴⁵⁶ είναι αρκετά περιορισμένος αναλογικά με αυτόν των ρωμαϊκών χρόνων.

Κατά τη διάρκεια του 4ου και μέσα στον 5ο αιώνα, οι κάτοικοι της Λακεδαίμονος για τις καθημερινές συναλλαγές τους χρησιμοποιούν χαλκά νομίσματα⁴⁵⁷, όπως δείχνει η εύρεση σημαντικού αριθμού τέτοιων νομισμάτων μέσα στην πόλη, αλλά και στην ακρόπολη⁴⁵⁸. Σε διάφορα σημεία εντός της πόλης έχει βρεθεί συγκεντρωμένος μεγάλος αριθμός χαλκών νομισμάτων⁴⁵⁹, ένδειξη της εγγρήματης οικονομίας της πόλης, καθώς και της εμπορικής δραστηριότητας και κίνησης, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις αποκαλύπτονται θησαυροί, ενδεικτικό ότι οι κάτοχοί τους τα συγκέντρωναν. Στις επόμενες περιόδους, κατά τον 6ο αιώνα, παρατηρείται μείωση της νομισματικής κυκλοφορίας, καθώς έχουν εντοπιστεί λιγιστά και μεμονωμένα νομίσματα⁴⁶⁰, αντανακλώντας την οικονομική δυσπραγία της εποχής.

3.6. Η Λακεδαίμων κατά τους μεταβατικούς χρόνους (7ος - 8ος αιώνας)

Στους λεγόμενους σκοτεινούς χρόνους, που στη σύγχρονη έρευνα ονομάζονται μεταβατικοί, η Λακεδαίμων ανήκει διοικητικά, αρχικά στο Θέμα της Ελλάδος, ενώ

⁴⁵³ Panayotopoulou 1998, 112-118.

⁴⁵⁴ Panayotopoulou 1998, 113.

⁴⁵⁵ Kanvadia-Spondilis 1994, 158-160.

⁴⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 103-108.- Μέξια 2008, 356-357.

⁴⁵⁷ Για την κυκλοφορία του χάλκινου νομίσματος κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, βλ. ενδεικτικά Πέννα 1989, 261-277, ειδικότερα 269-270.

⁴⁵⁸ Για την ακρόπολη, βλ. ενδεικτικά Woodward 1926-1927, 14.

⁴⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά Θέμος Α., *ΑΔ* 55 (2000), 227.- Ραυτοπούλου Σ. – Τσούλη Μ., *ΑΔ* 65 (2010), 468.- Ζαββού Ε., *ΑΔ* 61 (2006), 276-277.- Θέμος Α., *ΑΔ* (2001-2004), 196.- Σταϊνχάουερ Γ., *ΑΔ* 29 (1973-1974), 289.

⁴⁶⁰ Στην ακρόπολη, ενδεικτικά βλ. Woodward 1926-1927, 14 (1 νόμισμα).- Bland 1997, 413 (2 νομίσματα). Στην πόλη, βλ. ενδεικτικά Θέμος Α., *ΑΔ* 51 (1996), 113 (1 νόμισμα).- Ζαββού Ε., *ΑΔ* 53 (1998), 157 (1 νόμισμα).- Ευσταθίου Ι., *ΑΔ* 54 (1999), 174 (2 νομίσματα).

αργότερα υπάγεται στο Θέμα Πελοποννήσου με πρωτεύουσα την Κόρινθο. Εκκλησιαστικά, συνεχίζει να είναι επισκοπή υπαγόμενη στη μητρόπολη Κορίνθου, ωστόσο, παρατηρούνται και αλλαγές, καθώς η εκκλησία του ανατολικού Ιλλυρικού στην οποία ανήκει και η Λακεδαίμων, εντάσσεται πλέον από τον 8ο αιώνα στην Ανατολική Εκκλησία.

Η περίοδος των μεταβατικών χρόνων χαρακτηρίζεται από μία γενική ανασφάλεια, λόγω των συνεχών εχθρικών εισβολών, της δημογραφικής πτώσης, της μείωσης της παραγωγής και της οικονομικής δυσπραγίας, στοιχεία που αποτυπώνονται στις πόλεις. Η Λακεδαίμων αυτών των χρόνων εμφανίζεται εντελώς εγκαταλελειμμένη από τον ντόπιο πληθυσμό της, μία εικόνα που διαμορφώθηκε ωστόσο βασισμένη σε μία γραπτή μαρτυρία μεταγενέστερης εποχής, το *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*.

Γραπτές πηγές

α. Για την ιστορία της Πελοποννήσου και της Λακεδαίμονος κατά την περίοδο των μεταβατικών χρόνων⁴⁶¹ η βασική ιστορική πηγή είναι το *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*⁴⁶². Πρόκειται για ένα κείμενο του 10ου αιώνα, που αποδίδεται στον επίσκοπο Καισαρείας Αρέθα⁴⁶³ ή τουλάχιστον σε κάποιον λόγιο του κύκλου του⁴⁶⁴, και το οποίο παρουσιάζει την κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή από τον 7ο έως και τις αρχές του 9ου αιώνα, ως άμεσο επακόλουθο των αβαροσλαβικών επιδρομών στα τέλη του 6ου αιώνα. Δεδομένης της σπανιότητας των πηγών, έχει αποδοθεί στο *Χρονικό της Μονεμβασίας*, παρότι μεταγενέστερη πηγή, ιδιαίτερη βαρύτητα για την ανάπλαση της εικόνας της Πελοποννήσου των μεταβατικών χρόνων, ενώ έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης και σχολιασμού από πολλούς ερευνητές στην προσπάθεια εξακρίβωσης των γεγονότων που καταγράφει.

Η εισβολή των Αβάρων και των Σλάβων ήταν ιδιαίτερα σφοδρή στην Πελοπόννησο. Οι επιδρομείς, αφού εκδίωξαν τους γηγενείς κατοίκους της, εγκαταστάθηκαν οι ίδιοι σε αυτήν και οι αυτόχθονες πληθυσμοί αναγκάστηκαν να καταφύγουν σε άλλες περιοχές: *Οί δὲ τὰς μαιφόνους αὐτῶν χειῖρας δυνηθέντες ἐκφυγεῖν, ἄλλος ἄλλαχῆ διεσπάρησαν*⁴⁶⁵. Από τους κατοίκους της Λακεδαίμονος, ἄλλοι απέπλευσαν και εγκαταστάθηκαν στη

---

⁴⁶¹ Γενικά για την Πελοπόννησο αντλούμε λιγιστές πληροφορίες και από τη *Χρονογραφία* του Θεοφάνη του Ομολογητή, καθώς και από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο.

⁴⁶² Lemerle 1963.

⁴⁶³ Μαλιγκούδης 2013², 120.

⁴⁶⁴ Αναγνωστάκης 2000, 26.

⁴⁶⁵ Για τα αποσπάσματα του *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικοῦ* που ακολουθούν, βλ. Lemerle 1963, 9-10.

Σικελία και άλλοι, αφού βρήκαν τόπο βραχώδη δίπλα στη θάλασσα, οικοδόμησαν οχυρωμένη πόλη, που την ονόμασαν Μονεμβασία, και εγκαταστάθηκαν εκεί με τον επίσκοπό τους: *Τότε δη και οί Λάκωνες τὸ πατρῶν ἔδαφος καταλιπόντες, οἱ μὲν ἐν τῇ νήσῳ Σικελίας ἐξέπλευσαν, οἱ καὶ εἰς ἔτι εἰσὶν ἐν αὐτῇ ἐν τόπῳ καλουμένῳ Δέμεννα, [...]. οἱ δὲ δύσβατον τόπον παρὰ τὸν τῆς θαλάσσης αἰγιαλὸν εὐρόντες, καὶ πόλιν ὄχυρὰν οἰκοδομήσαντες καὶ Μονεμβασίαν ταύτην ὀνομάσαντες, [...], ἐν αὐτῇ τῇ πόλει κατώκησαν μετὰ καὶ τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἐπισκόπου.* Από την αναφορά αυτή συνάγεται ότι μετά την αβαροσλαβική επιδρομή στα τέλη του βου αιώνα, συντελείται η εγκατάλειψη της πόλης της Λακεδαίμονος από τους κατοίκους της και από τις αρχές της, ενώ ερημώνεται και η υπαίθρος της: *οἱ δὲ τῶν θρεμμάτων νομεῖς καὶ ἀγροικικοὶ κατοκίσθησαν ἐν τοῖς παρακειμένοις ἐκεῖσε τραχανοῖς τόποις, οἱ καὶ ἐπ’ ἐσχάτων τζακονίαι ἐπωνομάσθησαν.* Η Λακεδαίμων ανήκει πλέον στο σλαβοκρατούμενο τμήμα της χερσονήσου και παραμένει αποκομμένη από την κεντρική βυζαντινή διοίκηση επί δύο περίπου αιώνες, έως και τις αρχές του 9ου αιώνα. Τότε επανιδρύεται με τη φροντίδα του αυτοκράτορα Νικηφόρου Α΄, ο οποίος την ενίσχυσε δημογραφικά μεταφέροντας πληθυσμούς από άλλες επαρχίες της αυτοκρατορίας και κατέστησε επισκοπή υπαγόμενη στη μητρόπολη Πατρών: *Τὴν δὲ Λακεδαίμονα πόλιν ἐκ βάθρων καὶ αὐτὴν ἀνεγείρας καὶ ἐνοικίσας ἐν αὐτῇ λαὸν σύμμικτον, Καφήρους τε καὶ Θρακησίους καὶ Ἀρμενίους καὶ λοιποὺς ἀπὸ διαφόρων τόπων τε καὶ πόλεων ἐπισυναχθέντας, ἐπισκοπὴν καὶ αὐθὶς ταύτην κατέστησε καὶ ὑποκεῖσθαι τῇ τῶν Πατρῶν μητροπόλει ἐθέσπισεν, προσαφιερῶσας καὶ ἑτέρας δύο ἐπισκοπὰς, τὴν τε Μεθώνην καὶ τὴν Κορώνην⁴⁶⁶.*

Το *Χρονικό της Μονεμβασίας*, λοιπόν, παράλληλα με την ιστορία της Πελοποννήσου, μάς αφηγείται την ιστορία εγκατάλειψης και ερήμωσης της πόλης της Λακεδαίμονος και της υπαίθρου της από τους ντόπιους κατοίκους επί δύο αιώνες και εν συνεχεία την επανίδρυσή της από τον αυτοκράτορα Νικηφόρο Α΄, στο πλαίσιο της ανανέωσης της κεντρικής βυζαντινής εξουσίας στην Πελοπόννησο. Αναφορικά με την εγκυρότητα ή μη αυτών των πληροφοριών, επισημαίνεται ότι από την αντιπαραβολή

---

⁴⁶⁶ Βλ. Μουτζάλη 2000, 70, όπου σημειώνεται ότι το *Χρονικό της Μονεμβασίας* αποτελεί «ένα κείμενο που χαλκεύτηκε για να υποστηρίξει τις διεκδικήσεις της μητρόπολης Πατρών». Επίσης, βλ. σχετικά Αναγνωστάκης 2000, 26-27.- Ακόμη, βλ. Αναγνωστάκης 2012, 101-137· ειδικότερα 102-103, όπου αναφορικά με το *Χρονικό*, το κατατάσσει στα κείμενα «με ένα αναμφισβήτητο πυρήνα ιστορικότητας αλλά με “προπαγανδιστική” στόχευση», και 105, όπου αναφέρει το *Χρονικό* ως «μνημείο σκοπιμότητας που εξυπηρετεί κυρίως επισκοπικά συμφέροντα», που επιδιώκει ωστόσο να παρουσιάσει τη γνώση του παρελθόντος και παράλληλα να ερμηνεύσει τη νέα πραγματικότητα. Βλ. επίσης, Μαλιγκούδης 2013², 121.

και τον συσχετισμό με άλλες γραπτές πηγές, καθώς και με τα αρχαιολογικά τεκμήρια, δεν επιβεβαιώνεται η μαρτυρία του Χρονικού⁴⁶⁷.

β. Πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τη μελέτη μίας εποχής αποτελούν επίσης τα πρακτικά συνόδων και τα εκκλησιαστικά τακτικά (*notitiae episcopatum*). Αυτά αποτυπώνουν την ιστορία της εκκλησίας και την εκκλησιαστική οργάνωση και ιεραρχία, παράλληλα όμως, δεδομένου ότι οι επισκοπές ονομάζονται από τις πόλεις όπου εδρεύουν, υπαινίσσονται την πολιτική και διοικητική διάρθρωση της αυτοκρατορίας.

Καταγραφή του ονόματος του επισκόπου ή αναφορά της επισκοπής της Λακεδαίμονος συναντάμε σε δύο εκκλησιαστικές πηγές της περιόδου αυτής. Η μία περίπτωση είναι τα πρακτικά της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως, το 680/681, στα οποία αναφέρεται μεταξύ άλλων ιεραρχών και ο επίσκοπος της Λακεδαίμονος, Θεοδόσιος, ο οποίος συμμετείχε στις εργασίες της Συνόδου και υπέγραψε ως *ἐλέω θεοῦ ἐπίσκοπος τῆς Λακεδαιμονίων πόλεως*⁴⁶⁸.

Η άλλη πηγή είναι η *Notitia 3*, γνωστή ως *Τακτικό της Εικονομαχίας* ή *Τακτικό των Εικονοκλαστών*, στην οποία μεταξύ των επισκοπών μνημονεύεται και αυτή της Λακεδαίμονος, που υπάγεται στη μητρόπολη Κορίνθου⁴⁶⁹. Για το περιεχόμενο του τακτικού αυτού έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αποτελεί συμπίλημα του 9ου αιώνα, που είχε ως πρότυπα προγενέστερα εγχειρίδια πολιτικής γεωγραφίας, όπως ο *Συνέκδημος* τους Ιεροκλέους⁴⁷⁰. Από την άλλη, έχει υποστηριχθεί ότι συνιστά αυθεντική εκκλησιαστική πηγή των μέσων του 8ου αιώνα⁴⁷¹. Η *Notitia 3* θεωρείται ότι αποτελεί την πρώτη συστηματική προσπάθεια ένταξης στη βυζαντινή εκκλησιαστική ιεραρχία των μητροπόλεων και των επισκοπών του ανατολικού Ιλλυρικού, που μεταφέρθηκαν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μετά την απόσπασή τους από την παπική εκκλησία, το 732-733⁴⁷². Εάν το κείμενο αυτό συντάχθηκε, σύμφωνα με την

---

⁴⁶⁷ Γενικά για τον συσχετισμό των αρχαιολογικών ευρημάτων με το *Χρονικό της Μονεμβασίας*, βλ. Αναγνωστάκης 2000, 19-34.- Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου 2001, 189-229.

Για το κείμενο του Χρονικού έχει επισημανθεί: «αλλού φωτίζει αναντίρρητα γεγονότα και αλλού συσκοτίζει με σκοπιμότητες και θρυλούμενα μια ήδη σκοτεινή εποχή», βλ. Αναγνωστάκης 2000, 26.

⁴⁶⁸ Mansi XI, 645. Σχετικά με την έδρα του επισκόπου Θεοδοσίου στη Λακεδαίμονα ή στη Μονεμβασία, βλ. Κόντη 1999, 93 και υποσημ. 75.- Αβραμέα 2012, 219.- Βαχαβιώλος 2014, 68-69.

⁴⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά Κουντούρα-Γαλάκη 1996, 45-71. Μαρτυρείται με τον τύπο *ὁ λακεδέου*, βλ. Κουντούρα-Γαλάκη 1996, 64. Επίσης, βλ. Βον 1951, 23.

⁴⁷⁰ Βασιλικοπούλου 1987-1988, 196-198.

⁴⁷¹ Κονιδάρης 1980, 406, 429-430.- Κόντη 1999, 80.

⁴⁷² Το πρότυπο, στο οποίο βασίστηκε ο συντάκτης του τακτικού για να καταγράψει τις νέες μητροπόλεις και επισκοπές του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως από την περιοχή του ανατολικού Ιλλυρικού, φαίνεται ότι ήταν λατινικής προέλευσης και δεν είχε χαρακτήρα εκκλησιαστικό, αλλά μάλλον γεωγραφικό, βλ. σχετικά Κουντούρα-Γαλάκη 1996, 45-71, ειδικότερα 70-71.

επικρατούσα άποψη, στα μέσα του 8ου αιώνα και εάν όντως αποδίδει την πραγματικότητα, τότε μπορεί κανείς να αντλήσει στοιχεία για την οργάνωση των εκκλησιαστικών ζητημάτων στην Πελοπόννησο κατά εκείνη την περίοδο⁴⁷³. Η σημασία του τακτικού αυτού έγκειται επίσης στο γεγονός ότι αποδίδει μία εικόνα της κατάστασης της Πελοποννήσου κατά την πρώτη φάση της εικονομαχικής διαμάχης (730-787), η οποία συμπίπτει εν μέρει με τους σκοτεινούς χρόνους⁴⁷⁴.

Η καταγραφή του επισκόπου Θεοδοσίου στα πρακτικά της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου στα τέλη του 7ου αιώνα, καθώς και η αναφορά της Επισκοπής Λακεδαίμονος στο *Τακτικό των Εικονοκλαστών* στα μέσα του 8ου αιώνα, όπως παρουσιάστηκαν ανωτέρω, πιστοποιούν τη συνεχή λειτουργία της επισκοπής κατά τη διάρκεια των μεταβατικών χρόνων, με έδρα την ομώνυμη πόλη⁴⁷⁵. Συνάγεται, λοιπόν, ότι η επισκοπή της Λακεδαίμονος αποτελεί μέλος της εκκλησιαστικής κοινότητας την περίοδο αυτή, χωρίς όμως να συμμετέχει, όπως φαίνεται, στην εικονομαχική έριδα που ταλανίζει την εκκλησία και ολόκληρη την αυτοκρατορία τους ταραγμένους αυτούς χρόνους⁴⁷⁶.

Η αναφορά επισκοπής τεκμηριώνει την ύπαρξη της Λακεδαίμονος και την παρουσία της ως πόλης κατά τους μεταβατικούς χρόνους⁴⁷⁷. Σε αυτή τη διαπίστωση συνηγορούν επίσης τα αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία αναιρούν την εντύπωση που δημιουργεί η αφήγηση του *Χρονικού της Μονεμβασίας*, ότι δηλαδή η Λακεδαίμων εγκαταλείφθηκε πλήρως από τον επίσκοπο και τους κατοίκους της επί τουλάχιστον δύο αιώνες, και καταδεικνύουν το αντίθετο.

Αρχαιολογικά τεκμήρια

Η σπανιότητα των πηγών στην περίοδο των μεταβατικών χρόνων συνοδεύεται από τα λιγοστά ασφαλώς χρονολογημένα αρχαιολογικά τεκμήρια, τα οποία, παρά την

---

⁴⁷³ Αναγνωστάκης 2000, 25.

⁴⁷⁴ Στην έρευνα γίνεται αποδεκτό ότι η *Notitia* 3 συντάχθηκε περί το 754, εξυπηρετώντας ενδεχομένως τις ανάγκες της εικονομαχικής Συνόδου της Ιέρεας, στην οποία συμμετείχε μεγάλος αριθμός πατέρων της εκκλησίας, βλ. Κουντούρα-Γαλάκη 1996, 68.- Κόντη 1999, 80. Ο μεγάλος αριθμός επισκοπών των μητροπόλεων Κορίνθου και Αθηνών που καταγράφεται στη *Notitia* 3, έχει ερμηνευθεί επίσης σε συσχετισμό με την εκκλησιαστική πολιτική των Ισαύρων, καθώς και ως ένδειξη δημογραφικής ανάκαμψης στην περιοχή κατά την εποχή αυτή, βλ. σχετικά Κουντούρα-Γαλάκη 1996, 67-70.- Κόντη 1999, 81.

⁴⁷⁵ Για την άποψη ορισμένων μελετητών ότι η επισκοπική έδρα της Λακεδαίμονος μεταφέρθηκε στη Μονεμβασία, διατηρώντας όμως την επωνυμία της, και για την απόρριψη αυτής της άποψης, βάσει αρχαιολογικών τεκμηρίων και γραπτών δεδομένων, βλ. Βαχαβιώλος 2014, 68-72.

⁴⁷⁶ Γενικά για την εικονομαχία στην Πελοπόννησο, βλ. Κόντη 1999, 77-91.

⁴⁷⁷ Γενικά, από τον ύστερο 6ο αιώνα και εξής, η παρουσία επισκόπου αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό στοιχείο που διέκρινε μία πόλη, βλ. σχετικά Haldon 1999, 3. Επίσης, βλ. *αυτόθι*, 12-13, 22.

ποιοτική και ποσοτική διαφοροποίησή τους σε σχέση με τους προηγούμενους και τους επόμενους αιώνες, επιβεβαιώνουν ωστόσο την ύπαρξη της πόλης της Λακεδαίμονος και φωτίζουν, έστω και αμυδρά, την ιστορία του τόπου.

Τον 7ο αιώνα, δεσπόζει στον λόφο της Ακρόπολης της Σπάρτης το επιβλητικό οικοδόμημα της βασιλικής⁴⁷⁸, που αποτελεί τον επισκοπικό ναό της πόλης. Η ύπαρξη του καθεδρικού ναού σε συνδυασμό με την παρουσία εκκλησιαστικής αρχής στην πόλη πιστοποιούν ότι κατά τους μεταβατικούς χρόνους η Λακεδαίμων δεν ερημώνεται.

Μία κατηγορία ευρημάτων, ασφαλώς χρονολογημένων, αποτελούν τα νομίσματα. Η νομισματική μαρτυρία αυτής της περιόδου είναι πενιχρή στην πόλη της Λακεδαίμονος, αντικατοπτρίζοντας την πτώση της νομισματικής κυκλοφορίας και την οικονομική συρρίκνωση που καταγράφεται γενικά στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια των μεταβατικών αιώνων. Λιγιστά νομίσματα της εποχής του Φωκά⁴⁷⁹ υποδεικνύουν την υποτυπώδη εγχρήματη οικονομία της εποχής, ενώ ο επόμενος αιώνας χαρακτηρίζεται από παντελή έλλειψη νομισματικών εκδόσεων⁴⁸⁰. Νομισματικοί θησαυροί που η εποχή απόκρυψής τους ανάγεται στις αρχές του 7ου αιώνα, έχουν βρεθεί στην υπαίθρο χώρα κατά μήκος οδικών αρτηριών και η απώλειά τους έχει συνδεθεί με αναστατώσεις για τις οποίες δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες⁴⁸¹.

Νεκροταφείο του 7ου αιώνα, που αποκαλύφθηκε μερικές εκατοντάδες μέτρα νοτιοδυτικά της ακρόπολης στο οικόπεδο Νικόλαρου (βλ. παραπάνω), στην περιοχή των επονομαζομένων «Λουτρών της Αράπισσας» στον σύγχρονο οικισμό της Μαγούλας⁴⁸², αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο για την εποχή. Το νεκροταφείο αυτό αναπτύχθηκε μετά την εγκατάλειψη του χώρου, στις επιχώσεις των προγενεστέρων οικοδομικών καταλοίπων, μεταβάλλοντας τη χρήση της θέσης από οικιστική σε ταφική. Κατά την ανασκαφική έρευνα ήλθαν στο φως 16 τάφοι. Ορισμένοι ήταν κτιστοί με λίθους και κονίαμα -σε κάποιους είχαν χρησιμοποιηθεί και τμήματα οπτοπλίνθων πλάγια τοποθετημένων σε διάταξη ιχθυάκανθας-, ενώ οι υπόλοιποι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι, αποτελούμενοι από κάθετα τοποθετημένες πήλινες ή λίθινες πλάκες και

⁴⁷⁸ Σχετικά με τη βασιλική της Ακρόπολης και τη χρονολόγησή της, βλ. ανωτέρω.

⁴⁷⁹ Αβραμέα 1983, 85, όπου αναφέρονται δύο νομίσματα του Φωκά από το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος. Βλ. επίσης, Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου 2001, 206 και υποσημ. 79, όπου σημειώνονται νομίσματα Φωκά, καθώς και πόρπη αντικής ή γερμανικής προέλευσης κατασκευασμένη όμως σε βυζαντινό εργαστήριο. Νόμισμα του Φωκά έχει βρεθεί και στη ρωμαϊκή στοά της ακρόπολης, βλ. Bland 1997, 410, καθώς και στο οικόπεδο Χατζάκου, βλ. Ευσταθίου Ι., *ΑΔ* 54 (1999), 174.

⁴⁸⁰ Βλ. Πέννα 1996, 199.

⁴⁸¹ Αβραμέα 1983, 64 (αρ. 28), 65 (αρ. 29), 84, 87.

⁴⁸² Θέμος 2006, 294.- Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 743-756.

αντίστοιχη κάλυψη⁴⁸³. Τα αγγεία των τάφων (οινοχόες και κύπελλα), τους τοποθετούν χρονικά στους μεταβατικούς χρόνους και συγκεκριμένα στον 7ο αιώνα. Για την κατασκευή των αγγείων χρησιμοποιήθηκε ντόπιος πηλός, ενώ η τυπολογία τους απαντά σε ταφικά σύνολα και άλλων περιοχών του ελλαδικού χώρου κατά την περίοδο αυτή⁴⁸⁴. Τα λοιπά ευρήματα των τάφων, όπως εγχειρίδια και κοσμήματα⁴⁸⁵, αντανακλούν την κοινωνική τάξη των νεκρών.

Κεραμική, χειροποίητη (μαγειρικά σκεύη) και τροχήλατη (τιμήματα αμφορέων), που χρονολογείται στον 8ο αιώνα, βρέθηκε στον χώρο του θεάτρου σε στρώματα που τοποθετούνται χρονικά από τον 8ο έως τον 10ο αιώνα⁴⁸⁶. Από αυτήν την κεραμική, τα χειροποίητα αγγεία συνδέθηκαν με τους Σλάβους εποίκους της περιοχής. Από την άλλη, οι αμφορείς -όμοια παραδείγματα των οποίων εντοπίζονται σε διάφορες περιοχές της Μεσογείου- αποδόθηκαν σε τοπικό εργαστήριο παραγωγής αμφορέων, και η εντοπιότητά τους έχει θεωρηθεί ένδειξη παρουσίας ντόπιου βυζαντινού πληθυσμού, καθώς και επαφών της πόλης με το Αιγαίο κατά τον 8ο αιώνα⁴⁸⁷.

Στη στρωματογραφική ακολουθία των ανασκαφών της Σπάρτης έχει παρατηρηθεί περιορισμένη ή και καθόλου αναφορά σε στρώματα του 7ου και του 8ου αιώνα⁴⁸⁸. Επειδή σε πολλές περιπτώσεις απουσιάζουν ακριβώς χρονολογημένα ευρήματα, είναι πολύ πιθανό, ειδικά όσον αφορά στην κεραμική, τυχόν αντικείμενα αυτής της περιόδου να αποδίδονται σε προγενέστερες ή μεταγενέστερες εποχές⁴⁸⁹. Σημειώνεται ότι αναφορικά με σχήματα αγγείων που παρουσιάζουν μεγάλη διάρκεια ζωής, προερχόμενα από τον 5ο και τον 6ο αιώνα, ή και παλαιότερα, και τα οποία επιβιώνουν στην περίοδο των μεταβατικών χρόνων (παραδείγματος χάριν ορισμένοι τύποι αμφορέων), η ακριβής χρονολόγησή τους καθίσταται δυσχερής λόγω της απουσίας

---

⁴⁸³ Θέμος 2006, 294.- Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 749.

⁴⁸⁴ Θέμος – Ζαββού – Pickersgill – Τσούλη 2010, 750.

⁴⁸⁵ Αργυρά ενώτια, δακτύλιοι και γυάλινες ψήφοι από περιδέραια.

⁴⁸⁶ Sanders 1995, 451-457.

⁴⁸⁷ Sanders 1995, 454-455.

⁴⁸⁸ Αναφέρεται η εύρεση κεραμικής που εντάσσεται στο χρονικό διάστημα από τον 7ο έως τον 9ο αιώνα, η οποία χρονολογεί τα αντίστοιχα οικοδομικά κατάλοιπα στην περίοδο αυτή, βλ. Πάντου Γ., *ΑΙ* 49 (1994), 180-182.

⁴⁸⁹ Βλ. Αναγνωστάκης – Πούλου 1997, 289-290.- Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 231-232. Σχετικά με τα ευρήματα κεραμικής, οι Αναγνωστάκης και Πούλου-Παπαδημητρίου αναφέρουν εύστοχα ότι η σπανιότητα ή και η απουσία νομισμάτων καθιστά δυσχερή την ακριβή χρονολόγηση των στρωμάτων του 7ου και του 8ου αιώνα και συνακόλουθα και της κεραμικής που εντοπίζεται σε αυτά, γεγονός που εν μέρει ερμηνεύει την παράδοξη εικόνα που εμφανίζουν οι μεταβατικοί χρόνοι να μην αντιπροσωπεύονται καθόλου ή να αντιπροσωπεύονται ελάχιστα από κεραμικά ευρήματα.

νομισματικής μαρτυρίας και ως εκ τούτου χρονολογούνται βάσει των στρωματογραφικών συμφραζομένων τους (*context*)⁴⁹⁰.

Τέλος, ο εντοπισμός μαρμαρίνου επιθήματος με λοξότμητες πλευρές και γλυπτό διάκοσμο με φυτικά μοτίβα και σταυρό⁴⁹¹, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 7ου με αρχές του 8ου αιώνα, παρά τη χαμηλή καλλιτεχνική ποιότητα που εμφανίζει αναλογικά με τις προγενέστερες περιόδους, υποδηλώνει ωστόσο την προσπάθεια διακόσμησης και φροντίδας ορισμένων κτηρίων της εποχής.

Η περιορισμένη ή μάλλον σχεδόν ανύπαρκτη απόδοση κτηριακών καταλοίπων στην περίοδο των μεταβατικών χρόνων, σε συνδυασμό με τα λιγοστά τεκμηριωμένα κινητά ευρήματα, δυσχεραίνει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων αναφορικά με την οικοδομική δραστηριότητα και την έκτασή της. Τα κτήρια, και ειδικότερα οι οικίες αυτής της περιόδου, αποτελούσαν ενδεχομένως λιγότερο ισχυρές και επιμελημένες κατασκευές, με επιφανειακά θεμέλια και κτισμένες πιθανώς με ευτελέστερα οικοδομικά υλικά, που θα πρέπει να τις κατέστησαν πιο ευάλωτες σε οποιοσδήποτε μεταβαλλόμενες συνθήκες (φυσικές καταστροφές, επιδρομές, οικοδομικές αλλαγές).

Η σλαβική παρουσία στους μεταβατικούς χρόνους

Ένα σημαντικό κεφάλαιο του παρελθόντος της Πελοποννήσου και της Λακεδαίμονος αποτελεί η σλαβική εγκατάσταση⁴⁹², η οποία έχει μελετηθεί και μελετάται από τους ερευνητές εκτενώς, παρόλο που η ιστορική και η αρχαιολογική μαρτυρία είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Σημείο αναφοράς στην έρευνα αυτή για την περιοχή της Λακεδαίμονος αποτελεί και πάλι το *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*. Το *Χρονικό της Μονεμβασίας*, όπως έχει υποστηριχθεί, συνιστά εξαίρεση μεταξύ των πηγών που καταγράφουν τις αβαροσλαβικές επιδρομές, καθότι πέραν της

---

⁴⁹⁰ Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν: Τμήμα αμφορέα τύπου *Late Roman Amphora 4* (τύπος Γάζας), που χρονολογείται από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα, βλ. Σκαρμούτσου 2010, 716, αλλά συνεχίζει και κατά το α' μισό του 7ου, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 241, 244. Επίσης, αμφορέας τύπου *σπαθίον*, που τα τελευταία παραδείγματα του τύπου τοποθετούνται στα τέλη του 7ου αιώνα, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 244. Αυτοί οι αμφορείς εντοπίστηκαν σε λάκκο μαζί με αγγεία υστερορωμαϊκών/πρώμων βυζαντινών χρόνων, βλ. Μαλτέζου Α., *ΑΔ* 65 (2010), 437-438. Επιπλέον, από ανασκαφή της Σπάρτης προέρχεται τμήμα αβαφούς κυπέλλου, που χρονολογείται στον 6ο ή στον 7ο αιώνα, βλ. Θέμος Α., *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), 188.

⁴⁹¹ Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου 2001, 207 και υποσημ. 82.

⁴⁹² Για τη σλαβική διείσδυση στην Πελοπόννησο υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, και ενδεικτικά αναφέρονται: Κορδώσης 1981, 381-448.- Μουτζάλη 2000, 64-72.- Ανταμέα 2001, 293-302.- Αβραμέα 2012, 135-223.- Μαλιγκούδης 2013², 119-136, όπου γενικά εξετάζονται ζητήματα του χρόνου και του τρόπου έλευσης και εγκατάστασης των αβαροσλαβικών φύλων, καθώς και θέματα συμβίωσης και αφομοίωσής τους από τον ελληνικό πληθυσμό. Για την κάθοδο των Σλάβων στον πελοποννησιακό χώρο έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αρχίζει στις αρχές του 7ου αιώνα και ειδικότερα από τη δεύτερη δεκαετία και εξής, βλ. ενδεικτικά Κορδώσης 1981, 425.- Μουτζάλη 2000, 65.- Αβραμέα 2012, 222.

εισβολής περιγράφει και την εγκατάστασή τους στην περιοχή⁴⁹³, η οποία παρουσιάζεται ως στρατιωτική κατάκτηση και κατάληψη του τόπου⁴⁹⁴. Οι εισβολείς εγκαταστάθηκαν στην Πελοπόννησο για 218 έτη και, σύμφωνα με το Χρονικό, ήταν αυτόνομοι: *ἐπὶ χρόνοις διακοσίοις ὀκτωκαίδεκα, μήτε τῶ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖ μήτε ἑτέρω ὑποκείμενοι,...*, ενώ μόνο το ανατολικό τμήμα της χερσονήσου παρέμεινε ελεύθερο από τους επήλυδες και βρισκόταν υπό τη διοίκηση βυζαντινού στρατηγού: *Μόνου δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλαίου τοῦ Σθαβινοῦ ἔθνοιοι διὰ τὸ τραχὺ καὶ δύσβατον καθαρεύοντος, στρατηγὸς Πελοποννήσου ἐν αὐτῶ τῶ μέρει ὑπὸ τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως κατεπέμπετο.*⁴⁹⁵. Το υπόλοιπο τμήμα της Πελοποννήσου, στο οποίο εντασσόταν και η περιοχή της Λακεδαίμονος, είχε καταληφθεί από τους επιδρομείς.

Η παρουσία των Σλάβων στη νότια Ελλάδα και στη Λακεδαίμονα καταδεικνύεται κυρίως από τα τοπωνύμια και παρόλο που η εξαγωγή συμπερασμάτων για μία περιοχή δεν μπορεί να στηρίζεται μόνο σε αυτά, αποτελούν ωστόσο σημαντική ένδειξη εγκατάστασης. Η ύπαρξη τοπωνυμίων και η κατανομή τους αποτυπώνει ότι οι επήλυδες προτιμούσαν ορισμένους τόπους για κατοίκηση⁴⁹⁶. Στην περιοχή της Λακεδαίμονος, βάσει της κατανομής των σλαβικών τοπωνυμίων, φαίνεται ότι είχαν εγκατασταθεί σε αγροτικούς οικισμούς κατά μήκος της κοιλάδας του Ευρώτα και στις παρυφές της πεδιάδας της Σπάρτης, σε θέσεις όπου κατά πάσα πιθανότητα δεν υπήρχε πυκνός βυζαντινός πληθυσμός⁴⁹⁷. Πυκνότητα στα σλαβικά τοπωνύμια συναντάται στα νότια και δυτικά της πόλης, και σε ικανή απόσταση από αυτήν. Γενικά οι αβαροσλαβικοί πληθυσμοί δεν εγκαταστάθηκαν σε αστικά κέντρα, αλλά δημιούργησαν τους οικισμούς τους κυρίως σε ημιορεινά σημεία, στις παρυφές πεδιάδων και κοιλάδων.

Η σλαβική παρουσία στη Λακεδαίμονα ανιχνεύεται επίσης στη χειροποίητη κεραμική της περιοχής, η οποία έχει αποσυνδεθεί από τις αβαροσλαβικές επιδρομές του τέλους του 6ου και αρχών του 7ου αιώνα, και χρονολογείται στις επόμενες περιόδους⁴⁹⁸. Οι τύποι της χειροποίητης κεραμικής που έχουν βρεθεί στον χώρο του

---

⁴⁹³ Αβραμέα 2012, 146.

⁴⁹⁴ Κατά τον Μαλιγκούδη, τα αβαροσλαβικά φύλα διείσδυσαν στην Πελοπόννησο σταδιακά και ειρηνικά, και η εγκατάστασή τους συντελέστηκε κατόπιν μακροχρόνιας διεργασίας, βλ. Μαλιγκούδης 2013², 120.

⁴⁹⁵ Lemerle 1964, 10.

⁴⁹⁶ Επίσης, η κατανομή αυτή θα μπορούσε να υποδεικνύει είτε τις περιοχές όπου αργότερα περιορίστηκαν οι Σλάβοι είτε εκεί όπου ο πολιτισμός τους διατηρήθηκε περισσότερο παρά τον εξελληνισμό τους, βλ. Sanders 1995, 455-456.

⁴⁹⁷ Κορδώσης 1981, 381-448.

⁴⁹⁸ Αναγνωστάκης – Πούλου 1997, 281. Για τη χειροποίητη κεραμική της Σπάρτης κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. περιληπτικά Αναγνωστάκης – Πούλου 1997, 281-283. Κατά τους Αναγνωστάκη και

θεάτρου σε στρώματα του 8ου - 10ου αιώνα, κατά τον μελετητή της, είναι σλαβικοί και απηχούν σλαβικές επιρροές⁴⁹⁹, ενώ η ύπαρξη των χειροποίητων αυτών αγγείων με ταυτόχρονη χρήση τοπικής τροχήλατης κεραμικής, μπορεί να ερμηνευθεί μόνο ως συμβίωση επήλυδων και ντόπιων κατά τον 8ο αιώνα, αλλά και αργότερα⁵⁰⁰.

Τα ανωτέρω στοιχεία συνιστούν ενδείξεις για σλαβική εποίκηση στην περιοχή της Λακεδαίμονος, ωστόσο, η εύρεση χειροποίητης κεραμικής στη Σπάρτη, όπως συμβαίνει και σε περιοχές της Πελοποννήσου με ισχυρή βυζαντινή παρουσία, δεν την καθιστά τεκμήριο της κυριαρχίας των Σλάβων επί του γηγενούς στοιχείου, αλλά αντιθέτως μάλλον συνιστά μαρτυρία για αλληλεπίδραση, αφομοίωση και σταδιακό εξελληνισμό των σλαβικών φύλων⁵⁰¹.

Πούλου, δεν είναι βέβαιο ότι η χειροποίητη κεραμική είναι σλαβική, αλλά εξετάζουν το ενδεχόμενο να πρόκειται για μία εκδοχή της επαρχιακής βυζαντινής κεραμικής. Βλ. επίσης, Αναγνωστάκης – Πούλου 1997, 287-288.- Μουτζάλη 2000, 70, όπου αναφέρεται ότι οι αβαροσλαβικές επιδρομές και οι καταστροφές που πιθανώς προξένησαν, δεν σημαίνει αναγκαστικά εύρεση χειροποίητης κεραμικής, όπως και η παρουσία χειροποίητων αγγείων δεν θα πρέπει να παραπέμπει αυτόματα σε σλαβική εισβολή ή εγκατάσταση, και σημειώνεται ότι μία τέτοια σύνδεση συνιστά απλουστευτική προσέγγιση. Για την αποδέσμευση της χειροποίητης κεραμικής από μία συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 246.

⁴⁹⁹ Sanders 1995, 454.

⁵⁰⁰ Sanders 1995, 456-457.- Αναγνωστάκης – Πούλου 1997, 282. Σύμφωνα με τους Αναγνωστάκη και Πούλου, η εύρεση χειροποίητων και τροχήλατων αγγείων στα ίδια στρώματα υποδεικνύει το σύνολο των πληθυσμιακών ομάδων μίας περιοχής, τη συνύπαρξη και τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους, βλ. Αναγνωστάκης – Πούλου 1997, 287.

⁵⁰¹ Sanders 1995, 455. Η άποψη του Sanders καταγράφεται επίσης στους Αναγνωστάκης – Πούλου 1997, 282.- Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου 2001, 207. Βλ. επίσης, Αναγνωστάκης – Πούλου 1997, 290-291.

4. Σύνοψη – παρατηρήσεις

Όπως έχει υποστηριχθεί, η Σπάρτη των πρωτοβυζαντινών χρόνων ανήκει στην κατηγορία των χαμένων πόλεων της ύστερης αρχαιότητας, καθώς αφενός το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο σε προγενέστερες ιστορικές περιόδους και αφετέρου τα αποκαλυφθέντα και διαθέσιμα στοιχεία και δεδομένα δεν έχουν αξιοποιηθεί επαρκώς έτσι ώστε να αποκαλυφθεί και να φωτιστεί η περίοδος αυτή⁵⁰². Παρά το γεγονός όμως ότι η εποχή αυτή έχει μελετηθεί πολύ λιγότερο συγκριτικά με τις παλαιότερες, αλλά και τις μετέπειτα περιόδους, διαπιστώνεται ότι η πόλη της Σπάρτης έχει μία αδιάκοπη ζωή καθόλη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής εποχής, η οποία συνεχίζεται κατά τους μεταβατικούς χρόνους. Η Σπάρτη ανήκει στις αρχαίες εκείνες πόλεις που επιβίωσαν στην ίδια θέση έως και τη μεσοβυζαντινή περίοδο, αλλάζοντας ωστόσο, κατά καιρούς, ονομασία⁵⁰³.

Τον 4ο αιώνα, η Λακεδαίμων διατηρεί τη μορφή και τα χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής πόλης. Οι επισκευαστικές εργασίες στο αρχαίο θέατρο της Σπάρτης, στα τέλη του 3ου και στον 4ο αιώνα, αποδεικνύουν τη συνέχιση της λειτουργίας του, ενώ παράλληλα υποδηλώνουν τη φροντίδα και τις προσπάθειες ανανέωσης στα δημόσια κτήρια της πόλης. Τα οικοδομικά κατάλοιπα και τα τμήματα κτηρίων που έχουν έλθει στο φως και ανάγονται στον 3ο - 4ο αιώνα πιστοποιούν μία εκτεταμένη και βάσει σχεδίου οργανωμένη ανοικοδόμηση κατά την περίοδο αυτή⁵⁰⁴. Η οικοδομική δραστηριότητα της πόλης αντανακλά την οικονομική της ανάπτυξη, ενώ η επιμέλεια στην κατασκευή των κτηρίων εξηγεί την παρουσία τοπικών εργαστηρίων ψηφιδωτών και λιθοτεχνίας, που συνεχίζουν και αργότερα. Επίσης, η λειτουργία τοπικών εργαστηρίων κεραμικής που κατασκευάζουν απομιμήσεις προϊόντων των μεγάλων κέντρων κεραμικής παραγωγής, καθώς και η παρουσία εισηγμένων κεραμικών προϊόντων, υποδηλώνουν τις εμπορικές και οικονομικές συναλλαγές της πόλης με διάφορες περιοχές και κέντρα της Μεσογείου. Οι επιδρομές και οι τυχόν επιπτώσεις

---

⁵⁰² Sweetman 2012, 243-264, ειδικότερα 247, 249, 258.

⁵⁰³ Βλ. Μονιούδη-Γαβαλά 2015, 24, όπου παρατίθεται η αναφορά του Ζακυθινού σχετικά με τις αρχαίες πόλεις που επιβιώνουν και τη διατήρηση ή μη της ονομασίας τους.

⁵⁰⁴ Αυτό διαπιστώνεται από τις ανασκαφικές αναφορές στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, και ειδικότερα βλ. Σταϊνχάουερ Γ., *ΑΔ* 28 (1973) 164, 172. Επίσης, όπως έχει προαναφερθεί, κατά το β' μισό του 3ου αιώνα παρατηρείται αύξηση στην παραγωγή των ψηφιδωτών δαπέδων, η οποία συνεχίζεται και στις αρχές του 4ου αιώνα, ενώ στη συνέχεια διαπιστώνεται πτώση της παραγωγής χωρίς όμως παύση, βλ. Panayotopoulou 1998, 113. Για τις οικίες αυτής της περιόδου, βλ. επίσης, Δουλφής 2019, 73-83.

που είχαν αυτές στην πόλη, φαίνεται ότι δεν επηρέασαν άμεσα τα τοπικά και διεθνή εμπορικά δίκτυα, αλλά αντίθετα κατά τον 5ο αιώνα η κεραμική παραγωγή της Λακεδαίμονος ανθεί⁵⁰⁵. Παρατηρείται λοιπόν βιοτεχνική δραστηριότητα, ενώ οικονομικές και εμπορικές συναλλαγές φαίνεται να λαμβάνουν χώρα κατά μήκος των εμπορικών δρόμων της πόλης.

Στον τομέα της θρησκείας διαπιστώνεται ότι, κατά τον 4ο αιώνα εξακολουθούν να λειτουργούν τα μεγάλα αρχαία ιερά της πόλης, όπως της Χαλκιοίκου Αθηνάς και της Ορθίας Αρτέμιδος, και ταυτόχρονα οι ντόπιες αριστοκρατικές οικογένειες συνεχίζουν να ασκούν τα ιερατικά τους καθήκοντα. Παρόλα αυτά, την περίοδο αυτή η πόλη αρχίζει να μετουσιώνεται και να μετασχηματίζεται. Η παγανιστική θρησκεία είναι ισχυρή, ωστόσο υπάρχει και χριστιανική κοινότητα στη Σπάρτη, ήδη από τον 2ο αιώνα.

Παράλληλα, οι αλλαγές διαφαίνονται και στις δομές διοίκησης, καθώς οι δημόσιοι χώροι φαίνεται ότι μεταβάλλονται, ενώ οι διοικητικές λειτουργίες της πόλης μεταφέρονται στους επαρχιακούς αξιωματούχους.

Από τον ύστερο 4ο αιώνα και εξής, παρατηρούνται αλλαγές στη μορφή της πόλης, καθώς και στις χρήσεις γης, οι οποίες ανιχνεύονται στους δημόσιους χώρους και τα μνημεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αίθουσα διδασκαλίας ενός Γυμνασίου, στα νοτιοδυτικά της ακρόπολης -στον σύγχρονο οικισμό της Μαγούλας-, η οποία αλλάζει χρήση μετά την καταστροφή του Γυμνασίου. Ανάλογες μεταβολές διαπιστώνονται και στα μνημεία της περιοχής της ακρόπολης, όπως το αρχαίο θέατρο, το ιερό της Χαλκιοίκου Αθηνάς, καθώς και η ρωμαϊκή στοά (βλ. παρακάτω).

Ο μετασχηματισμός της πόλης σηματοδοτείται κυρίως από την κατασκευή της ύστερης οχύρωσης της ακρόπολης και από την επικράτηση του χριστιανισμού.

Με την κατασκευή του ύστερου τείχους -κατά πάσα πιθανότητα στον πρώιμο 5ο αιώνα- οριοθετείται και προστατεύεται η ακρόπολη, το πολιτικό, διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο της αρχαίας πόλης. Ταυτόχρονα, η πόλη χωρίζεται σε δύο τμήματα: στην περιοχή εντός των τειχών και στην περιοχή που εκτείνεται έξω από τα τείχη, διαχωρισμός που συντελεί στην αλλαγή της φυσιογνωμίας της πόλης. Από την άλλη, με την καθιέρωση της νέας θρησκείας, η Λακεδαίμων παύει να αποτελεί προπύργιο της ειδωλολατρικής θρησκείας και αρχίζει η μετεξέλιξή της, η οποία είναι

---

⁵⁰⁵ Pickersgill 2009, 298.

ορατή πλέον και στη χωροταξική οργάνωση του αστικού χώρου, με την ίδρυση ναών και την αλλαγή στις χρήσεις γης.

Από τα μέσα του 5ου αιώνα, αρχίζει η ανέγερση χριστιανικών λατρευτικών χώρων στην πόλη, εκτός της ύστερης οχύρωσης της ακρόπολης. Σημειώνεται ότι στα μέσα του 5ου αιώνα τοποθετείται χρονικά και ο πρώτος μαρτυρημένος επίσκοπος Λακεδαίμονος. Η σχετική αργοπορία στην οικοδόμηση εκκλησιών στην πόλη της Λακεδαίμονος δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη, δεδομένης της ισχυρής και μακραίωνης παγανιστικής παράδοσης της Σπάρτης, η οποία διατηρείται ακόμη στον 4ο και τον πρώιμο 5ο αιώνα. Η συνύπαρξη των δύο θρησκευτικών δυνάμεων, αφενός του παγανισμού και αφετέρου του χριστιανισμού, θα πρέπει να υπήρξε μία παρατεταμένη κατάσταση, ενώ η εν τέλει επικράτηση του δεύτερου θα πρέπει να ακολούθησε μία μακροχρόνια διεργασία. Η ίδρυση των ναών επιβεβαιώνει την επιβολή του χριστιανισμού και τον καθιστά εμφανή στην πόλη. Σημειώνεται ότι οι ναοί που έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα επισημαίνονται σε θέσεις εντός των ορίων του τείχους των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Συνδέονται με κοιμητήρια -ορισμένοι συσχετίζονται ενδεχομένως και με μαρτύρια-, ενώ ταυτόχρονα διαπιστώνεται ότι η χρήση των εκτός των τειχών (*extra muros*) νεκροταφείων της ρωμαϊκής περιόδου σταματά και οι χώροι ταφής μετατοπίζονται. Οι ναοί της πόλης είναι κοιμητηριακοί και δεν αποκλείεται να λειτουργούν και ως ενοριακοί, συγκροτώντας τον πυρήνα των συνοικιών της πρωτοβυζαντινής Λακεδαίμονος. Οι θέσεις των ναών χωροθετούνται σχεδόν στις άκρες του δομημένου αστικού χώρου -όπως μπορεί να διαπιστωθεί από μία πρώτη επεξεργασία των μέχρι σήμερα αρχαιολογικών δεδομένων- και συνιστούν, κατά πάσα πιθανότητα, τα όρια της πόλης. Με την ίδρυση των εκκλησιών φαίνεται ότι οριοθετείται, κατά κάποιον τρόπο, η πρωτοβυζαντινή πόλη, τα τυπικά όρια της οποίας δείχνουν να συρρικνώνονται αναλογικά με εκείνα της ρωμαϊκής εποχής.

Η πρωτοβυζαντινή Λακεδαίμων, κατά την αναδιάρθρωση της κοινωνίας της που διαμορφώνεται προοδευτικά και με κύριο παράγοντα τον χριστιανισμό, δεν αλλάζει τον αστικό της χώρο, και η κατοίκηση παρατηρείται στις ίδιες περιοχές⁵⁰⁶. Διαπιστώνεται ωστόσο αλλαγή στις χρήσεις γης. Με την κατασκευή των εκκλησιών και την ίδρυση των προσαρτημένων σε αυτές νεκροταφείων, μεταβάλλεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, ο χαρακτήρας και ο προορισμός παλαιότερων χώρων με οικιστική χρήση. Οι ναοί

---

⁵⁰⁶ Μπακούρου 1989-1991, 358.

αποτελούν πλέον τα δημόσια κτήρια της πόλης και αυτοί φαίνεται να χαρακτηρίζουν και να επικρατούν στο αστικό τοπίο της Λακεδαίμονος.

Οι ναοί της πρωτοβυζαντινής πόλης φαίνεται ότι ακολουθούν σε γενικές γραμμές τον προσανατολισμό της ρωμαϊκής πόλης. Ωστόσο, η αποσπασματική αποκάλυψη των αρχαιοτήτων δεν επιτρέπει -τουλάχιστον με τα μέχρι σήμερα δεδομένα- να διαπιστωθεί ο συσχετισμός των ναών με το ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης. Από τα παραδείγματα των δρόμων -μαζί με τα δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης που εντάσσονται σε αυτούς-, των οποίων τα αλληπάλληλα στρώματα αλλά και ο περιβάλλον χώρος τους δείχνουν τη μακρά χρήση και λειτουργία τους από την ύστερη ρωμαϊκή μέχρι τουλάχιστον και την πρωτοβυζαντινή περίοδο⁵⁰⁷, συνάγεται ότι το πολεοδομικό σχέδιο της ρωμαϊκής πόλης διατηρείται σε γενικές γραμμές και εν μέρει επιβιώνει. Παρατηρούνται αποκλίσεις στους προσανατολισμούς των κτηρίων, χωρίς όμως να διαπιστώνεται ότι αναιρείται και χάνεται εντελώς η χάραξη και τα γεωμετρικά στοιχεία του πολεοδομικού ιστού της πόλης των ρωμαϊκών χρόνων⁵⁰⁸.

Διαφοροποιήσεις και μετατροπές παρατηρούνται και εντός της τειχισμένης ακρόπολης. Η πορεία του τείχους δείχνει ότι υπήρξε μέριμνα να συμπεριληφθούν εντός της οχύρωσης οικοδομήματα και χώροι που είχαν σημασία και έχρηζαν προστασίας, οι οποίοι θα συνέχισαν ενδεχομένως να χρησιμοποιούνται, μεταβάλλοντας όμως σταδιακά τον χαρακτήρα και τον προορισμό τους. Η ακρόπολη, από τον ύστερο 4ο αιώνα, αρχίζει να μετασχηματίζεται. Παρατηρείται μεταβολή στις χρήσεις γης, καθώς εμφανίζονται οικίες, ενώ τα δημόσια κτήρια παρακμάζουν, όπως διαπιστώνεται από τη λειτουργία του θεάτρου. Οι τελευταίες εργασίες ανακαίνισης στο αρχαίο θέατρο ανάγονται στα τέλη του 4ου αιώνα, ενώ έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως χρησιμοποιούσαν τον χώρο μέχρι τον 6ο αιώνα για συγκεντρώσεις. Επίσης, τμήμα του ιερού της Χαλκιοίκου Αθηνάς καταλήφθηκε από οικίες· ενδεχομένως, διαμορφώθηκε εκεί μία μάλλον προσωρινή εγκατάσταση, κατά την περίοδο των πολιτικών αναστατώσεων του ύστερου 4ου - πρώιμου 5ου αιώνα, προστατευμένη εντός των τειχών⁵⁰⁹. Η μετατροπή πάντως δύο δωματίων της ρωμαϊκής στοάς σε κινστέρνα για αποθήκευση νερού, κατά την

---

⁵⁰⁷ Βλ. Μπακούρου 2009, 310. Επίσης, βλ. ανασκαφικές εκθέσεις του *Αρχαιολογικού Δελτίου*.

⁵⁰⁸ Γενικά για την επιβίωση του οργανωμένου πολεοδομικού σχεδίου των ρωμαϊκών πόλεων κατά την ύστερη αρχαιότητα και τη βαθμιαία απομάκρυνση από τη γεωμετρική χωροταξική οργάνωση του αστικού χώρου, βλ. ενδεικτικά Μπούρας 1998, 92.- Πετρίδης 2008, 247-249.- Μονιούδη-Γαβαλά 2015, 22. Επίσης, βλ. Lavas 1984, 620, όπου αναφέρεται ότι, κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, διατηρούνται οι κύριες οδικές αρτηρίες, αλλά οι ενδιάμεσοι χώροι διαμορφώνονται με τρόπο ελεύθερο και χαλαρό.

⁵⁰⁹ Pickersgill – Roberts 2003, 594-595.

πρώιμη βυζαντινή περίοδο (5ο - 6ο αιώνα), δείχνει την αλλαγή στις προτεραιότητες αυτών που δραστηριοποιούνταν στην ακρόπολη⁵¹⁰.

Η περιοχή εντός των τειχών αποτελεί το κέντρο της Λακεδαίμονος. Εκεί βρίσκεται η αγορά της αρχαίας πόλης, η οποία όμως κατά τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου μάλλον αλλάζει χαρακτήρα και ίσως γίνεται χώρος εμπορικής δραστηριότητας. Επιπλέον, στον λόφο της Ακρόπολης ιδρύεται, κατά το β' μισό του 6ου αιώνα, μία χριστιανική βασιλική, που αποτελεί τον επισκοπικό ναό της πόλης. Η ανοικοδόμηση αυτής της βασιλικής στο κεντρικό σημείο της αρχαίας πόλης, πλησιόχωρα της πολιούχου της αρχαίας Σπάρτης, δείχνει την πορεία της επικράτησης της νέας θρησκείας στη Λακεδαίμονα, από τις άκρες στο κέντρο, και πιστοποιεί την ολοκλήρωση του εκχριστιανισμού της πόλης. Σημειώνεται ότι η κατασκευή της χριστιανικής βασιλικής με οικοδομικό υλικό προερχόμενο από προγενέστερες κατασκευές, όπως το αρχαίο θέατρο, υποδηλώνει την παραμέληση των δημόσιων κτηρίων της πόλης, τα οποία πλέον αποσυντίθενται. Γενικά στην πρώιμη βυζαντινή εποχή, ιδιαίτερα στις τελευταίες φάσεις της περιόδου, χάνεται ο πρότερος μνημειακός χαρακτήρας των πόλεων, καθώς παρατηρείται από πλευράς τους αδυναμία και αδιαφορία να διατηρήσουν και να συντηρήσουν τα παλαιότερα δημόσια οικοδομήματά τους, τα οποία εγκαταλείπονται και καταρρέουν, με το υλικό τους να επαναχρησιμοποιείται στην ανοικοδόμηση εκκλησιών και άλλων κατασκευών⁵¹¹.

Κατά τον 7ο και 8ο αιώνα, τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι λιγοστά και διάσπαρτα. Ήδη από τον 6ο αιώνα, διαπιστώνεται περιορισμός στις δραστηριότητες της πόλης -παρατηρείται πτώση της νομισματικής κυκλοφορίας, απουσία εισηγμένων κεραμικών προϊόντων-, ο οποίος φαίνεται να προοιωνίζει την επόμενη περίοδο των μεταβατικών χρόνων⁵¹².

Η θεώρηση ότι η Λακεδαίμων εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους και τον επίσκοπό της για δύο περίπου αιώνες, λόγω της αβαροσλαβικής εισβολής και εγκατάστασης -άποψη που βασίστηκε στο *Περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν*-, αναιρείται από τη μνεία επισκόπων κατά τον 7ο και τον 8ο αιώνα, καθώς και από τα

---

⁵¹⁰ Pickersgill – Roberts 2003, 596.

⁵¹¹ Βλ. ενδεικτικά Haldon 1999, 4, 7-8. Για τον μετασχηματισμό των αρχαίων πόλεων κατά τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας και τις αλλαγές που συντελούνται στη δομή και τη μορφή τους, βλ. ενδεικτικά Haldon 1999, 1-23 σποράδην.- Saradi 2006, 441-462. Επίσης, επιγραμματικά για τις αλλαγές στη φυσιογνωμία των πόλεων κατά την περίοδο αυτή, βλ. Petridis 2014, 286.

⁵¹² Βλ. Petridis 2014, 287, όπου εύστοχα παρατηρεί ότι η περίοδος της ύστερης αρχαιότητας αποτελεί την «πύλη» για τους μεταβατικούς χρόνους, εποχή που ξεκινά από το β' μισό του 6ου αιώνα.

αρχαιολογικά τεκμήρια. Η αναφορά της επισκοπής της Λακεδαίμονος πιστοποιεί την ύπαρξη ομώνυμης πόλης. Η διατήρηση της επισκοπικής έδρας, στοιχείο που διακρίνει τις πόλεις αυτής της εποχής, υποδηλώνει ταυτόχρονα την εξέχουσα θέση της Λακεδαίμονος. Από την άλλη, τα αρχαιολογικά στοιχεία υποδεικνύουν τη ριζική αλλαγή της πόλης ως προς τη μορφή και τις αστικές της λειτουργίες. Η οικοδομική δραστηριότητα εμφανίζεται κατά πολύ μειωμένη, εάν όχι και ανύπαρκτη. Τα δημόσια οικοδομήματα και οι κατασκευές που φαίνεται να επικρατούν στο αστικό τοπίο είναι η ύστερη οχύρωση της ακρόπολης, καθώς και η βασιλική στον λόφο της Ακρόπολης, εντός των τειχών⁵¹³. Παρά το γεγονός ότι δεν έχουν διαπιστωθεί ασφαλώς χρονολογημένα οικιστικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου, ωστόσο, τα κινητά ευρήματα τεκμηριώνουν την ύπαρξη της πόλης.

Η βασιλική στην ακρόπολη δείχνει την παρουσία μίας συγκροτημένης κοινότητας, ενώ η κεραμική που έχει βρεθεί στο αρχαίο θέατρο ίσως υποδηλώνει κατοίκηση σε αυτή την περιοχή κατά τα τέλη του 7ου και τον 8ο αιώνα⁵¹⁴. Επίσης, οι αναφερόμενες εργασίες επιδιόρθωσης του ύστερου τείχους της ακρόπολης, κατά τον 8ο αιώνα, υποδεικνύουν ότι υπάρχει μέριμνα για τα τείχη. Αυτές οι εργασίες θα μπορούσαν να ενταχθούν στο γενικό πλαίσιο της ανασφάλειας και των δύσκολων συνθηκών που επικρατούν την εποχή αυτή, οι οποίες επιβάλλουν τη διατήρηση και τη συντήρηση της οχύρωσης της ακρόπολης. Εκτός των τειχών, διαπιστώνεται διασπορά των ευρημάτων, τα οποία είναι πενιχρά. Από τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα διαφαίνεται ανθρώπινη δραστηριότητα, κυρίως τον 7ο αιώνα, αλλά δεν τεκμηριώνεται κάποιος συνεκτικός οικιστικός πυρήνας. Πιθανότατα, νοτιοδυτικά της ακρόπολης -στην περιοχή της Μαγούλας-, όπου έχει αποκαλυφθεί νεκροταφείο του 7ου αιώνα, να υπήρχε κάποια πλησιόχωρη εγκατάσταση, η οποία όμως δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα. Η εικόνα αυτή αποτυπώνει την αλλαγή της αστικής ζωής της Λακεδαίμονος και ίσως υποδηλώνει -με κάθε επιφύλαξη- τη μετάβασή της από πόλη σε κάστρο⁵¹⁵. Γενικά, η περίοδος αυτή διακρίνεται για την πτώση των λειτουργιών του άστεως και τη συρρίκνωση των

---

⁵¹³ Για το ότι η οικοδομική δραστηριότητα αυτήν την εποχή αφορά κυρίως στις οχυρώσεις και την κατασκευή ή επισκευή εκκλησιαστικών κτηρίων, βλ. ενδεικτικά Haldon 1999, 4.

⁵¹⁴ Pickersgill – Roberts 2003, 595.- Pickersgill 2009, 296.

⁵¹⁵ Οι δυσμενείς συνθήκες της περιόδου περιόρισαν τα επαρχιακά αστικά κέντρα σε οχυρά καταφύγια ή οδήγησαν ακόμη και στην εγκατάλειψή τους, βλ. ενδεικτικά Haldon 1999, 2. Γενικά για τη μεταβολή των πόλεων σε κάστρα, τους παράγοντες αυτής της μεταμόρφωσης, καθώς και για τη σημασία και τον ρόλο των κάστρων κατά την περίοδο των μεταβατικών χρόνων, βλ. ενδεικτικά Dunn 1994, 60-80.- Haldon 1999, 1-23, σποράδην. Κατά τον Πετρίδη, πρόκειται για ένα νέο μοντέλο πόλης, τη μεσαιωνική ή χριστιανική πόλη, βλ. Petridis 2014, 286. Επίσης, βλ. Saradi 2006, 464-470.

πόλεων, με ταυτόχρονη επικράτηση ενός απλούστερου τρόπου ζωής⁵¹⁶, ενώ αυτό το νέο μοντέλο πόλης φαίνεται ότι αναδύεται μέσα από τις νέες συνθήκες και την ανάγκη για προστασία και ασφάλεια⁵¹⁷. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί ότι η περιοχή της ακρόπολης της Σπάρτης σημειώνεται στους χάρτες ΓΥΣ ως Κάστρο, διατηρώντας το παλαιό αυτό τοπωνύμιο, το οποίο καταγράφεται στις αρχές του 11ου αιώνα σε κτητορική επιγραφή⁵¹⁸.

Η πόλη της Λακεδαίμονος στους μεταβατικούς χρόνους έχει περιοριστεί κατά πολύ, ωστόσο δεν έχει ερημωθεί. Η Λακεδαίμων ανήκει στα αστικά εκείνα κέντρα που, παρά την οικονομική και δημογραφική κάμψη της εποχής, επιβιώνουν⁵¹⁹. Μεταξύ άλλων, ενδεικτικό στοιχείο αποτελεί η πιθανή ύπαρξη τοπικού εργαστηρίου παραγωγής αμφορέων, των οποίων ανάλογα παραδείγματα απαντούν γενικά στη Μεσόγειο. Η λειτουργία ενός τέτοιου εργαστηρίου έχει θεωρηθεί ενδεικτικό στοιχείο παρουσίας ντόπιου βυζαντινού πληθυσμού, καθώς και σχέσεων της πόλης με άλλες περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η Λακεδαίμων δεν εγκαταλείφθηκε από τον ντόπιο πληθυσμό της, κατά την περιγραφή του *Χρονικού της Μονεμβασίας*. Αντιθέτως, η πόλη επιβιώνει και εντός αυτής δραστηριοποιούνται οι βυζαντινοί της κάτοικοι. Βέβαια, έχει συρρικνωθεί και φαίνεται ότι μάλλον περιορίζεται προοδευτικά, ίσως για λόγους προστασίας και ασφάλειας, κυρίως εντός της τειχισμένης ακρόπολης, όπου αργότερα θα οικοδομηθεί η μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία. Συνεπώς, στις αρχές του 9ου αιώνα, η Λακεδαίμων δεν ανοικοδομείται *ék βάθρων*⁵²⁰, όπως παραδίδεται στο *Χρονικό*, αλλά μάλλον έχει επιζήσει και εξελίσσεται⁵²¹.

Κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, σταδιακά, και συγκεκριμένα στην εποχή των Κομνηνών, παρατηρείται επέκταση της πόλης εκτός των τειχών. Τμήματα της παλαιάς πόλης, τα οποία μάλλον θα πρέπει να είχαν εγκαταλειφθεί στη διάρκεια των

---

⁵¹⁶ Αναγνωστάκης – Πούλου 1997, 287. Ενδεικτικό στοιχείο των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης αυτής της περιόδου φαίνεται να αποτελεί η χειροποίητη κεραμική, βλ. Πούλου-Παπαδημητρίου 2001, 240.

⁵¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Haldon 1999, 18.- Saradi 2006, 464.

⁵¹⁸ Ως *κάστρο* αναφέρεται η μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία στην κτητορική επιγραφή του μοναχού Νικόδημου, στα 1027, βλ. Ζακυθινός 1957, 99-102, 108.

⁵¹⁹ Βλ. ενδεικτικά Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης – Κόντη – Πανοπούλου 2001, 221-222.

⁵²⁰ Έχει υποστηριχθεί ότι η έκφραση αυτή αποτελεί μία κοινή, στερεότυπη, διατύπωση, που απλά συνοδεύει τα ρήματα *ἀνηγέρθη*, *ἀνοικοδομήθη* και *ἀνεκαινίσθη*, χωρίς όμως να έχει κυριολεκτική σημασία και να εκφράζει κάτι συγκεκριμένο, βλ. Κορδώσης 1981, 411-413.

⁵²¹ Κατά τον Κορδώση, η Λακεδαίμων είχε επιζήσει στα δύσκολα μεταβατικά χρόνια, και ο Νικηφόρος Α΄ δεν την έκτισε εκ θεμελίων αλλά την ανακαίνισε, με σκοπό να μεταφέρει σε αυτήν νέους πληθυσμούς προς ενίσχυση των βυζαντινών της κατοίκων, βλ. Κορδώσης 1981, 418.

μεταβατικών χρόνων, φαίνεται ότι αναβιώνουν. Η Λακεδαιμονία οικοδομήθηκε επάνω σε προγενέστερες κατασκευές⁵²², άλλοτε διατηρώντας στοιχεία της παλαιότερης ρυμοτομικής μορφής της πόλης⁵²³ και άλλοτε όχι. Τα στοιχεία που φαίνεται να διατηρήθηκαν είναι ορισμένα τμήματα του οδικού δικτύου, που οδηγούν στην ακρόπολη της Σπάρτης⁵²⁴, η οποία αποτελούσε το κεντρικό σημείο και της μεσοβυζαντινής πόλης⁵²⁵. Η αποκάλυψη μίας συνοικίας στα νότια/νοτιοδυτικά της ακρόπολης, καθώς και ο εντοπισμός τμημάτων και άλλων προαστίων⁵²⁶, δείχνουν ότι η πόλη μάλλον αναπτυσσόταν σε τομείς, χωρίς όμως από τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα να μπορεί να υποστηριχθεί με ασφάλεια η ύπαρξη πολεοδομικού σχεδιασμού⁵²⁷.

---

⁵²² Βλ. ενδεικτικά Θέμος Α., *ΑΔ* 51 (1996), 109-111.- Μπακούρου Α. – Κατσάρα Ε., *ΑΔ* 53 (1998), 217-221.- Πάντου Ε. – Ντουβή Κ. – Μέξια Α. – Φλώρου Μ., *ΑΔ* 69 (2014), 569-575.

⁵²³ Για το ότι οι πόλεις που παρουσιάζουν αδιάκοπη ζωή διατηρούν περισσότερο ή λιγότερο στοιχεία από την αρχαία πολεοδομική τους οργάνωση, σε μορφή όμως υποβαθμισμένη και αλλοιωμένη, βλ. σχετικά Μπούρας 1998, 89.

⁵²⁴ Βλ. ενδεικτικά Θέμος Α., *ΑΔ* 52 (1997), 171.

⁵²⁵ Βακουρού 2009, 310.

⁵²⁶ Βακουρού 2009, 309-310.

⁵²⁷ Βλ. Βακουρού 2009, 310. Για το ότι τα γεωμετρικά στοιχεία ενός πολεοδομικού σχεδιασμού, πέραν του ορθογώνιου κανάβου, είναι η διάταξη σε ομόκεντρες ζώνες, η χάραξη δρόμων για την ανάδειξη κάποιου κεντρικού σημείου, η διασύνδεση πυρήνων με κεντρικούς δρόμους, η οργάνωση της πόλης σε τομείς και κυρίως η οργάνωση ελεύθερων κοινόχρηστων χώρων με συγκεκριμένες λειτουργίες, βλ. Μπούρας 1998, 89-90.- Μονιούδη-Γαβαλά 2015, 26.

5. Η ανάδειξη και διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Σπάρτης

5.1. Οι τρεις «Σπάρτες» και η ιστορική φυσιογνωμία της πόλης μέσα στη χρονική της πορεία

Η Σπάρτη αποτελεί μία από τις γνωστότερες αρχαίες ελληνικές πόλεις, αφενός λόγω της ιδιότυπης πολιτικής/πολιτειακής και στρατιωτικής της οργάνωσης και αφετέρου λόγω του ρόλου που διαδραμάτισε σε σημαντικές στιγμές της ελληνικής ιστορίας. Στην ιστορική της πορεία, κατά την αρχαιότητα αλλά και στη μεσαιωνική περίοδο, πέρασε από διάφορα στάδια, άλλοτε ως ηγεμονική δύναμη και άλλοτε στο περιθώριο των εξελίξεων, πάντα όμως υποδηλώνοντας ενεργά την παρουσία της.

Όταν ο Θουκυδίδης στην ιστορία του για τον Πελοποννησιακό Πόλεμο αναφέρεται στη Σπάρτη (I, 10.2), την περιγράφει ως μία πόλη οργανωμένη κατά τον παλαιό ελληνικό τρόπο, δηλαδή, κατά κόμες, που δεν είχε να επιδείξει ούτε ιερά ούτε πολυτελή οικοδομήματα, και που σε περίπτωση καταστροφής της οι επερχόμενες γενιές μετά από πολλά χρόνια δύσκολα θα πίστευαν από τους ναούς και τα θεμέλια των κτηρίων της ότι είχε δύναμη ανάλογη με τη φήμη της: *Λακεδαιμονίων γὰρ εἰ ἡ πόλις ἐρημωθείη, λειφθείη δὲ τὰ τε ἱερά καὶ τῆς κατασκευῆς τὰ ἐδάφη, πολλὴν ἂν οἴμαι ἀπιστίαν τῆς δυνάμεως προελθόντος πολλοῦ χρόνου τοῖς ἔπειτα πρὸς τὸ κλέος αὐτῶν εἶναι (καίτοι Πελοποννήσου τῶν πέντε τὰς δύο μοῖρας νέμονται, τῆς τε ζυμπάσης ἡγοῦνται καὶ τῶν ἔξω ζυμμάχων πολλῶν· ὅμως δὲ οὔτε ζυνοικισθείσης πόλεως οὔτε ἱεροῖς καὶ κατασκευαῖς πολυτελέσι χρησαμένης, κατὰ κόμας δὲ τῶ παλαιῷ τῆς Ἑλλάδος τρόπῳ οἰκισθείσης, φαίνοιτ' ἂν ὑποδεεστέρα)* [= Αν υποθέσομε ότι η Σπάρτη καταστράφηκε, ότι ἔμειναν μονάχα οι ναοί και τα θεμέλια των άλλων κτιρίων και ότι πέρασαν πολλά χρόνια, νομίζω ότι οι επερχόμενες γενεές δύσκολα θα πίστευαν ότι είχε δύναμη ανάλογη με την φήμη της. Και όμως οι Λακεδαιμόνιοι εξουσιάζουν τα δύο πέμπτα της Πελοποννήσου, είναι αρχηγοί όλων των Πελοποννησίων και έχουν πολλούς άλλους συμμάχους. Αλλά επειδή η πολιτεία τους δεν αποτελείται από έναν, αλλά από πολλούς μικρούς συνοικισμούς -κατά την παλαιότερη συνήθεια- και ούτε έχει πολυτελείς ναούς και δημόσια κτίρια, η δύναμή τους θα φαινόταν πολύ μικρότερη απ' ότι είναι.].

Αντίθετη όμως εικόνα μάς παρουσιάζει ο Ρωμαίος περιηγητής, Πausανίας, που επισκέπτεται τη Σπάρτη στα μέσα του 2ου αιώνα και αντικρίζει μία ακμάζουσα πόλη

της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Στο 3ο βιβλίο της Περιήγησής του, τα *Λακωνικά*, ξεκινά με τη μυθική ιστορία της Λακωνίας, και, αφού αναφέρει τους βασιλείς των δύο βασιλικών οικογενειών, των Αγιαδών και των Ευρυπωντιδών, μάς εισάγει στην τοπογραφία της Σπάρτης, έχοντας περιγράψει πρώτα την περιοχή βόρεια της πόλης, από όπου και έρχεται. Σημειώνει δε ότι θα ακολουθήσει και στα *Λακωνικά* τη μέθοδο που εφάρμοσε στα *Αττικά*, δηλαδή, ότι δεν θα κάνει λόγο για όλα τα πράγματα στη σειρά, αλλά θα διαλέξει όσα από αυτά άξιζαν ιδιαίτερα για να τα μνημονεύσει (III, 11.1). Και αρχίζει να περιγράφει την αγορά της Σπάρτης, η οποία είναι αξιοθέατη, απαριθμώντας τα δημόσια κτήρια και τους χώρους της, τα ιερά και τους ναούς, τους βωμούς, τα ηρώα, τους τάφους και τα αγάλματα. Στη συνέχεια, έχοντας ως αφετηρία του τις περισσότερες φορές την αγορά, κινείται προς διάφορες κατευθύνσεις στην πόλη της Σπάρτης και επισκέπτεται την ακρόπολη, περιγράφοντας μνημεία και χώρους και ό,τι θεωρεί ότι είναι άξιο αναφοράς. Παράλληλα με τις περιγραφές των μνημείων, παρουσιάζει τοπικές παραδόσεις, λατρείες, μύθους και θρύλους, ιστορίες και επεξηγήσεις (III, 11.2 - 18.5, 19.7). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Πausανίας στο έργο του μνημονεύει περίπου εξήντα ιερά μέσα στη Σπάρτη, τα οποία ήταν ναοί, ηρώα και μνήματα-τάφοι προγόνων και ηρώων, εξάιροντας την ευσέβεια των Σπαρτιατών και το θρησκευτικό υπόβαθρο σε κάθε έκφανση της δημόσιας ζωής τους. Ο Πausανίας με το έργο του αυτό αποδίδει και περιγράφει μία πόλη ζωντανή και ευημερούσα, η οποία δεν λησμονεί το ένδοξο παρελθόν της.

Η ρωμαϊκή Σπάρτη μετασχηματίζεται στη βυζαντινή Λακεδαιμονία και όταν γράφει ο Άραβας γεωγράφος Édrisi το οδοιπορικό του, στα μέσα του 12ου αιώνα, αναφέρει τη Λακεδαίμονα (*El Kedemona*) ως μία πόλη σημαντική και ακμαία⁵²⁸. Έναν αιώνα αργότερα (μέσα 13ου αιώνα περίπου), και μετά την παράδοση του κάστρου του Μυστρά από τους Φράγκους στους Βυζαντινούς, οι κάτοικοι της Λακεδαιμονίας, για λόγους προστασίας, μετοικίζουν στον Μυστρά και η πόλη εγκαταλείπεται σταδιακά.

Τρεις αιώνες μετά, οι αναφορές για τη Σπάρτη/Λακεδαιμονία αφορούν πλέον στα ερείπια της πόλης, για τα οποία μάς δίνει μία λακωνική περιγραφή ο λόγιος Ciriaco de Pizzicollì, γνωστός ως Κυριακός ο Αγκωνίτης⁵²⁹, όταν επισκέπτεται τον Μυστρά και τη Σπάρτη στα μέσα του 15ου αιώνα. Και αναφέρει ότι είδε: «...εύρυτάτης πόλεως λείψανα, αγάλματα έπιφανή, κίονες μαρμαρίνους και έπιστύλια τήδε κάκεισε ανά τους

---

⁵²⁸ Κορδώσης 1981-1982, 263.

⁵²⁹ Για την επίσκεψη του Κυριακού του Αγκωνίτη στη Λακωνική, βλ. Λάμπρος 1908, 414-423.- Stoneman 1996, 57-59.

ἀγρούς ὑπὸ τῆς μακρᾶς ἀρχαιότητος συμπεπτωκότα.»⁵³⁰. Μνημονεύει και άλλες αρχαιότητες, ωστόσο, είναι πολύ πιθανό τα όσα καταγράφει να προέρχονταν από προφορικές μαρτυρίες που διασώθηκαν είτε από τη λαϊκή παράδοση είτε από τους λογίους του Μυστρά⁵³¹.

Η επίσκεψη του Κυριακού του Αγκωνίτη δεν θα βρει άμεσους συνεχιστές. Μόλις στον 18ο αιώνα, οι Ευρωπαίοι -αντικαθιστώντας το ενδιαφέρον τους για τη Ρώμη- στρέφονται στην Ελλάδα, την οποία περιηγούνται, αναζητώντας τις αρχαίες θέσεις και τους τόπους όπου διαδραματίστηκαν ιστορικά γεγονότα της αρχαιότητας⁵³². Στους τόπους αυτούς συγκαταλέγεται και η Σπάρτη, η οποία την εποχή αυτή προβάλλεται ως πρότυπο ιδανικού κράτους και παράδειγμα ανδρείας και αρετής. Παρά το γεγονός ότι το ταξίδι στη Σπάρτη ήταν δύσκολο και επικίνδυνο, ήδη από τις αρχές του αιώνα ξένοι επισκέπτες, όπως ο Alessandro Pini και ο αββάς Michel Fourmont, φθάνουν στην πόλη και τη μελετούν, γνωρίζοντας πλέον την ακριβή τοποθεσία της⁵³³. Η Σπάρτη και η ευρύτερη περιοχή της χαρτογραφούνται και αποτυπώνονται μνημεία και τόποι, ενώ η αρχαία πόλη δεν απουσιάζει και από μυθιστορηματικά έργα ταξιδιωτικών αφηγήσεων, όπως το *Ταξίδι του Νέου Ανάχαρση* του Jean-Jacques Barthélemy.

Οι Ευρωπαίοι ταξιδεύουν και ανακαλύπτουν την Ελλάδα, και όλοι σχεδόν συμπεριλαμβάνουν στα οδοιπορικά τους και τη Σπάρτη με τα λιγιστά της ερείπια⁵³⁴. Ειδικά η αρχαία Σπάρτη αποτελεί ένα μυθικό τοπίο, γνωστό από την αρχαία γραμματεία⁵³⁵, που ελκύει τους επισκέπτες, οι οποίοι από την πλευρά τους προσπαθούν να την ανασυστήσουν, έχοντας ως οδηγό τους τον Πausανία⁵³⁶. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, οι περιηγητές πληθαίνουν και η ενασχόλησή τους με την αρχαία πόλη και τα ερείπιά της αρχίζει να γίνεται πιο συστηματική⁵³⁷. Περιγράφουν τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πόλης, άλλοτε στο πλαίσιο της ταξιδιωτικής

---

⁵³⁰ Λάμπρος 1908, 417.

⁵³¹ Λάμπρος 1908, 418.

⁵³² Βλ. γενικά Κουρίνου 2000, 7-9.- Macgregor Morris 2009, 387-390.- Ματάλας 2017, 41-43.

⁵³³ Η υπόθεση ότι η Σπάρτη ήταν ο Μυστράς ήταν γενικά αποδεκτή στην Ευρώπη τουλάχιστον μέχρι τον 18ο αιώνα, οπότε και καθιερώνεται η θέση της, βλ. Κουρίνου 2000, 7.- Macgregor Morris 2009, 388.- Ματάλας 2017, 43. Για τους ίδιους τους Βυζαντινούς, ωστόσο, ήταν δύο ξεχωριστοί τόποι και δεν υπήρχε ζήτημα ταύτισης, βλ. Nicol 1998, 157-159.

⁵³⁴ Macgregor Morris 2009, 387-395.- Ματάλας 2017, 41-61. Στη Σπάρτη οι περιηγητές συναντούσαν ελάχιστα εμφανή ερείπια και σε σύγκριση με την Αθήνα δεν είχε να επιδείξει τίποτα. Αυτή ακριβώς η «απουσία» μνημείων αύξησε το ενδιαφέρον των περιηγητών για τη Σπάρτη, η οποία έγινε σύμβολο της απώλειας και της παροδικότητας, προβάλλοντας ταυτόχρονα τη «μνημειακότητα» του φυσικού τοπίου.

⁵³⁵ Ματάλας 2017, 42.

⁵³⁶ Ματάλας 2017, 43.

⁵³⁷ Κουρίνου 2000, 9.

λογοτεχνίας⁵³⁸ και άλλοτε στο πλαίσιο της ιστορικής τοπογραφίας, όπου καταγράφουν και προτείνουν ταυτίσεις μνημείων και χώρων, συχνά με τη συνοδεία τοπογραφικών σκαριφημάτων⁵³⁹. Ορισμένοι μάλιστα παρουσιάζουν ως επιτακτική ανάγκη και υποχρέωση την αποκάλυψη των αρχαίων καταλοίπων, θέτοντας κατά κάποιον τρόπο τις βάσεις της λακωνικής αρχαιολογίας⁵⁴⁰.

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα σε μνημείο της Σπάρτης διενεργήθηκε από τον Γερμανό αρχαιολόγο Ludwig Ross, στα 1834⁵⁴¹. Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, Έλληνες και ξένοι αρχαιολόγοι φθάνουν στην πόλη, όπου καταγράφουν και αναφέρουν τις αρχαιότητες της⁵⁴², ενώ στα τέλη του αιώνα οι αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες γίνονται με έναν πιο συστηματικό τρόπο. Ερευνώνται και μελετώνται κυρίως ορατά μνημεία, ενώ το επιστημονικό ενδιαφέρον συνεχίζεται και αυξάνεται στη διάρκεια του 20ού αιώνα⁵⁴³. Εκτός όμως από τα εμφανή ερείπια και τα σημαντικά μνημεία, γνωστά ήδη από το παρελθόν, ανασκάπτονται και αποκαλύπτονται -κυρίως από το β' μισό του 20ού αιώνα και εξής- αρχαιότητες, οι οποίες βρίσκονται κάτω από τη νέα πόλη. Στο πλαίσιο της ανάπτυξης της οικοδομικής δραστηριότητας της νέας Σπάρτης έρχονται στο φως τα «θαμμένα» ερείπια της αρχαίας πόλης, τεκμηριώνοντας έστω και στην αποσπασματική μορφή τους τη σημαντική παρουσία και την έκταση της αρχαίας Σπάρτης και της βυζαντινής Λακεδαιμονίας (βλ. και παρακάτω).

Στις απαρχές του νεοσύστατου ελληνικού κράτους ιδρύεται εκ νέου η πόλη της Σπάρτης. Η ίδρυση της νέας πόλης επάνω στα ερείπια της αρχαίας, παρότι συχνά αποδίδεται στον νεοκλασικισμό των Βαυαρών⁵⁴⁴, ωστόσο αποτελούσε αίτημα

---

⁵³⁸ Ο Chateaubriand επισκέπτεται τη Σπάρτη το 1806, κατά το ταξίδι του στην Ελλάδα, και αποτυπώνει τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις στο έργο του *Itinéraire de Paris à Jérusalem* (1811). Η περιγραφή του για τα ερείπια και το τοπίο της Σπάρτης συνιστά χαρακτηριστικό δείγμα της ρομαντικής τάσης της εποχής, βλ. Macgregor Morris 2009, 387, 391-393.

⁵³⁹ Όπως ο W. M. Leake, ο W. Gell, τα μέλη της *Expédition Scientifique de Morée*, ο E. Curtius, ο W.G. Clark, κ.ά., βλ. Κουρίνου 2000, 9 και υποσημ. 8.

⁵⁴⁰ Ειδικά ο W. M. Leake υποστήριξε ότι είναι απαραίτητη η διενέργεια ανασκαφής, προκειμένου να έλθουν στο φως οι αρχαιότητες της Σπάρτης και να αναδειχθεί μία πόλη άξια του ονόματός της, βλ. Macgregor Morris 2009, 393-395.

⁵⁴¹ Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο μνημείο, που είναι γνωστό ως «τάφος του Λεωνίδα», βλ. Πετράκος 1992, 649 υποσημ. 11.- Κουρίνου 2000, 9. Για το πέρασμα του L. Ross από τη Σπάρτη, βλ. Ντουβή 1994, 131.- Ματάλας 2017, 49, 50.

⁵⁴² Πέραν του L. Ross, την πόλη επισκέφθηκαν και οι αρχαιολόγοι Κ. Πιττάκης και Η. Schliemann, βλ. Κορρές 1992-1995, 502-503.- Κουρίνου 2000, 10.

⁵⁴³ Για την ιστορία των ερευνών στην πόλη της Σπάρτης, βλ. ενδεικτικά Κουρίνου 2000, 10-13. Σημαντικό έργο για την τοπογραφία της αρχαίας Σπάρτης παραμένει η διδακτορική διατριβή της Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Αθήνα 2000.

⁵⁴⁴ Γιαζόγλου 1994, 138.- Ματάλας 2017, 48.

ορισμένων κατοίκων του Μυστρά και των τοπικών αρχών ήδη από την εποχή της άφιξης του Καποδίστρια στην Ελλάδα. Αυτοί ζητούσαν τη μεταφορά του πυρπολημένου Μυστρά στα ερείπια της παλιάς Σπάρτης και ως ενισχυτικό επιχείρημα για την αξίωσή τους αυτή προέβαλαν τη φήμη της αρχαίας πόλης, ζητώντας βοήθεια για την αναβίωσή της⁵⁴⁵. Η πρόταση δεν ευδοχώθηκε κατά την περίοδο αυτή, υιοθετείται όμως λίγο αργότερα από τους Βαυαρούς και αρχίζει να υλοποιείται όταν εκδίδεται στα 1834 βασιλικό διάταγμα *Περὶ ἀνεγέρσεως τῆς Παλαιᾶς Σπάρτης*⁵⁴⁶. Με αυτό προβλέπεται η ίδρυση μίας νέας πόλης σε σχέδιο του γεωμέτρη Friedrich Stauffert⁵⁴⁷, βασισμένο στις αρχές του υποδάμειου συστήματος, η οποία χωροθετείται στην περιοχή όπου τοποθετείται η αρχαία πόλη, πλησίον των εμφανών μνημείων της⁵⁴⁸. Η πόλη διαμορφώνεται με αργούς ρυθμούς⁵⁴⁹, ωστόσο με την πάροδο του χρόνου αναπτύσσεται και επεκτείνεται⁵⁵⁰. Επώδυνη είναι η διαπίστωση ότι για την κατασκευή των κτισμάτων της νέας πόλης λιθολογούνται τα μνημεία, τα οποία μετατρέπονται σε λατομεία πορισμού οικοδομικού υλικού⁵⁵¹. Η απόσπαση λίθων από αρχαία μνημεία για οικοδομική χρήση παρατηρείται από την αρχή σχεδόν της δημιουργίας της πόλης και συνεχίζεται και αργότερα.

Οι πρώτες επίσημες, θα μπορούσαμε να πούμε, ενέργειες για την προστασία και διατήρηση των αρχαιοτήτων, τοποθετούνται χρονικά στη δεκαετία του 1870, όταν ο Παναγιώτης Σταματάκης, όντας βοηθός του Αρχαιολογικού Γραφείου, φθάνει στη Σπάρτη ως «απόστολος» της Αρχαιολογικής Εταιρείας⁵⁵². Εργάζεται για τη διάσωση των αρχαίων μνημείων⁵⁵³, ενώ αποκορύφωμα των άοκνων προσπαθειών του για την προστασία και διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι η ίδρυση του

---

⁵⁴⁵ Ανδριώτης – Γεωργιάδης 1994, 110.- Ντουβή 1994, 130.- Ματάλας 2017, 48.

⁵⁴⁶ Ανδριώτης – Γεωργιάδης 1994, 110-111.- Ντουβή 1994, 131.- Ματάλας 2017, 48-49.

⁵⁴⁷ Για το πολεοδομικό σχέδιο του Stauffert, βλ. Γιαξόγλου 1994, 139.- Ντουβή 1994, 132-133.

⁵⁴⁸ Γιαξόγλου 1994, 139.- Ντουβή 1994, 132.- Ματάλας 2017, 49. Για τους λόγους ανέγερσης της νέας πόλης στη θέση της αρχαίας, βλ. Ντουβή 1994, 132.- Ανδριώτης – Γεωργιάδης 1994, 114.- Ματάλας 2017, 48.

⁵⁴⁹ Για την αργή εξέλιξη της Σπάρτης και τα ζητήματα που ανέκυψαν κατά την ίδρυσή της, βλ. Ανδριώτης – Γεωργιάδης 1994, 111-114.

⁵⁵⁰ Για την πρώτη επέκταση της πόλης και γενικά για την πολεοδομική της εξέλιξη, βλ. Γιαξόγλου 1994, 137-147.

⁵⁵¹ Κορρές 1992-1995, 495-500.- Πετράκος 1992, 643, 646.- Ντουβή 1994, 132.- Κουρίνου 2000, 11.- Ματάλας 2017, 49. Επίσης, για την αποδόμηση αρχαιοτήτων κατά την οικοδόμηση της πόλης και τον εντοχισμό λίθινων αρχαίων σε κτήριά της, βλ. Ραυτοπούλου 2006, 192-194. Πέραν του θεάτρου και του λεγόμενου «τάφου του Λεωνίδα», ένα ακόμη μνημείο που χρησιμοποιήθηκε ως λατομείο είναι το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος, βλ. Dawkins 1929, 3.

⁵⁵² Κορρές 1992-1995, 495-508.- Πετράκος 1992, 642-643. Χαρακτηριστική είναι η φράση: «Η Σπάρτη τοῦ 1872 εἶναι, ἀπὸ ἄποψη ἀρχαιολογική, ἀδέσποτη.», βλ. Πετράκος 1992, 642.

⁵⁵³ Χάριν στις ενέργειες του Π. Σταματάκη διασώθηκαν ο λεγόμενος «τάφος του Λεωνίδα», καθώς και το αρχαίο θέατρο, βλ. Κορρές 1992-1995, 495-508.- Πετράκος 1992, 643-644, 646.

Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης⁵⁵⁴. Έκτοτε, η κρατική μέριμνα για τις αρχαιότητες αρχίζει να συστηματοποιείται και να ασκείται αρχαιολογικός έλεγχος στη νέα Σπάρτη⁵⁵⁵.

Παραφράζοντας τα λόγια του περιηγητή του 19ου αιώνα, J. A. Buchon, που γράφει: *στην πραγματικότητα υπάρχουν τρεις «Σπάρτες», η αρχαία Σπάρτη, η μεσαιωνική Λακεδαιμονία και ο Μυστράς του Βιλλεαρδουίνου*⁵⁵⁶, θα μπορούσαμε να πούμε ότι όντως υπάρχουν τρεις «Σπάρτες», καθώς σήμερα ο σύγχρονος περιηγητής συναντά τη νέα πόλη, η οποία επικαλύπτει την αρχαία Σπάρτη και τη βυζαντινή Λακεδαιμονία. Τα υλικά κατάλοιπα των δύο τελευταίων πόλεων αποκαλύπτονται, «αναδύονται», με τις σωστικές ανασκαφές που διενεργούνται στο πλαίσιο ιδιωτικών και δημόσιων έργων, με εξαίρεση τα λίγα εμφανή και ιστάμενα μνημεία και αρχαιότητες. Λίγα αποκαλυφθέντα αρχαία κατάλοιπα παραμένουν στο φως: τα περισσότερα είτε καλύπτονται και διατηρούνται στο έδαφος κάτω από τις νέες οικοδομές είτε αφαιρούνται, υποχωρώντας στις ανάγκες της σύγχρονης ζωής. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μία ακόμη από τις πολλές περιπτώσεις όπου *Νέες πόλεις (βρίσκονται) επάνω σε παλιές*⁵⁵⁷.

5.2. Νέες πόλεις πάνω στις παλιές: η περίπτωση της Σπάρτης και η προβληματική της προβολής και διαχείρισης των μνημείων της

Η Σπάρτη αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα νέας πόλης που έχει ανεγερθεί επάνω στην παλαιά, εφόσον επιτρέπεται η δόμηση ήδη από το 1834 (βλ. παραπάνω). Το γεγονός αυτό καθεαυτό επιβάλλει ότι κάθε φορά που θα απαιτηθούν οποιεσδήποτε εργασίες επί του εδάφους, αυτές θα γίνουν με αρχαιολογική επίβλεψη από την τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, εάν όχι σε όλες, έρχονται στο

⁵⁵⁴ Για τη συμβολή του Π. Σταματάκη στην ίδρυση του Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης, βλ. Πετράκος 1992, 642-650.- Ανδρεάκου 2006, 175-177, 183-184.- Ραυτοπούλου 2006, 191-248, σποράδην.

⁵⁵⁵ Για την προστασία και διατήρηση των αρχαιοτήτων εκδόθηκε το 1960 το ΦΕΚ 83/Β/20.2.1960 «Κήρυξη της Ακρόπολης της Σπάρτης και Ζώνη προστασίας γύρω από αυτή σε ακτίνα 500 μ. γύρω από τα Υ.Ρ. τείχη» και στη συνέχεια το ΦΕΚ 445/Β/29.6.1970 «Επέκταση του Αρχαιολογικού Χώρου Ακρόπολης Σπάρτης». Για την αποτελεσματικότερη προστασία των αρχαιοτήτων συμπληρώθηκε η κήρυξη με το ΦΕΚ 351/Β/4.5.1995 και τη διόρθωση αυτού (ΦΕΚ 965/Β/22.11.1995). Με αυτόν τον τρόπο κηρύχθηκε όλη η σύγχρονη πόλη της Σπάρτης και τμήμα της κοινότητας Μαγούλας ως αρχαιολογικός χώρος, ο οποίος αναοριοθετήθηκε με το ΦΕΚ 201/ΑΑΠ/14.6.2012. Επίσης, για την προστασία των μνημείων της ακρόπολης αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της έχουν οριστεί ζώνες προστασίας Α' (αδόμητη) και Β' (ΦΕΚ 754/Β/27.8.1996).

⁵⁵⁶ Buchon 1843, 424-436.

⁵⁵⁷ Με αυτόν τον τίτλο πραγματοποιήθηκαν δύο επιστημονικά συνέδρια, το πρώτο στην πόλη της Ρόδου το 1993 και το δεύτερο στη Σπάρτη το 1994.

φως αρχαιότητες, οι οποίες ανευρίσκονται είτε εντός ιδιωτικών ιδιοκτησιών, κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομών, είτε κατά μήκος του οδικού δικτύου της πόλης, στη διάρκεια εκτέλεσης έργων κοινής ωφέλειας. Μετά τον εντοπισμό των αρχαιοτήτων, ακολουθεί σωστική ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να διαπιστωθεί η έκταση και ο χαρακτήρας των αρχαίων καταλοίπων. Όλες αυτές οι ενέργειες και διαδικασίες έχουν ενταχθεί πλέον στην καθημερινότητα της πόλης και ως εκ τούτου δεν «ξενίζει» η εικόνα μίας ανασκαφής σε οικόπεδο εντός του πολεοδομικού ιστού ούτε μίας ανασκαφής σε ένα σκάμμα στη μέση του δρόμου. Η εξοικείωση αυτή δεν σημαίνει ωστόσο ότι έχει μειωθεί η δυσaráσκεια από την πλευρά των πολιτών και του Δήμου, λόγω της αντικειμενικής καθυστέρησης που επιβάλλεται από τη μεθοδολογία και τις αρχές της ανασκαφικής έρευνας και της μελέτης των ευρημάτων, αλλά και από τις διοικητικές ενέργειες που απαιτούνται σχετικά με την τύχη των αρχαιοτήτων μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής. Μάλιστα πολύ συχνά η Αρχαιολογική Υπηρεσία έχει χαρακτηριστεί ως τροχοπέδη και εμπόδιο στην οικοδομική ανάπτυξη της πόλης.

Σε αυτό το σημείο τίθεται το ζήτημα της διαχείρισης των αρχαιοτήτων.

Λαμβάνοντας υπόψη την ετυμολογία του όρου *διαχείριση*, από το ρήμα *διαχειρίζομαι*: «περνώ κάτι από τα χέρια μου, “κάνω τις απαραίτητες ενέργειες για (κάτι που υπάγεται στην αρμοδιότητά μου), αποφασίζω τι πρέπει να γίνει για κάθε περίπτωση”»⁵⁵⁸, πράγμα που προϋποθέτει γνώση του αντικειμένου -στην προκειμένη περίπτωση των αρχαιοτήτων-, διαπιστώνεται το μέγεθος της ευθύνης που περιβάλλει αυτόν τον όρο.

Ως διαχείριση των μνημείων/αρχαιοτήτων νοείται «η όλη σχέση μας με τα μνημεία, η συστηματική συμπεριφορά μας προς τα μνημεία»⁵⁵⁹, η οποία έχει διαμορφωθεί σε ολόκληρο κλάδο προσανατολισμένο στην προστασία και διατήρηση της ακίνητης υλικής πολιτιστικής κληρονομιάς (εφόσον αναφερόμαστε σε μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους) για το μέλλον⁵⁶⁰. Η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς ασχολείται με τα υλικά/απτά στοιχεία ενός μνημείου (είδος υλικού, τρόπος κατασκευής, διακόσμηση, διαμόρφωση εσωτερικού και εξωτερικού χώρου, ευρύτερος περιβάλλον χώρος, κ.λπ.), τα άυλα στοιχεία (μύθοι, προφορικές παραδόσεις, λατρευτικές πρακτικές, κ.λπ.), που αποτελούν μέρος της υλικής πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς και με τις αξίες, με την έννοια του *έννομου ενδιαφέροντος* για τα μνημεία από ομάδες ανθρώπων/ομάδες ενδιαφέροντος (π.χ. ιστορική αξία προσδίδουν οι ιστορικοί -

⁵⁵⁸ Πούλιος 2012, 322-323.

⁵⁵⁹ Λαμπρινουδάκης 2008, 149.

⁵⁶⁰ Πούλιος 2015α, 32. Για την υλική και άυλη πολιτιστική κληρονομιά, καθώς και την ακίνητη και κινητή πολιτιστική κληρονομιά, βλ. ενδεικτικά Πούλιος 2012, 322.

αρχαιολόγοι, οικονομική/τουριστική αξία οι επισκέπτες και η τοπική κοινωνία, κ.λπ.)⁵⁶¹.

Η έννοια και η πρακτική της διαχείρισης των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων γενικότερα, περιλαμβάνει μία σειρά ενεργειών και δράσεων, καθοριστικών για τη διαφύλαξη και την αντιμετώπιση των μνημείων. Επιγραμματικά, οι ενέργειες αυτές αφορούν στον σεβασμό και το ενδιαφέρον προς τα μνημεία (από τους ειδικούς, αλλά και τους φορείς εξουσίας και το ευρύ κοινό), στην αναζήτηση, διερεύνηση και καταγραφή τους, στην τεκμηρίωση και ερμηνεία τους, στην προστασία τους, καθώς και στον προσδιορισμό του βαθμού σημασίας τους και την αξιολόγησή τους, προκειμένου να καθοριστεί η μεταχείρισή τους και εν συνεχεία να προσδιοριστεί η ανάδειξή τους και η απόδοσή τους στο κοινό.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να γίνει μία πιο εκτενής αναφορά στην ενέργεια που αφορά στον καθορισμό μεταχείρισης των μνημείων/αρχαιοτήτων, εφόσον αυτή συσχετίζεται άμεσα με την τύχη των μνημείων στο μέλλον και συνακόλουθα με τις περαιτέρω ενέργειες που απαιτούνται να γίνουν σε αυτά, όπως είναι η αποκατάσταση και η ανάδειξη. Αφού λοιπόν τα μνημεία εντοπιστούν ή αποκαλυφθούν (με τις ανασκαφές) και καταγραφούν, απαιτείται να γίνει πλήρης τεκμηρίωσή τους, και αφού προσδιοριστούν η σημασία και οι αξίες στις οποίες εμπίπτουν, ακολουθεί ο περαιτέρω χειρισμός των μνημείων/αρχαιοτήτων. Ο χειρισμός αφορά είτε στη διατήρηση είτε στην αποδόμησή τους. Όσον αφορά στη διατήρηση των μνημείων, διακρίνονται διάφορες μορφές, οι οποίες είναι: α) ως ορατών και επισκέψιμων σε ελεύθερο χώρο, β) ως ορατών και επισκέψιμων σε κλειστό χώρο (π.χ. στέγαστρο) για λόγους προστασίας, γ) ως ορατών εντός του περιγράμματος μίας σύγχρονης οικοδομής (σε υπόγειο ή σε πυλωτή)⁵⁶², δ) σε κατάχωση, και ε) σε άλλον χώρο από αυτόν που εντοπίστηκαν, κατόπιν απόσπασης και μεταφοράς. Η αποδόμηση, η οποία αποτελεί την τελευταία προτεινόμενη λύση, επιλέγεται εφόσον το μνημείο διατηρείται σε αποσπασματική κατάσταση ή οι σύγχρονες κοινωνικές ανάγκες το επιβάλλουν, π.χ. κοινωφελή έργα.

Ο τρόπος μεταχείρισης που επιλέγεται κάθε φορά από τους διαχειριστές των μνημείων⁵⁶³ επηρεάζει αντίστοιχα την απόδοση των μνημείων στο κοινό, καθώς και την ανάδειξή τους. Έτσι, στις περιπτώσεις διατήρησης σε κατάχωση ή σε υπόγεια, καθώς

---

⁵⁶¹ Πούλιος 2015α, 33, όπου και επεξηγούνται οι ομάδες ενδιαφέροντος, καθώς και η σχέση τους με τις αξίες. Για τις αξίες, βλ. αναλυτικότερα Λαμπρινουδάκης 2008, 153-156.

⁵⁶² Τα διατηρημένα σε υπόγεια μνημεία συνήθως δεν είναι επισκέψιμα από το ευρύ κοινό και τις περισσότερες φορές είναι προσιτά μόνο στους μελετητές.

⁵⁶³ Διαχειριστές ενός μνημείου είναι «αυτοί που έχουν την ευθύνη της φροντίδας του», βλ. Λαμπρινουδάκης 2008, 156.

και στην περίπτωση αποδόμησης, η επαφή του κοινού με τα μνημεία είναι έμμεση και περιορίζεται στην ιστορική γνώση γι' αυτά. Σε αυτές τις περιπτώσεις η προβολή των μνημείων θα μπορούσε να υποστηριχθεί με ψηφιακές εφαρμογές ή μακέτες που θα παρουσίαζαν τα μνημεία τρισδιάστατα, κάτι όμως που δεν μπορεί να αντικαταστήσει την άμεση επαφή. Επιπλέον, η λύση αυτή προϋποθέτει πολύ καλή τεκμηρίωση του μνημείου ή του αρχαιολογικού χώρου, προκειμένου η «απόδοση» στο κοινό να είναι όσο το δυνατό πιο αυθεντική. Αντίθετα, στη λύση διατήρησης των μνημείων ως ορατών και επισκέψιμων, το κοινό βρίσκεται σε επικοινωνία με τα μνημεία και αλληλεπιδρά με αυτά. Τη λύση αυτή μπορούν να συμπληρώσουν διάφορες δράσεις, όπως η συντήρηση και στερέωση των μνημείων, οι εργασίες αποκατάστασης και ενδεχομένως και αναστήλωσής τους⁵⁶⁴, ενώ προκειμένου αυτά να καταστούν εύκολα προσβάσιμα και αναγνώσιμα στο ευρύ κοινό γίνεται διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου τους, καθώς και εγκατάσταση υποδομών εξυπηρέτησης και πληροφόρησης των επισκεπτών.

Το σύνολο αυτών των ενεργειών, που καθιστούν ένα μνημείο ή έναν αρχαιολογικό χώρο ορατό και επισκέψιμο, εύληπτο και κατανοητό στο ευρύ κοινό προβάλλοντας τον χαρακτήρα του ως κοινωνικού αγαθού, αποδίδει το ουσιαστικό περιεχόμενο της έννοιας της διαχείρισης, που εκφράζεται καλύτερα με τον όρο *ολοκληρωμένη προστασία*⁵⁶⁵.

Η διαχείριση των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων στην εξελιγμένη μορφή της αποτελεί πλέον έναν αυτόνομο επιστημονικό και επαγγελματικό κλάδο, όπου διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι «η ολοκληρωμένη προστασία, με τρόπο συστηματικό και διεπιστημονικό και μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες, του υλικού της πολιτισμικής κληρονομιάς, καθώς και των αξιών τις οποίες η κληρονομιά αυτή εκφράζει ως απόρροια της σύνδεσής της με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο»⁵⁶⁶. Σε αυτόν ακριβώς τον ορισμό εμπεριέχονται όλα τα χαρακτηριστικά της σύγχρονης έννοιας της διαχείρισης, τα οποία συνίστανται στις διάφορες μορφές αντιμετώπισης και προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, στον προληπτικό χαρακτήρα της διαχείρισης και την προσαρμογή της ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση, και τέλος στο κοινωνικό αντίκτυπο της πολιτιστικής κληρονομιάς⁵⁶⁷.

Από την εξέλιξη και τη συστηματοποίηση της έννοιας και της πρακτικής της διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς προέκυψαν μοντέλα διαχείρισης, δηλαδή

---

⁵⁶⁴ Για το ζήτημα των επεμβάσεων στα μνημεία, βλ. Λαμπρινουδάκης 2008, 161-163. Επίσης, Πούλιος 2015α, 34, όπου αναφέρεται η διαχείριση σε σχέση με την αυθεντικότητα.

⁵⁶⁵ Λαμπρινουδάκης 2008, 158.

⁵⁶⁶ Πούλιος 2015α, 36.

⁵⁶⁷ Βλ. αναλυτικά Πούλιος 2015α, 35-36.

«ολοκληρωμένα συστήματα θεωρητικής και πρακτικής προσέγγισης (με στρατηγική, μεθοδολογία και εργαλεία) της έννοιας και της εφαρμογής της διαχείρισης»⁵⁶⁸. Τα σημαντικότερα μοντέλα διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι: το «υλικοκεντρικό», που εστιάζει στο υλικό και που την ευθύνη διαχείρισης φέρουν οι ειδικοί, το «αξιοκρατικό», το οποίο δίνει έμφαση στις αξίες και η διαχείριση επιτελείται με την ενεργό συμμετοχή της κοινωνίας υπό τον έλεγχο των ειδικών, και τέλος το μοντέλο «ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς», το οποίο έχει ως βάση τη συνέχεια της αρχικής σύνδεσης της κοινωνίας με την πολιτιστική κληρονομιά και εξακολουθεί να εξελίσσεται· η διαχείριση τελείται από την κεντρική κοινότητα, ενώ στην ουσία πρόκειται για μοντέλο που δεν έχει γενική εφαρμογή. Αυτά τα συστήματα διαχείρισης διαφοροποιούνται ως προς τη συμμετοχικότητα της κοινωνίας, τους στόχους και τις πρακτικές⁵⁶⁹.

5.3. Η περίπτωση της Σπάρτης σήμερα

Στη σύγχρονη Σπάρτη υπάρχουν ακόμη μνημεία εμφανή, τα οποία βρίσκονται διάσπαρτα μέσα στον πολεοδομικό ιστό της πόλης και στην άμεση περιφέρειά της. Στα βόρεια εκτείνεται ο αρχαιολογικός χώρος της Ακρόπολης της Σπάρτης, με αρχαία και βυζαντινά μνημεία, τα οποία δείχνουν τη διαχρονική κατοίκηση της περιοχής, ενώ λίγο βορειότερα εντοπίζονται τμήματα του τείχους, του υδραγωγείου της πόλης, καθώς και του βόρειου νεκροταφείου των ρωμαϊκών χρόνων. Στα ανατολικά της πόλης, κατά μήκος του ποταμού Ευρώτα, εντοπίζονται κατά κύριο λόγο ιερά, με σημαντικότερο αυτό της Ορθίας Αρτέμιδος, ενώ στα δυτικά, στην περιοχή της Μαγούλας, διασώζονται κτηριακά κατάλοιπα από τα επονομαζόμενα «Λουτρά της Αράπισσας». Εντός της πόλης είναι ορατό ένα εμβληματικό μνημείο, ο λεγόμενος «τάφος του Λεωνίδα». Επιπλέον, σε πρώην οικόπεδα ιδιωτών που έχουν πλέον περιέλθει (κατόπιν απαλλοτρίωσης) στο Δημόσιο, διατηρούνται ορατά και ελεύθερα στον χώρο μνημεία και αρχαιότητες κυρίως ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων (τμήματα αστικών επαύλεων, ναοί και ιερά, λουτρικά συγκροτήματα, τμήματα αρχαίων οικοδομικών τετραγώνων, οδοί), που προβάλλουν σαν αρχαιολογικές «νησίδες» εντός του σύγχρονου αστικού τοπίου. Επίσης, ως «ψηφίδες» του ιστορικού παρελθόντος της

---

⁵⁶⁸ Πούλιος 2015α, 37.

⁵⁶⁹ Βλ. αναλυτικά Πούλιος 2012, 329-337.- Πούλιος 2015α, 38-48.

πόλης, διασώζονται αρχαιότητες (ψηφιδωτά δάπεδα, τάφοι, τοίχοι)⁵⁷⁰ που παραμένουν ορατές, αλλά περιορισμένες εντός του περιγράμματος σύγχρονων οικοδομών (σε υπόγεια ή σε χώρους πυλωτής). Από την άλλη, σημαντικό μέρος των αρχαιοτήτων που έχουν έλθει στο φως διατηρείται σε κατάχωση ή έχει αποδομηθεί, αφήνοντας μόνο το αποτύπωμά τους ως ιστορική γνώση, μέσω της μελέτης, τεκμηρίωσης και δημοσίευσής τους.

Η πολιτιστική και ιστορική φυσιογνωμία της πόλης συμπληρώνεται και με νεότερα μνημεία. Πρόκειται για κτήρια που χρονολογούνται από την εποχή της ίδρυσης της νέας πόλης και εξής. Είναι συνδεδεμένα με τη σύγχρονη ιστορία της πόλης, ενώ παράλληλα είναι αντιπροσωπευτικά δείγματα της αρχιτεκτονικής της εποχής που κατασκευάστηκαν ή/και της χρήσης που είχαν. Το παλαιότερο σωζόμενο δημόσιο κτήριο της Σπάρτης είναι το άλλοτε Πρωτοδικείο, το οποίο αρχικά λειτούργησε ως ένα είδος Διοικητηρίου της πόλης, καθώς στέγαζε τις αρχές του τόπου, και αποτελεί ένα από τα πρώτα δημόσια κτήρια της Οθωνικής περιόδου⁵⁷¹. Άλλα παλαιά δημόσια κτήρια της Σπάρτης⁵⁷² είναι το Αρχαιολογικό Μουσείο, το πρώτο επαρχιακό αρχαιολογικό μουσείο του ελληνικού κράτους⁵⁷³, που σχεδιάστηκε και κτίστηκε εξαρχής για τον σκοπό αυτό και συνεχίζει μέχρι και σήμερα, καθώς και το παλαιό Δημαρχείο. Επίσης, διάσπαρτα στην πόλη εντοπίζονται νεοκλασικά κτήρια, με μεγαλύτερη συγκέντρωση να διαπιστώνεται στο κέντρο της πόλης, και αρκετά από αυτά έχουν αποκτήσει νέα χρήση⁵⁷⁴. Από την άλλη, διατηρούνται πολύ λίγες παλιές οικίες λαϊκής αρχιτεκτονικής. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζουν και τα λίγα παραδείγματα δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων της εποχής του μεσοπολέμου, που ακολούθησαν τις αρχιτεκτονικές λύσεις του μοντέρνου κινήματος του Bauhaus, γεγονός που δείχνει ότι η κοινωνία της Σπάρτης δεν ήταν αποκομμένη από τις αρχιτεκτονικές τάσεις της κάθε εποχής. Τα ελάχιστα παλαιά βιομηχανικά κτήρια που διασώζονται, με διαφορετική πλέον χρήση, ενδεχομένως δεν ενδιαφέρουν από πλευράς αρχιτεκτονικού ρυθμού, ωστόσο είναι βαρύνουσας σημασίας ακριβώς διότι υπενθυμίζουν την οικονομική και κοινωνική ιστορία της πόλης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το κτήριο της παλιάς Ηλεκτρικής Εταιρείας

---

⁵⁷⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε: οικόπεδο Οικονομόπουλου (τοίχος με πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας, ίσως τμήμα ιερού), οικόπεδο Κάτσαρη (ταφικό κτίσμα), οικόπεδο Περγαντή (ψηφιδωτό δάπεδο).

⁵⁷¹ Τον Ιανουάριο του 1837 εγκαταστάθηκαν εκεί οι τοπικές αρχές, βλ. Γεωργιάδης 1994, 105.

⁵⁷² Γενικά για τα ιστορικά δημόσια κτήρια της Σπάρτης, βλ. Γεωργιάδης 1994, 103-107.

⁵⁷³ Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης κτίζεται στα 1874-1876, σε σχέδια του Γ. Κατσαρού, βλ. Ανδρεάκου 2006, 177-178.

⁵⁷⁴ Ενδεικτικά αναφέρονται: η Κουμαντάρειος Πινακοθήκη, η Στρατιωτική Λέσχη, τα γραφεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, η Τράπεζα Πειραιώς, το κτήριο της Πνευματικής Εστίας, το Μανουσάκειο Μουσείο Αστικού & Λαϊκού Βίου.

Σπάρτης, στο οποίο σήμερα στεγάζεται το σύγχρονο Μουσείο Ελιάς και Λαδιού, καθώς και το παλιό Μεταξουργείο, το οποίο φιλοξενεί πλέον πολιτιστικές δράσεις και εκδηλώσεις. Ειδικά το τελευταίο, είναι το μοναδικό διατηρούμενο κτήριο παραγωγής μεταξιού, η οποία άνθησε στην πόλη κατά τον 19ο αιώνα και μέχρι τα μέσα περίπου του 20ού, αποτελώντας έναν από τους κύριους οικονομικούς της κλάδους⁵⁷⁵. Η μεταξουργία στη Σπάρτη φαίνεται να αποτελεί τη φυσική συνέχεια της παρασκευής και εμπορίας μεταξιού που λάμβανε χώρα στη βυζαντινή Λακεδαιμονία και αργότερα στον Μυστρά, υφαίνοντας ένα ακόμη «νήμα» σύνδεσης μεταξύ Σπάρτης και Μυστρά.

Η τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων έχει υλοποιήσει τα τελευταία χρόνια απολογιστικά και με αυτεπιστασία, δηλαδή ως διαχειριστής των μνημείων, έργα προστασίας και ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων και μνημείων στην πόλη της Σπάρτης. Τα έργα αυτά είναι:

i) *Ανάδειξη - Ανάπλαση αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της περιοχής του Ευρώτα στη Σπάρτη*, ενταγμένο στο Ε.Π. Πελοποννήσου 2000-2006, το οποίο αφορούσε στην προστασία και προβολή των παραεωρώτειων μνημείων⁵⁷⁶.

ii) *Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Σπάρτης*, έργο ενταγμένο στο Ε.Π. Δυτικής Ελλάδας-Πελοποννήσου-Ιονίων Νήσων 2007-2013. Κατά τη διάρκεια του έργου αυτού επιτελέστηκαν εργασίες προστασίας και ανάδειξης των μνημείων της Ακρόπολης της Αρχαίας Σπάρτης⁵⁷⁷.

iii) *Προστασία, προβολή και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσή τους με τα βυζαντινά μνημεία της Ακρόπολης*, ενταγμένο στο Ε.Π. Δυτικής Ελλάδας-Πελοποννήσου-Ιονίων Νήσων 2007-2013, το οποίο αφορούσε σε υστερορωμαϊκά και βυζαντινά μνημεία της πόλης της Σπάρτης⁵⁷⁸.

Τα παραπάνω έργα είχαν ως γνώμονα, κατά πρώτον, την προστασία των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων και, κατά δεύτερον, την ανάδειξή τους. Προηγήθηκαν καθαρισμοί στα μνημεία και στον περιβάλλοντα χώρο τους, ενώ ήταν απαραίτητη η οριοθέτησή τους και προβολή τους επί του εδάφους. Εν συνεχεία, πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες σε κάθε αρχιτεκτονικό στοιχείο των οικοδομημάτων που έχρηζε περαιτέρω φροντίδας. Σε λιθοδομές που είχαν καταπέσει έγιναν ανατάξεις λίθων και πραγματοποιήθηκαν ευδιάκριτες συμπληρώσεις και προσθήκες με νέο υλικό σε τοίχους

---

⁵⁷⁵ Για τη μεταξουργία στη Σπάρτη, βλ. συνοπτικά Γιαζόγλου 1994, 139-140.

⁵⁷⁶ Γιαννακάκη 2008.

⁵⁷⁷ Τσούλη – Γιαννακάκη – Βλάχου – Μέξια – Φλώρου 2015.

⁵⁷⁸ Μέξια – Φλώρου 2015.

και σε κατασκευαστικά στοιχεία των μνημείων. Στο εσωτερικό των οικοδομημάτων έγιναν επιχωματώσεις για την προστασία της θεμελίωσής τους, αλλά και για τη διαμόρφωση της αρχικής στάθμης χρήσης τους. Στον περιβάλλοντα χώρο οργανώθηκαν υπαίθριες εκθέσεις αρχιτεκτονικών μελών, διαμορφώθηκαν διαδρομές περιήγησης, καθώς και διάδρομοι προσέγγισης των μνημείων με πλατώματα στάσης-θέασης για τους επισκέπτες, ενώ τοποθετήθηκαν πινακίδες σήμανσης και πληροφόρησης, και εγκαταστάθηκαν υποδομές για την εξυπηρέτηση του κοινού. Επιπλέον, στα μνημεία που βρίσκονται εντός του συνεκτικού οικιστικού ιστού της πόλης, εκτός περιφράξης και οριοθέτησης των μνημείων, δημιουργήθηκαν χώροι συνάθροισης, όπου παρέχεται η δυνατότητα για την πραγματοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και πολιτιστικών εκδηλώσεων, αλλά και για συναντήσεις των κατοίκων της κάθε γειτονιάς δίπλα στα αρχαία, δίπλα σε έναν χώρο πολιτισμού. Αντίστοιχα, στην Ακρόπολη της Αρχαίας Σπάρτης, πλατώματα εντός του αρχαιολογικού χώρου προσφέρονται για πολιτιστικές εκδηλώσεις και δρώμενα, ενισχύοντας την ποιότητα αυτών και εντάσσοντας με αυτόν τον τρόπο τους αρχαιολογικούς χώρους στον σύγχρονο πολιτισμό.

Απώτερος σκοπός αυτών των εργασιών προστασίας και ανάδειξης ήταν και είναι η προβολή καθώς και η απόδοση στο ευρύ κοινό εύληπτων και αναγνώσιμων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αποτελούν τους απτούς και αδιάψευστους μάρτυρες της ύπαρξης της αρχαίας Σπάρτης και της βυζαντινής Λακεδαιμονίας και ως εκ τούτου η κατανόησή τους και η βιωματική τους προσέγγιση συντελούν στη γνώση της ιστορίας του τόπου, καθιστώντας τους κατοίκους κοινωνούς του ιστορικού παρελθόντος. Ως πολιτιστικά αγαθά, οι αρχαιότητες και τα μνημεία αναβαθμίζουν τους χώρους στους οποίους ανευρίσκονται, ενώ παράλληλα ενισχύουν τον διάλογο παρελθόντος-παρόντος και μεταφέρουν τη συλλογική μνήμη στο μέλλον.

Στο όλο εγχείρημα, την ευθύνη της διαχείρισης έφερε η Αρχαιολογική Υπηρεσία, χωρίς να υπάρχει συμμετοχή της κοινωνίας, μολονότι αναγνωρίζεται η συνδρομή της δημοτικής αρχής στην επίλυση ορισμένων ζητημάτων που ανέκυψαν κατά την πορεία των έργων. Το μοντέλο διαχείρισης που υιοθετήθηκε και εφαρμόστηκε στα εν λόγω έργα ήταν το «υλικοκεντρικό». Στόχος ήταν η διατήρηση του υλικού και η προστασία του από τα διάφορα φθοροποιά στοιχεία, καθώς και η ενίσχυση της ανθεκτικότητας των κτηρίων στο πέρασμα του χρόνου. Υπήρξε μέριμνα ούτως ώστε οι όποιες επεμβάσεις στα μνημεία να περιοριστούν στις απολύτως απαραίτητες, χωρίς να αλλοιωθεί ή να μεταβληθεί η μορφή τους, όπως αυτή είχε καταλήξει με την πάροδο του χρόνου.

Επιπλέον, επιδιώχθηκε οι προσθήκες και οι συμπληρώσεις να ενταχθούν αρμονικά αλλά και να είναι ευδιάκριτες με σαφή διαφοροποίηση. Πρωταρχική φροντίδα αποτέλεσε τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν να είναι φιλικά προς το περιβάλλον, συμβατά προς τα μνημεία και παράλληλα οι όποιες επεμβάσεις να είναι αναστρέψιμες.

Το «υλικοκεντρικό» μοντέλο διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι το πλέον διαδεδομένο στους κόλπους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, η οποία είναι θεσμικά η καθ' ύλην αρμόδια για τη διατήρηση και προστασία των αρχαιοτήτων και γενικά της πολιτιστικής κληρονομιάς. Υπεύθυνοι της διαχείρισης είναι συνήθως οι αρχαιολόγοι, οι οποίοι φροντίζουν για τη σύνταξη μελετών, τη χάραξη της στρατηγικής, την τήρηση της μεθοδολογίας και την υλοποίηση όλων των απαραίτητων δράσεων και ενεργειών για τη συντήρηση, αποκατάσταση, ανάδειξη και προβολή των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων.

Η ενεργός και διαρκής συμμετοχή στη διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και άλλων ομάδων ενδιαφέροντος, και γενικά της ευρύτερης κοινωνίας, υπό τον έλεγχο και την επίβλεψη των ειδικών («αξιοκρατικό» μοντέλο), δεν είναι σύνηθες για τα ελληνικά δεδομένα, και τουλάχιστον στην περίπτωση της Σπάρτης δεν έχει μέχρι σήμερα εφαρμοστεί. Αποτελεί αναμφισβήτητη διαπίστωση ότι κατά την εφαρμογή αυτού του μοντέλου παρουσιάζονται εγγενείς δυσχέρειες, οι οποίες έγκεινται κυρίως στο ότι οι ομάδες ενδιαφέροντος έχουν διαφορετικούς στόχους και προσδοκίες και αντίστοιχα οι αξίες που αντιπροσωπεύουν είναι σε πολλές περιπτώσεις διαφορετικές ή βρίσκονται σε σύγκρουση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι ειδικοί να προβάλλονται και να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων και στη διαδικασία της διαχείρισης, δίνοντας, όπως είναι φυσικό, ιδιαίτερη έμφαση στη διατήρηση του υλικού. Επομένως, οι βασικές αρχές του «αξιοκεντρικού» μοντέλου δεν είναι δυνατόν να τηρηθούν πάντα και παρατηρούνται ομοιότητες με το «υλικοκεντρικό» μοντέλο⁵⁷⁹.

5.4. Η εικόνα της Σπάρτης και η μετάλλαξή της μέσα στον χρόνο

Η εικόνα μίας πόλης είναι το σύνολο των πεποιθήσεων, απόψεων και ιδεών που έχουν ή διαμορφώνουν οι άνθρωποι -κάτοικοι και επισκέπτες- γι' αυτήν⁵⁸⁰. Η εικόνα μίας πόλης μπορεί να μεταβληθεί μέσα στον χρόνο, ενώ δεν είναι κοινή και ίδια για όλους, καθώς διαφορετικά αντιλαμβάνονται την πόλη οι μόνιμοί της κάτοικοι,

---

⁵⁷⁹ Πούλιος 2015α, 44.

⁵⁸⁰ Καραγάλης 2015, 117.

διαφορετικά οι επισκέπτες-ταξιδιώτες, και αλλιώς οι όποιοι επενδυτές. Επιπλέον, η εικόνα ενός τόπου δεν αποκλείεται να είναι κατασκευασμένη, και πολλές φορές αντιστοιχεί περισσότερο σε μία εν μέρει φανταστική ιστορία, παρά με λεπτομερείς εικόνες της πραγματικότητας⁵⁸¹. Εύστοχη πάντως είναι η διαπίστωση ότι το πιο απλό και εύκολο σημείο συνάντησης μεταξύ μίας πόλης και των χρηστών της -κατοίκων, επισκεπτών- είναι οι προσλαμβάνουσες και οι εικόνες⁵⁸².

Είναι ενδιαφέρον ότι η Σπάρτη, ήδη από τη ρωμαϊκή περίοδο, είχε διαμορφώσει την εικόνα που την καθιστούσε μοναδική στον αρχαίο κόσμο. Ενώ αποτελούσε μία τυπική ρωμαϊκή πόλη, από την άλλη διατηρούσε μία αρχαϊστική πρόσοψη (*façade*). Η προβολή των αρχαίων θεσμών και εθίμων του Λυκούργου και η αναβίωσή τους, ιδιαίτερα της «λυκούργειας» αγωγής, η διατήρηση της πατροπαράδοτης θρησκείας, αλλά και η εμφάνιση νέων εορτών που αναδείκνυαν την ευσέβεια των Σπαρτιατών, καθώς και η σύνδεση με το ιστορικό της παρελθόν, υπήρξαν τα συστατικά στοιχεία της εικόνας της και οι επισκέπτες της πόλης συνέρρεαν προκειμένου να δουν τις αρχαιότητες, κυρίως όμως για να βιώσουν τον σπαρτιατικό μύθο⁵⁸³. Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι με διαφορετικό τρόπο αντιλαμβάνονταν την πόλη τους οι κάτοικοί της και με διαφορετικό τρόπο οι ταξιδιώτες και οι επισκέπτες. Ωστόσο, σε αυτήν την ταυτότητα και την εικόνα της πόλης συμμετείχαν τόσο οι τοπικοί άρχοντες της Σπάρτης, οι οποίοι είχαν διαμορφώσει και παρουσίαζαν τα στοιχεία της πόλης που την καθιστούσαν ξεχωριστή, -λαμβάνοντας μέρος σε αυτή τη διαδικασία και οι υπόλοιποι κάτοικοι-, ενώ ρόλο έπαιζαν και οι επισκέπτες, οι οποίοι είχαν στον νου τους την ιστορία της πόλης και περίμεναν να δουν την αναβίωσή της. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι κατά κάποιον τρόπο η ρωμαϊκή Σπάρτη είχε κατορθώσει να αναδειχθεί και να αποτελεί μία ανταγωνιστική πόλη, διαμορφώνοντας ένα city brand, δηλαδή ένα όνομα αναγνωρίσιμο και μοναδικό.

Η Σπάρτη συνδέεται διεθνώς στη συνείδηση των ανθρώπων με την αρχαία ιστορία της και κυρίως με το αρχαϊκό και κλασικό παρελθόν της. Ήδη από την αρχαιότητα, η ιδιότυπη πολιτειακή, κοινωνική και στρατιωτική της οργάνωση αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης και σχολιασμού από ιστορικούς και φιλοσόφους (Ξενοφών, Πλάτων, Πλούταρχος, κ.ά.). Στην αρχαία γραμματεία αναφέρονται τα ιδιαίτερα στοιχεία της πόλης, η οποία κατά την περίοδο της ακμής της στους κλασικούς χρόνους

---

⁵⁸¹ Mitoula – Kaldis 2019, 119-120.- Pawlak – Hajduk 2019, 468.

⁵⁸² Kavartzis – Ashworth 2005, 507.

⁵⁸³ Βλ. Cartledge – Spawforth 1992, 190-211.

παρουσιάζεται άλλοτε με θετικό και άλλοτε με αρνητικό τρόπο, ενώ αργότερα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο προβάλλεται μία εξιδανικευμένη οπτική της πόλης, η οποία εμφανίζεται και κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς χρόνους και την Αναγέννηση⁵⁸⁴.

Από τη μία βρίσκεται η Σπάρτη των περσικών πολέμων, που αναδείχθηκε με τη μάχη των Θερμοπυλών, ενώ από την άλλη εμφανίζεται η Σπάρτη του Πελοποννησιακού Πολέμου, καθώς και η αντίθεση μεταξύ Σπάρτης και Αθήνας, όπως καταγράφεται στον Θουκυδίδη. Το δίπολο Αθήνας – Σπάρτης καθιερώθηκε αργότερα, με αποτέλεσμα το άκουσμα της μίας πόλης να οδηγεί συνειρμικά στην άλλη και στην αντιθετική μεταξύ τους σχέση.

Η ολιγαρχική Σπάρτη, το αντίπαλον δέος της δημοκρατικής Αθήνας, αποτέλεσε κατά καιρούς το ιστορικό πρότυπο διαφόρων ιδεών/ιδεολογιών και συνδέθηκε με πνευματικά και πολιτικά κινήματα⁵⁸⁵, καθώς και με ολοκληρωτικά καθεστώτα και εθνικιστικά κράτη⁵⁸⁶. Και αυτό οφείλεται εν μέρει στην επικρατούσα εικόνα της αρχαίας Σπάρτης ως μίας πόλης μιλιταριστικής και απολυταρχικής, με πολίτες-στρατιώτες, οι οποίοι υπάκουαν στους νόμους, τους θεσμούς και τα έθιμα του κράτους με απόλυτη πειθαρχία. Από τη Σπάρτη των κλασικών χρόνων, ο στρατιωτικός χαρακτήρας της σπαρτιατικής κοινωνίας, με τη σκληρή στρατιωτική εκπαίδευση επί καθημερινής βάσεως, αποτελεί ένα από τα στοιχεία εκείνα που προβάλλεται περισσότερο και έχει εντυπωθεί στη συνείδηση του σύγχρονου κοινού· συνειρμικά, η Σπάρτη έχει συνδεθεί με τον μιλιταρισμό⁵⁸⁷. Η υποτιθέμενη κύρια ενασχόληση της σπαρτιατικής κοινωνίας με τον πόλεμο και τη στρατιωτική εκπαίδευση συντέλεσε τόσο στη διαμόρφωση της αρνητικής

---

⁵⁸⁴ Macgregor Morris – Hodkinson 2012, viii-ix.

⁵⁸⁵ Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί η επίδραση της Σπάρτης στο κίνημα του Γαλλικού Διαφωτισμού και στη διανόηση του 18ου αιώνα. Την περίοδο αυτή, στο πλαίσιο της διαμάχης μεταξύ του αρχαίου και του σύγχρονου κόσμου και της αντίθεσης προς τον χριστιανισμό, υπήρξαν ορισμένοι λόγιοι και φιλόσοφοι, οι οποίοι βασίστηκαν στο κοινωνικο-πολιτικό σύστημα της Σπάρτης, όπως είχε διαμορφωθεί βάσει των νόμων του Λυκούργου, προκειμένου να διατυπώσουν τις πολιτικές τους πεποιθήσεις. Έτσι, ανύψωσαν τη Σπάρτη ως πολιτικό και ηθικό παράδειγμα, ως την ουσία της καλής διακυβέρνησης και ως πολιτεία δημοκρατική. Παράλληλα, αναπτύχθηκε η αντίστοιχη πολεμική προς αυτές τις απόψεις, υποτιμώντας την πόλη της Σπάρτης και τους θεσμούς της, αντιπαραβάλλοντάς την με την Αθήνα και διαμορφώνοντας το δίπολο Αθήνας–Σπάρτης. Η περίοδος του Διαφωτισμού, τον οποίο απασχόλησε η φύση της σπαρτιατικής κοινωνίας, έχει χαρακτηριστεί ως η εποχή της εμμονής για τη Σπάρτη. Η πόλη, στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης, η οποία υιοθετεί τις πεποιθήσεις των Διαφωτιστών, παρουσιάστηκε ως επαναστατικό σύμβολο και συνδέθηκε με την περίοδο της Τρομοκρατίας και τις ακρότητες που διαδραματίστηκαν τότε. Έκτοτε, ξεκινά η αποδόμηση της εξιδανικευμένης εικόνας της Σπάρτης, η οποία αντικαθίσταται από την Αθήνα, που σταδιακά αποτελεί το κυρίαρχο πολιτικό μοντέλο απέναντι στην οπισθοδρομική Σπάρτη, βλ. Macgregor Morris – Hodkinson 2012, ix-xii. Για την επίδραση της Σπάρτης στον Γαλλικό Διαφωτισμό, βλ. ενδεικτικά Macgregor Morris 2004, 339-362.- Mason 2012, 71-104.

⁵⁸⁶ Η Σπάρτη έχει συσχετιστεί τόσο με τη ναζιστική Γερμανία όσο και με την κομμουνιστική Σοβιετική Ένωση.

⁵⁸⁷ Βλ. Hodkinson 2020, 16-21.

εικόνας της Σπάρτης στη μετα-μοντέρνα δυτική σκέψη όσο και στην εξιδανίκευσή της από τα ακροδεξιά λαϊκίστικα κινήματα⁵⁸⁸.

Η Σπάρτη φαίνεται πως υπήρξε ανέκαθεν μία ιδέα⁵⁸⁹, οι οπτικές και οι εικόνες της οποίας -είτε αρνητικές είτε εξιδανικευμένες- αντανακλούσαν κάθε φορά τις απόψεις των χρηστών της. Από την αρχαιότητα έως σήμερα, οι αρχές και οι θεσμοί της Σπάρτης αποτέλεσαν από τη μια αντικείμενο οικειοποίησης, προκειμένου ποικίλες απόψεις, οράματα και ιδεολογίες να αποκτήσουν θεωρητικό υπόβαθρο και ιστορικό έρεισμα στη σύγχρονή τους εποχή· ως τέτοιες περιπτώσεις⁵⁹⁰ αναφέρονται χαρακτηριστικά: ο Γαλλικός Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση⁵⁹¹, η μιλιταριστική Πρωσία⁵⁹², καθώς και η ναζιστική Γερμανία⁵⁹³. Από την άλλη, το σπαρτιατικό κοινωνικό-πολιτικό σύστημα χρησιμοποιήθηκε ως αρχαίο ανάλογο σε πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, διατηρώντας και ενεργοποιώντας το δίπολο μεταξύ της ολιγαρχικής Σπάρτης και της φιλελεύθερης δημοκρατικής Αθήνας. Αυτό διαπιστώνεται ιδιαίτερα κατά τον 20ό αιώνα, με την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία και τη διεξαγωγή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και αργότερα κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου⁵⁹⁴.

---

⁵⁸⁸ Hodkinson 2020, 18.

⁵⁸⁹ Βλ. Cartledge 2001, 4, όπου καταγράφεται: «The first is to confront the idea or legend or myth of Sparta directly, acknowledging that Spartan history must always be in a sense and up to a point the history of the idea, ...».

⁵⁹⁰ Βλ. Macgregor Morris – Hodkinson 2012, vii-xxvi.

⁵⁹¹ Βλ. παραπάνω υποσημ. 585.

⁵⁹² Βλ. ενδεικτικά Roche 2012, 25-39. Ήδη από τον 18ο αιώνα, επικρατεί στην πρωσογερμανική κουλτούρα ο φιλελληνισμός. Αυτός αποτυπώνεται στην τέχνη, καθώς και στη στρατιωτική οργάνωση της Πρωσίας, η οποία θεωρούσε τη στρατιωτική πειθαρχία των Ελλήνων χρήσιμο πρότυπο, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους εχθρούς της. Ειδικά δε η Σπάρτη αποτελούσε παράδειγμα πατριωτισμού. Η χρήση του παραδείγματος της Σπάρτης γίνεται λοιπόν αντιληπτή ως η πρακτική εφαρμογή του φιλελληνισμού, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Για την Πρωσία, το σπαρτιατικό παράδειγμα αποτέλεσε κατ'επανάληψη πρότυπο προς μίμηση για την οργάνωση του στρατού. Η Σπάρτη διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του μιλιταριστικού αυτοπροσδιορισμού της Πρωσίας, η οποία αυτοπροβλήθηκε ως αναβίωση της Σπάρτης, ως νέα Σπάρτη.

⁵⁹³ Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στη διανομή της Γερμανίας παρατηρήθηκε στροφή στα ιδανικά και το σύστημα της Σπάρτης. Αναδύθηκε ως θετικό ιστορικό μοντέλο και αποτέλεσε το πρότυπο της εθνικοσοσιαλιστικής κοινότητας. Καθώς ανακαλύπτονταν και πάλι ο Λεωνίδας και οι Θερμοπύλες, εξιδανικεύθηκε το κοινωνικό-πολιτικό σύστημα της Σπάρτης. Εμφανίστηκε ως το πλέον καθαρό φυλετικό κράτος στην ιστορία και συνδέθηκε με την Άρια φυλή, ταιριάζοντας έτσι με την ιδεολογία των Ναζί, ενώ παράλληλα διαμορφώθηκε η πεποίθηση ότι οι Γερμανοί είχαν κοινό φυλετικό υπόβαθρο με τους αρχαίους Σπαρτιάτες. Οι θεσμοί και τα έθιμα της Σπάρτης και ο τρόπος ζωής των Σπαρτιατών αποτέλεσαν αντικείμενο εκμετάλλευσης και προπαγάνδας από τη ναζιστική Γερμανία για την καθαρότητα της φυλής και την υποταγή του ατόμου στο κράτος, ενώ οι λόγιοι της εποχής επεδίωξαν να εξισώσουν το σπαρτιατικό κράτος με τον εθνικοσοσιαλισμό, βλ. Rebenich 2018, 685-703.

⁵⁹⁴ Με την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία, τη δεκαετία του 1930, οι Βρετανοί συσχετίσαν τη Σπάρτη με το ναζιστικό καθεστώς, δίνοντας έμφαση κυρίως στην αναλογία του σπαρτιατικού με τον γερμανικό μιλιταρισμό. Αυτός ο παραλληλισμός οφείλεται ωστόσο καταρχάς στους ίδιους τους Γερμανούς, οι οποίοι αυτοπροσδιορίστηκαν και ταυτίστηκαν με το σπαρτιατικό ιδεώδες, ταύτιση που απασχόλησε τους διανοούμενους και πολιτικούς της Βρετανίας της περιόδου αυτής, βλ. Hodkinson 2010,

Η σύνδεση της αρχαίας Σπάρτης με τη ναζιστική Γερμανία, καθώς και με την κομμουνιστική Σοβιετική Ένωση⁵⁹⁵, δηλαδή με ολοκληρωτικά καθεστώτα που διακρίνονταν για τον απολυταρχισμό και την υποταγή του ατόμου στο κράτος, επηρέασε κατά τη μεταπολεμική περίοδο τη διαμόρφωση της οπτικής και της εικόνας της αρχαίας πόλης στη μοντέρνα δυτική σκέψη και τη λαϊκή κουλτούρα⁵⁹⁶. Η αρχαία Σπάρτη αντιμετωπίστηκε κυρίως ως το ιστορικό πρότυπο του ολοκληρωτισμού και προβλήθηκαν τα αρνητικά στοιχεία της κοινωνίας της (στρατιωτική εκπαίδευση και πειθαρχία των νέων, ανελεύθερη εργασία, έκθεση των δύσμορφων παιδιών). Αυτή ακριβώς η αντίληψη και η εικόνα του απολυταρχικού σπαρτιατικού κράτους και της μιλιταριστικής σπαρτιατικής κοινωνίας, σε αντιπαραβολή με τη δημοκρατική και φιλελεύθερη Αθήνα, επικράτησε στη δυτική διανόηση, διαμορφώνοντας στερεότυπα και εντυπώσεις που ακολούθως αποτυπώθηκαν στη σύγχρονη τέχνη και σε εικαστικές απεικονίσεις της αρχαίας Σπάρτης⁵⁹⁷. Ωστόσο, προοδευτικά, ήδη μέσα στον 20ό αιώνα, η αρχαία Σπάρτη ανακαλύπτεται και πάλι, μελετάται από διαφορετικές οπτικές και με νέες αντιλήψεις⁵⁹⁸, και αποκτά ένα θετικό πρόσημο και προοπτικές για θετική προβολή⁵⁹⁹, χωρίς όμως να διαπιστώνεται μία συνολική εξιδανίκευση της Σπάρτης, όπως στις παλαιότερες εποχές.

Παρατηρείται όμως μία επιλεκτική εξιδανίκευση της αρχαίας πόλης και των θεσμών της, η οποία διαπιστώνεται ιδιαίτερα στη χρήση της ιδέας της Σπάρτης και του σπαρτιατικού μύθου από κινήματα και ομάδες με ακραίες εθνικιστικές απόψεις⁶⁰⁰. Η Σπάρτη δεν έχει πάψει να συνδέεται, τουλάχιστον εν μέρει, με τον μιλιταρισμό, καθώς και με μία σύγχρονη, πολεμική, κουλτούρα⁶⁰¹. σύνδεση που σε ορισμένες περιπτώσεις «οπτικοποιείται», καθώς χρησιμοποιούνται στοιχεία πολεμικής εξάρτυσης, είτε ως

297-342. Αργότερα, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, η Σπάρτη συσχετίστηκε με τη Σοβιετική Ένωση. Παράλληλα προβλήθηκε και η αναλογία ανάμεσα στις Ηνωμένες Πολιτείες και την Αθήνα, αλλά και η αντίθεση των ζευγών Ηνωμένες Πολιτείες–Αθήνα, αφενός, και Σοβιετική Ένωση–Σπάρτη, αφετέρου, κατά το πρότυπο του Πελοποννησιακού Πολέμου, βλ. Hodkinson 2012, 343-392.

⁵⁹⁵ Στα τέλη του 19ου αιώνα, καθώς αναπτύσσονταν νέες θεωρητικές προσεγγίσεις στην αριστερή φιλοσοφία, οι μαρξιστές και οι σοσιαλιστές εντυπωσιάστηκαν από την ισότητα στην κοινωνία της Σπάρτης και της αναγνώρισαν στοιχεία της κομμουνιστικής ιδεολογίας, βλ. Rebenich 2018, 691-692.

⁵⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά Cartledge 2006, 41-49.- Ματάλας 2007, 465-481.- Fotheringham 2012, 393-428.- Rebenich 2018, 700-701.

⁵⁹⁷ Ματάλας 2007, 465-481. Παράδειγμα θετικής παρουσίασης της αρχαίας Σπάρτης, από τον χώρο της τέχνης, αποτελεί το φιλμ του 1962 για τη μάχη των Θερμοπυλών με τίτλο *Οι 300 Σπαρτιάτες*, όπου προβάλλεται η ηρωική αυτοθυσία των Σπαρτιατών, ενώ υποβιβάζονται τα αρνητικά χαρακτηριστικά της πόλης.

⁵⁹⁸ Hodkinson 2018, 29-57.- Rebenich 2018, 701.

⁵⁹⁹ Ματάλας 2007, 480-481.- Fotheringham 2012, 393-428.

⁶⁰⁰ Hodkinson 2020, 16-21.

⁶⁰¹ Ματάλας 2007, 465-481.

σύμβολα είτε ακόμη και ως ένδυση, τα οποία έχουν ταυτιστεί με την έννοια της Σπάρτης. Το σήμα μάλιστα της περικεφαλαίας ή του προφίλ ενός πολεμιστή με περικεφαλαία, έχει εισχωρήσει στην κοινόχρηστη γλώσσα των εικόνων και αναγνωρίζεται εύκολα, καθώς παραπέμπει αυτόματα στην αρχαία Σπάρτη⁶⁰². Πρόκειται για τη σκιά του ήρωα πολεμιστή Λεωνίδα, που το φρόνημά του εξιδανικεύθηκε σε προηγούμενες εποχές και εκφράζει την έννοια της Σπάρτης⁶⁰³. Παρουσιάζεται σχεδόν ως σήμα κατατεθέν της πόλης και δεν είναι τυχαίο ότι ακόμη και το λογότυπο του σημερινού Δήμου Σπάρτης έχει ως βάση μία περικεφαλαία, αντιστοιχίζοντας τη σύγχρονη Σπάρτη με την αρχαία, και αποτυπώνοντας ταυτόχρονα την αντανάκλαση και την πρόσληψη της σπαρτιατικής παράδοσης από την πλειονότητα του σύγχρονου κοινού.

Τα τελευταία χρόνια, όπου οι εικόνες της αρχαίας Σπάρτης φαίνεται να έχουν απομακρυνθεί από την ουσία της παράδοσής της, και όπου παρατηρείται όχι μόνο μία επιλεκτική προτίμηση επιμέρους στοιχείων της αλλά και μία επιφανειακή χρήση της, διαπιστώνεται ότι η σπαρτιατική αλληγορία μετατρέπεται σε παρωδία⁶⁰⁴, και συχνά ο σπαρτιατικός μύθος αντιμετωπίζεται με ειρωνική διάθεση.

Η εικόνα της Σπάρτης, μέσα στην ιστορική της πορεία, εμφανίζει άλλοτε θετικό και άλλοτε αρνητικό πρόσημο, ανάλογα με την εποχή, κυρίως όμως ανάλογα με τις χρήσεις της ιδέας της Σπάρτης, τους σκοπούς και τις πεποιθήσεις που αυτές οι χρήσεις κάθε φορά εξυπηρετούν και εκφράζουν, αλλά και ανάλογα με την πρόσληψη του σπαρτιατικού μύθου⁶⁰⁵. Έτσι, η εικόνα της Σπάρτης παρουσιάζεται πολυδιάστατη και ταυτόχρονα αντιφατική⁶⁰⁶, καθώς εμφανίζεται σε πολλαπλά ιστορικά πλαίσια, με ποικίλες χρήσεις και απεικονίσεις.

5.5. City branding και πολιτιστικές διαδρομές

City branding

Κάθε πόλη επιδιώκει να διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες και να προβάλλει τη

---

⁶⁰² Ματάλας 2007, 472.

⁶⁰³ Ματάλας 2017, 56.

⁶⁰⁴ Roche 2013, 258.

⁶⁰⁵ Για παράδειγμα, οι φορείς της Γαλλικής Επανάστασης, καθώς και του ναζιστικού καθεστώτος στη Γερμανία, χρησιμοποίησαν τις αρχές και το κοινωνικο-πολιτικό σύστημα της αρχαίας Σπάρτης ως θεωρητικό υπόβαθρο για τις ιδέες και τις απόψεις τους. Γι' αυτούς η ιδέα της Σπάρτης αποτέλεσε πρότυπο και είχε θετική εντύπωση, ενώ για την αντίθετη παράταξη η Σπάρτη συνδέθηκε με ακρότητες και απέκτησε αρνητική εικόνα.

⁶⁰⁶ Ματάλας 2007, 466.

μοναδικότητά της, στοχεύοντας σε οικονομικά, πολιτικά ακόμη και κοινωνικά οφέλη. Έτσι, μία από τις βασικές δράσεις της τοπικής αυτοδιοίκησης είναι η διαμόρφωση της ταυτότητας του τόπου και η προώθησή της στις διάφορες αγορές⁶⁰⁷. Τα τελευταία δε χρόνια η προβολή των πόλεων πραγματοποιείται μέσω οργανωμένων στρατηγικών, μεταξύ των οποίων επικρατεί η πρακτική του place marketing -στην περίπτωση των πόλεων, city marketing-, με σκοπό να βελτιωθεί η εικόνα και η φήμη της πόλης και να καταστεί ελκυστική στους κατοίκους της, αλλά και στους επισκέπτες και τις επενδύσεις⁶⁰⁸.

Σημαντικό ρόλο στην εφαρμογή του marketing του τόπου κατέχει η κατασκευή και η διαχείριση της εικόνας της πόλης⁶⁰⁹. Αυτή ακριβώς η διαχείριση της ταυτότητας και της εικόνας του τόπου, και ακολούθως η προβολή του, συγκροτούν την πρακτική του place branding (ανάδειξη της φυσιογνωμίας του τόπου). Ο όρος αυτός σχεδόν ταυτίζεται με το marketing του τόπου, ενώ σημειώνεται χαρακτηριστικά: «Με τον όρο “branding του τόπου” εννοείται η απόδοση συγκεκριμένης χωρικής ταυτότητας σε μία περιοχή ή πόλη, ώστε να διαμορφωθεί μια κεντρική ιδέα για τα χαρακτηριστικά και την αστική προσωπικότητά της.»⁶¹⁰. Γενικά, η πρακτική του branding λειτουργεί στις τοπικές κοινωνίες ως μέσον για την αστική αναζωογόνηση και τη διαχείριση του τόπου, η οποία εξαρτάται από την αλλαγή στον τρόπο που προσλαμβάνεται μία περιοχή/πόλη από συγκεκριμένες ομάδες ενδιαφερομένων. Αυτή η πρακτική περιλαμβάνει τη δημιουργία μίας αυθεντικής ταυτότητας και ταυτόχρονα βασίζεται αφενός σε υποδομές, λειτουργίες, δράσεις και ενέργειες που καθορίζουν την εικόνα της πόλης και αφετέρου στην αλληλεπίδραση των χρηστών της⁶¹¹. Με όρους της αγοράς, το branding αποδίδει γενικά στο προϊόν επιπρόσθετες αξίες και προσπαθεί να του προσδώσει μία ειδική και ξεχωριστή ταυτότητα, και αυτό ακριβώς επιδιώκει αντίστοιχα και το city marketing/branding για τις πόλεις⁶¹². Παράλληλα αποσκοπεί να αναδείξει τις αξίες αυτές ως συγκριτικό πλεονέκτημα, το οποίο θα διαφοροποιήσει μία πόλη από τις υπόλοιπες και θα την καταστήσει μοναδική⁶¹³.

---

⁶⁰⁷ Kavaratzis – Ashworth 2005, 506.

⁶⁰⁸ Καραχάλης 2015, 117-118. Για τον ορισμό του place marketing, βλ. *αυτόθι*, 117. Βλ. επίσης, Kavaratzis – Ashworth 2005, 507.

⁶⁰⁹ Kavaratzis – Ashworth 2005, 507.

⁶¹⁰ Καραχάλης 2015, 117. Για την έννοια του city branding, βλ. επίσης ενδεικτικά Pawlak – Hajduk 2019, 461-475, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶¹¹ Kavaratzis – Ashworth 2005, 512.

⁶¹² Kavaratzis – Ashworth 2005, 510.

⁶¹³ Μητούλα – Καλδής 2018, 22.

Το city branding (ανάδειξη της φυσιογνωμίας της πόλης) επικεντρώνεται ακριβώς στη διαμόρφωση του brand⁶¹⁴ της πόλης, προκειμένου να παρουσιαστεί ελκυστική στους κατοίκους της -ως τόπος κατάλληλος για να ζήσουν, να επενδύσουν και να δημιουργήσουν επιχειρήσεις- και ταυτόχρονα να προσελκύσει επισκέπτες, επενδυτές και μελλοντικούς κατοίκους, ικανοποιώντας τις εκάστοτε ανάγκες τους⁶¹⁵. Η πρακτική του city branding απευθύνεται σε διάφορες ομάδες ενδιαφέροντος, όπως οι μόνιμοι κάτοικοι της πόλης, οι επιχειρήσεις της, οι επισκέπτες, οι εργαζόμενοι στην τοπική αυτοδιοίκηση, καθώς και άτομα με επιστημονική κατάρτιση⁶¹⁶, ενώ θεμελιώδες στοιχείο αποτελεί το πώς οι χρήστες αυτοί προσεγγίζουν την πόλη, πώς την αντιλαμβάνονται, ποια στοιχεία της -φυσικά, συμβολικά, λειτουργικά, κ.ά.- χρησιμοποιούν, προκειμένου να αξιολογήσουν και να αποτιμήσουν τις επιδόσεις της⁶¹⁷. Αυτές ακριβώς οι εμπειρίες, οι προσλαμβάνουσες, οι τρόποι χρήσης και οι αξίες που αποδίδονται σε μία πόλη από τους ενδιαφερόμενους είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας μίας πόλης, καθιστώντας την ξεχωριστή και κατ' επέκταση γνωστή σε τοπικό και ευρύτερο επίπεδο⁶¹⁸.

Σκοπός του city branding είναι λοιπόν να εντοπιστούν τα στοιχεία αυτά που θα καταστήσουν την πόλη μοναδική, με άλλα λόγια πρόκειται για μία διαδικασία συγκέντρωσης και επιλογής των χαρακτηριστικών που θεωρείται ότι της προσθέτουν αξία⁶¹⁹. Κατά τη διάρκεια αυτής της οργανωμένης και μακροχρόνιας διεργασίας, θα πρέπει να εξεταστούν και να ξεχωρίσουν τα πραγματικά και ανταγωνιστικά χαρακτηριστικά της πόλης, τα οποία θα συγκροτήσουν τη βάση προβολής της προς τους ενδιαφερόμενους και ταυτόχρονα θα συμβάλουν στη δημιουργία μίας θετικής και ανταγωνιστικής εικόνας της⁶²⁰.

Το city branding αποτελεί μία δημόσια διαχειριστική δράση. Ως εκ τούτου στη διαδικασία δημιουργίας της επωνυμίας (brand) συμμετέχει το σύνολο των χρηστών της

---

⁶¹⁴ Το brand αποτελεί έναν συνδυασμό λειτουργικών (όνομα, λογότυπο, σλόγκαν, απεικονίσεις, κ.ά.) και συμβολικών στοιχείων (εικόνα, αξίες, προσλαμβάνουσες, κ.ά.), ώστε η πόλη να διακρίνεται οπτικά και να ξεχωρίζει, βλ. σχετικά Kavatzis – Ashworth 2005, 508.- Pawlak – Hajduk 2019, 463.- Μητούλα – Καλδής 2018, 323. Θα μπορούσε να οριστεί «ως το άθροισμα του προϊόντος και της βέβαιης επιπρόσθετης αξίας που συσχετίζεται με αυτό», βλ. Pawlak – Hajduk 2019, 463. Το city brand εμπεριέχει τις πεποιθήσεις, τα φυσικά, οικονομικά, κοινωνικά, καθώς και τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν μία πόλη και την ταυτότητά της, βλ. Μητούλα – Καλδής 2018, 23-24.

⁶¹⁵ Βλ. ενδεικτικά Peighambari – Sattari – Foster – Wallström 2016, 315.- Mitoula – Kaldis 2019, 119.

⁶¹⁶ Καραγάλης 2015, 118-119.

⁶¹⁷ Kavatzis – Ashworth 2005, 507.

⁶¹⁸ Mitoula – Kaldis 2019, 119.

⁶¹⁹ Kavatzis – Ashworth 2005, 508.

⁶²⁰ Γενικά βλ. Pawlak – Hajduk 2019, 465-468. Η εικόνα μίας πόλης διαμορφώνεται με βάση την πληροφορία και ενημέρωση που φθάνει στους ενδιαφερόμενους ή βασισμένη στην άμεση εμπειρία με τον τόπο, τις υποδομές, τους θεσμούς και τους κατοίκους του, βλ. *αυτόθι*, 467.

πόλης, δηλαδή οι εσωτερικές και εξωτερικές ομάδες ενδιαφέροντος (stakeholders) -η καθεμία από την πλευρά της-, με κεντρικό ρόλο να έχουν ωστόσο οι τοπικές αρχές, που αποτελούν το συντονιστικό όργανο για τον καθορισμό των κατευθύνσεων και των ενεργειών για την προβολή του εκάστοτε τόπου⁶²¹. Οι ενέργειες της τοπικής αυτοδιοίκησης είναι αυτές που διαμορφώνουν την ταυτότητα μίας πόλης και τα στοιχεία της. Το αποτέλεσμα αυτών των ενεργειών είναι η εικόνα της πόλης, η οποία επηρεάζεται από τον τρόπο που προβάλλονται τα στοιχεία της ταυτότητας, καθώς και από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ομάδων ενδιαφέροντος στις οποίες απευθύνονται αυτές οι ενέργειες⁶²². Από την άλλη, για την ομαλή χρήση και πορεία του city branding επιβάλλεται η αρμονική συνεργασία μεταξύ της τοπικής αυτοδιοίκησης -η οποία θα πρέπει να έχει ένα όραμα- και των ομάδων οργάνωσης και σχεδιασμού του branding -οι οποίες θα πρέπει να έχουν την επιστημονική κατάρτιση και τεχνογνωσία για να προβάλλουν τα πλεονεκτήματα της πόλης-, ενώ αναγκαία κρίνεται και η ενεργή συμμετοχή των κατοίκων της πόλης, εφόσον είναι αυτοί που θα διαδώσουν τις αξίες της πόλης τους⁶²³. Οι κάτοικοι κατέχουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και την επικοινωνία του city brand, ενώ συνάμα αποτελούν τις πιο έγκυρες και αυθεντικές πηγές πληροφόρησης για έναν τόπο, και συνεπώς μπορούν να επηρεάσουν τους επισκέπτες στην απόκτηση θετικής άποψης και οπτικής για την πόλη⁶²⁴.

Ένας τόπος ως προϊόν⁶²⁵ παρουσιάζει μία περίπλοκη και σύνθετη δομή, καθώς διαθέτει ποικίλα και πολλαπλά χαρακτηριστικά στοιχεία, τα οποία προσφέρει ως επιμέρους προϊόντα στους διάφορους χρήστες του τόπου, με επακόλουθο να προκύπτουν δυσχέρειες κατά τη διαδικασία του city branding⁶²⁶. Τα προϊόντα αυτά που περιλαμβάνει μία πόλη και τα οποία παρέχει στους κατοίκους της, τους επιχειρηματίες της, τους επισκέπτες και τους επενδυτές, είναι ενδεικτικά οι υποδομές, το φυσικό και ιστορικό περιβάλλον, τα έθιμα, ο πολιτισμός, οι υπηρεσίες⁶²⁷. Αυτά τα δομικά χαρακτηριστικά στοιχεία μπορεί μία πόλη να τα χρησιμοποιήσει κατά τη διαδικασία του city branding, όπου με διάφορες ενέργειες -αύξηση της ελκυστικότητας της πόλης, σχεδιασμένη διαχείριση του city branding, δημιουργία μίας θετικής εικόνας προς τους

---

⁶²¹ Βλ. γενικά Peighambari – Sattari – Foster – Wallström 2016, 315-318.- Pawlak – Hajduk 2019, 462-468.

⁶²² Pawlak – Hajduk 2019, 468.

⁶²³ Μητούλα – Καλδής 2018, 22-23.

⁶²⁴ Peighambari – Sattari – Foster – Wallström 2016, 315-318.- Μητούλα – Καλδής 2018, 24, 26, 327.

⁶²⁵ Γενικά ένας χώρος δεν νοείται ούτε λειτουργεί ως προϊόν με τη στενή έννοια του όρου, βλ. σχετικά Kavartzis – Ashworth 2005, 510.- Καραχάλης 2015, 118.

⁶²⁶ Βλ. Pawlak – Hajduk 2019, 462.- Peighambari – Sattari – Foster – Wallström 2016, 315.

⁶²⁷ Pawlak – Hajduk 2019, 462.

χρήστες της- μπορεί να διαμορφωθεί το συγκριτικό πλεονέκτημα που θα την κάνει τελικά να ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες πόλεις, και ταυτόχρονα να επέλθει οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ανάπτυξη⁶²⁸.

Δεδομένου ότι πολλές πόλεις παρουσιάζουν κοινά στοιχεία, δηλαδή παρόμοια προϊόντα και υπηρεσίες, ο μόνος τρόπος για να επιβιώσουν στον μεταξύ τους ανταγωνισμό είναι να δημιουργήσουν μία ξεχωριστή ταυτότητα βασισμένη σε μη λειτουργικά στοιχεία⁶²⁹. Ένα από αυτά είναι ο πολιτισμός⁶³⁰, ο οποίος διαπιστώνεται ότι αποτελεί βασικό στοιχείο και διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην προσπάθεια και τη στρατηγική προβολής μίας πόλης⁶³¹, καθώς: «Η πολιτιστική κληρονομιά, υλική και άυλη, και ο σύγχρονος πολιτισμός αναγνωρίζονται ως κύρια στοιχεία ταυτότητας κάθε πόλης και ως συγκριτικό πλεονέκτημα, λόγω της συμβολής τους στην οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή.»⁶³². Αποτελεί κοινό τόπο ότι τα μουσεία, οι αρχαιολογικοί χώροι, οι εικαστικές εκθέσεις και οι πολιτιστικές εκδηλώσεις, τα φεστιβάλ τέχνης και οι μεγάλες διοργανώσεις συμβάλλουν στη βελτίωση της εικόνας μίας πόλης και της προσδίδουν ποιότητα, καθιστώντας την ελκυστική⁶³³.

Πολιτιστικές διαδρομές

Τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά ενός τόπου αποτελούν σε κάθε περίπτωση σημείο αναφοράς και αυτοπροσδιορισμού, καθώς συνδέονται με την ιστορική πορεία και τη συνέχειά του⁶³⁴. Στις διάφορες εκφάνσεις του πολιτισμού αποτυπώνονται όλα τα ουσιώδη χαρακτηριστικά μίας περιοχής σε ένα βάθος χρόνου, ξεκινώντας από το παρελθόν και συνεχίζοντας στο παρόν με προοπτική στο μέλλον. Τα πολιτιστικά αγαθά, υλικά και άυλα, συνιστούν αναπόσπαστο και άρρηκτο τμήμα ενός τόπου. Με άλλα λόγια, χαρακτηρίζουν μία περιοχή και ταυτόχρονα συσχετίζονται άμεσα με την αναζωογόνησή της⁶³⁵.

Οι πολιτιστικές μονάδες θεωρούνται σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα για μία σύγχρονη πόλη, καθώς της προσθέτουν αξία και παράλληλα «Ο πολιτισμός δίνει το πλεονέκτημα της αναγνωρισιμότητας, καθώς και της ταύτισης...»⁶³⁶. Τα μνημεία και η

---

⁶²⁸ Pawlak – Hajduk 2019, 463.

⁶²⁹ Pawlak – Hajduk 2019, 466.

⁶³⁰ Pawlak – Hajduk 2019, 466.

⁶³¹ Καραχάλης 2015, 117.- Μητούλα – Καλδής 2018, 18.

⁶³² Καραχάλης 2015, 116.

⁶³³ Καραχάλης 2015, 120.

⁶³⁴ Mitoula – Kaldis 2019, 127.

⁶³⁵ Μητούλα – Καλδής 2018, 114.

⁶³⁶ Καραχάλης 2015, 128.

πολιτιστική κληρονομιά, ο σύγχρονος πολιτισμός και γενικά τα πολιτιστικά στοιχεία καθορίζουν σημαντικά την ταυτότητα και την εικόνα μίας πόλης, γεγονός που τα τοποθετεί στο επίκεντρο των σύγχρονων στρατηγικών προβολής⁶³⁷, όπως το city branding. Το city branding αποτελεί ένα από τα εργαλεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν με στόχο την ανάδειξη του πολιτιστικού αποθέματος μίας πόλης ως το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που θα τη διαφοροποιήσει και θα την ξεχωρίσει από τις άλλες αστικές περιοχές⁶³⁸.

Εκτός από τον πολιτισμό, άλλο βασικό στοιχείο των στρατηγικών προβολής ενός τόπου είναι ο τουρισμός, ο οποίος ταυτόχρονα φαίνεται ότι αποτελεί ένα μέσον αξιοποίησης των πολιτιστικών αγαθών μίας πόλης. Ο πολιτισμός και ο τουρισμός αποτελούν αλληλένδετους κλάδους που μπορούν να αναπτυχθούν παράλληλα προς όφελος της τοπικής ανάπτυξης. Οι τουρίστες, στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν μία ολοκληρωμένη εικόνα της πόλης που επισκέπτονται, εκφράζουν συχνά ενδιαφέρον για τον πολιτισμό της ή ταξιδεύουν εξαρχής, έχοντας κατεξοχήν πολιτιστικά κίνητρα και διαμορφώνοντας μία ειδική και εναλλακτική μορφή τουρισμού, τον πολιτιστικό τουρισμό⁶³⁹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Σπάρτη ήδη από την αρχαιότητα -κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους- προσείλκε επισκέπτες που ενδιαφέρονταν για την ιστορία, τα ήθη και έθιμά της, καθώς και για τους θεσμούς της, όπως παρουσιάζονταν και αναδεικνύονταν μέσα από τις θρησκευτικές εορτές και τα πολιτιστικά δρώμενα. Αποτελούσε βασικό προορισμό για επισκέπτες που ενδιαφέρονταν για την τοπική της ιστορία και παράδοση και είχε αναπτύξει ένα είδος αρχαίου πολιτιστικού τουρισμού, ο οποίος φαίνεται ότι ανθούσε ειδικά στη ρωμαϊκή περίοδο, έχοντας παράλληλα εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Ο πολιτιστικός τουρισμός της ρωμαϊκής Σπάρτης έχει μάλιστα παραλληλιστεί με τη μεγάλη περιήγηση των Ευρωπαίων του 18ου αιώνα, καθώς θεωρείται ότι παρουσιάζει περισσότερες ομοιότητες με τον περιηγητισμό εκείνης της περιόδου από ό,τι με τον μαζικό τουρισμό της σύγχρονης εποχής⁶⁴⁰.

---

⁶³⁷ Καραχάλης 2015, 128.- Μητούλα – Καλδής 2018, 114.

⁶³⁸ Mitoula – Kaldis 2019, 118.

⁶³⁹ Ο πολιτιστικός τουρισμός εμφανίζεται ήδη από τη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. Μητούλα – Καλδής 2018, 16. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο Πausanias, τον 2ο αιώνα, γράφει έναν ταξιδιωτικό οδηγό, καταγράφοντας τα μνημεία αλλά και τα ήθη και έθιμα και τις ιστορίες διαφόρων περιοχών της Ελλάδας -μεταξύ αυτών και της Σπάρτης- προς διευκόλυνση των τουριστών, ιδιαίτερα των Ρωμαίων, βλ. Waywell – Wilkes 1994, 379.

⁶⁴⁰ Cartledge – Spawforth 1992, 207-211.

Ένα από τα βασικά διαχειριστικά εργαλεία του πολιτιστικού τουρισμού είναι οι πολιτιστικές διαδρομές⁶⁴¹, οι οποίες συνδυάζουν με τον πιο απλό και εύκολο τρόπο τα πολιτιστικά αγαθά και την περιήγηση σε έναν τόπο. Οι πολιτιστικές διαδρομές αποτελούν οργανωμένες περιηγήσεις που έχουν έναν κεντρικό πυρήνα και μπορούν να περιλαμβάνουν αρχαιολογικούς χώρους και ιστορικά μνημεία, μνημεία της φύσης, ιστορικά κτήρια, που μπορεί να ενοποιούνται είτε λόγω του είδους τους είτε λόγω της χρονικής περιόδου στην οποία ανήκουν ή λόγω της γεωγραφίας τους⁶⁴². Οι πολιτιστικές διαδρομές συμβάλλουν στην προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς, υλικής και άυλης, ενώ ταυτόχρονα βοηθούν στην κατανόηση του ιστορικού γίνεσθαι και της παράδοσης ενός τόπου. Οι επισκέπτες μίας πόλης, συμμετέχοντας σε μία βιωματική δραστηριότητα, όπως η επίσκεψη σε χώρους πολιτισμού, γνωρίζουν το παρελθόν και ταυτόχρονα και το παρόν μίας πόλης.

Η ένταξη αρχαιολογικών χώρων και μνημείων σε μία πολιτιστική διαδρομή προϋποθέτει αφενός την καλή κατάσταση διατήρησής τους, την προστασία και ανάδειξή τους, και αφετέρου την προβολή τους μέσα από μία τέτοιου είδους διαδρομή, που συντελεί στη συντήρηση και αποκατάστασή τους από τους αρμόδιους φορείς διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Διαπιστώνεται ότι οι πολιτιστικές διαδρομές προβάλλουν το πολιτιστικό απόθεμα ενός τόπου και συνακόλουθα διαφημίζουν τον ίδιο τον τόπο και τον καθιστούν ανταγωνιστικό, ενώ παράλληλα μπορούν να συμβάλουν στη διάσωση της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση μίας πολιτιστικής διαδρομής, ή και γενικότερα ενός δικτύου πολιτιστικών διαδρομών, στο πλαίσιο της διαδικασίας της τοπικής ανάπτυξης και προβολής της πόλης, απαιτείται η συμμετοχή και η συνεργασία ποικίλων και διαφορετικών ομάδων ενδιαφερομένων. Καταρχάς, κρίνεται αναγκαία η συνεργασία της τοπικής αυτοδιοίκησης, η οποία θα οργανώσει και θα συντονίσει τον σχεδιασμό και την εφαρμογή της πολιτιστικής διαδρομής με ειδικούς επιστήμονες, όπως ιστορικούς και αρχαιολόγους, καθώς και τους αρμόδιους φορείς διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς, οι οποίοι θα συμβάλουν στην επιστημονική τεκμηρίωση και την επιλογή των πολιτιστικών πόρων. Επίσης, απαιτείται η συνεργασία με τους ειδικούς που θα έχουν την τεχνογνωσία, για να εντάξουν την πολιτιστική αυτή διαδρομή στον στρατηγικό σχεδιασμό προβολής της πόλης, καθιστώντας την ελκυστική όχι μόνο για τους επισκέπτες, αλλά και για επενδύσεις. Τέλος, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και να

---

⁶⁴¹ Μητούλα – Καλδής 2018, 111.

⁶⁴² Μητούλα – Καλδής 2018, 331.

καταστεί ενεργή και η τοπική κοινωνία, δηλαδή οι κάτοικοι και οι επιχειρήσεις, εφόσον μία πολιτιστική διαδρομή δεν απευθύνεται μόνο στους επισκέπτες αλλά και στους ντόπιους, οι οποίοι ζουν και δραστηριοποιούνται στην πόλη και οι οποίοι θα πρέπει αν μη τι άλλο να πρόσκεινται θετικά προς την πολιτιστική τους κληρονομιά, να φροντίζουν για την προστασία της και να μην θεωρούν τα μνημεία τροχοπέδη της τοπικής ανάπτυξης, αλλά πλεονέκτημα της πόλης.

Η πολιτιστική παραγωγή και προβολή σε έναν αστικό χώρο περιλαμβάνουν μία ποικιλία δραστηριοτήτων και υποδομών⁶⁴³. Μία τέτοια δραστηριότητα μπορεί να θεωρηθεί και η πολιτιστική διαδρομή ως μέρος μίας ευρύτερης στρατηγικής διαχείρισης της εικόνας της πόλης και ενός ευρύτερου αστικού σχεδιασμού. Στις ενέργειες που μπορεί να αναλάβει μία πόλη προκειμένου να αναζωογονηθεί και να αποκτήσει αξία για την ίδια και τους χρήστες της, η οργάνωση μίας πολιτιστικής διαδρομής ή ενός πλέγματος πολιτιστικών διαδρομών, συνιστά μία δράση που συμβάλλει στην ελκυστικότητα της πόλης και στην ακύρωση της όποιας αρνητικής εικόνας γι' αυτήν. Γενικά, οι πολιτιστικές διαδρομές βοηθούν στην προβολή μίας πόλης, κάτι που με τη σειρά του επιδρά στην περαιτέρω πολιτιστική ανάπτυξη, ενισχύοντας την κοινωνική και οικονομική πρόοδο του τόπου⁶⁴⁴.

Μία πολιτιστική διαδρομή στη Σπάρτη

Μία πόλη στο πλαίσιο του branding, μεταξύ άλλων, χρειάζεται ιστορίες-αφηγήσεις σχετικές με τον τόπο, οι οποίες θα δημιουργηθούν εντός της πόλης κυρίως με παρεμβάσεις και υποδομές, που εν συνεχεία θα πρέπει να συνδεθούν μέσω μίας γενικότερης στάσης της πόλης και μέσω ενεργειών προβολής⁶⁴⁵. Ένα αφήγημα (storytelling) θα μπορούσε λοιπόν να ειπωθεί μέσω μίας πολιτιστικής διαδρομής.

Σημειώνεται ότι στη ρωμαϊκή Σπάρτη είχε οργανωθεί μία πολιτιστική διαδρομή για τους επισκέπτες, στην οποία περιλαμβάνονταν μνημεία της πόλης που συσχετιζόνταν με τους περσικούς πολέμους⁶⁴⁶. Ως συνέχεια αυτής της αρχαίας πολιτιστικής διαδρομής, σε άλλα όμως πατήματα-χνάρια, θα μπορούσε να θεωρηθεί η χάραξη μίας νέας πολιτιστικής διαδρομής σήμερα, στη σύγχρονη πόλη της Σπάρτης, με τίτλο: *Βαδίζοντας στα χνάρια της ιστορίας: από την αρχαία Σπάρτη, στη βυζαντινή Λακεδαιμονία και τη νεότερη Σπάρτη*. Δημιουργείται έτσι ένα συνδεδετικό νήμα για τις

⁶⁴³ Καραχάλης 2015, 116.

⁶⁴⁴ Mitoula – Kaldis 2019, 127.

⁶⁴⁵ Kavartzis – Ashworth 2005, 512.

⁶⁴⁶ Cartledge – Spawforth 1992, 191.

τρεις «Σπάρτες», ακολουθώντας μία νοητική και ταυτόχρονα απτή κυκλοτερή πορεία, καθώς η διαδρομή ξεκινά από τη Σπάρτη και περαιώνεται στη Σπάρτη, υποδηλώνοντας τους αέναους κύκλους της ιστορίας, αλλά και χαραγμένη επί του εδάφους, όπου θα υπάρχει σήμανση ιστορικής διαδρομής. Πραγματοποιείται με αυτόν τον τρόπο μία αστική παρέμβαση, η οποία συνδέεται άμεσα με την ιστορία και τον πολιτισμό του τόπου και παράλληλα βελτιώνει την εικόνα της πόλης, αποτελώντας μία πολιτιστική δραστηριότητα που συμβάλλει στην αστική αναζωογόνηση.

Η εν λόγω πολιτιστική διαδρομή στο πλαίσιο του city branding (ανάδειξη της φυσιογνωμίας της πόλης) βασίζεται στο παλίμψηστο του πολιτιστικού αποθέματος της Σπάρτης και αφηγείται τη διαχρονική της ιστορία, με στάσεις στα αρχαία, βυζαντινά και νεότερα τοπόσημα της πόλης (εικ. 10). Πρόκειται για μία πολιτιστική διαδρομή που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μεικτή, εφόσον τα στοιχεία που περιλαμβάνει δεν ανήκουν σε συγκεκριμένο είδος ή εποχή και αποτελούν μέρος του συνόλου της πολιτιστικής ταυτότητας της πόλης, και επιπλέον ως αστική, δεδομένου ότι περιορίζεται εντός του ιστού της Σπάρτης και στα μνημεία αυτής⁶⁴⁷.

Η εκκίνηση αλλά και το πέρας της διαδρομής ενδείκνυται να είναι το Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης (1)⁶⁴⁸, το οποίο έχει διττή σημασία, εφόσον αφενός φιλοξενεί και παρουσιάζει τον αρχαιολογικό πλούτο της πόλης, από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ύστερη αρχαιότητα, και αφετέρου το ίδιο το κέλυφος του κτηρίου αποτελεί μνημείο της νεότερης ιστορίας της πόλης⁶⁴⁹ (εικ. 11). Η δεύτερη στάση της διαδρομής (2) λογίζεται να είναι η «Οικία της Ευρώπης» (εικ. 12), ένας πρόσφατα διαμορφωμένος χώρος στη συμβολή των οδών Κων. Παλαιολόγου και Διοσκούρων, όπου στεγάζεται το εμβληματικό ψηφιδωτό δάπεδο της Αρπαγής της Ευρώπης⁶⁵⁰ από κοινού με το ψηφιδωτό του Ορφέα, που σαγηνεύει τα άγρια θηρία⁶⁵¹. Εκεί ο επισκέπτης θα έχει την

⁶⁴⁷ Μητούλα – Καλδής 2018, 112, 330.

⁶⁴⁸ Βλ. Ανδρεάκου 2006, 175-189.- Ραυτοπούλου 2006, 191-248. Ανοιχτό όλη την εβδομάδα (πλην Τρίτης) και με ωράριο λειτουργίας, διαθέτει μικρό πωλητήριο και χώρους υγιεινής και είναι προσίτο σε ΑμεΑ.

⁶⁴⁹ Το κτήριο έχει κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο [αρ. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1490/30171/19.5.1995 Υπουργική Απόφαση (ΦΕΚ 594/Β/7.7.1995)].

⁶⁵⁰ Μετά την καθιέρωση του ευρώ, ως κοινού νομίσματος για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ελλάδα επέλεξε για το κέρμα των δύο (2) ευρώ την παράσταση της Αρπαγής της Ευρώπης από το ψηφιδωτό της Σπάρτης, σε σχέδιο του Γεωργίου Σταματόπουλου.

⁶⁵¹ Τα ψηφιδωτά αυτά δάπεδα διατηρούνται κατά χώραν, όπως βρέθηκαν τον 19ο αιώνα. Το ψηφιδωτό της Αρπαγής της Ευρώπης αποκαλύφθηκε το 1872 από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Παναγιώτη Σταματάκη, αποτελώντας το πρώτο ψηφιδωτό δάπεδο που ήλθε στο νέα πόλη της Σπάρτης, ενώ ο χώρος του απαλλοτριώθηκε το 1874. Πολύ σύντομα (1881) το ψηφιδωτό δάπεδο στεγάστηκε για λόγους προστασίας. Αργότερα, στα τέλη του 19ου αιώνα, αποκαλύφθηκε το όμορο ψηφιδωτό δάπεδο με την παράσταση του Ορφέα, βλ. Panagiotopoulou – Raftoroulou 2003, 303-304. Ενδιαφέρουσα είναι η ιστορία που «κρύβεται» πίσω από τη διατήρηση και προστασία του ψηφιδωτού του Ορφέα: Ο τότε

ευκαιρία να θαυμάσει τα εξαιρετικά δείγματα τοπικών εργαστηρίων παραγωγής ψηφιδωτών και συνάμα να συνειδητοποιήσει τον πλούτο της ρωμαϊκής Σπάρτης. Συνεχίζοντας επί της οδού Κων. Παλαιολόγου και με κατεύθυνση προς βορράν, ο επισκέπτης ανηφορίζει ελαφρώς προς τον τρίτο σταθμό της διαδρομής, που είναι ο αρχαιολογικός χώρος της Ακρόπολης της Σπάρτης (3), στον οποίο αποκαλύπτεται με τον πιο εύληπτο και απτό τρόπο η διαχρονία της ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας στην περιοχή, από τους αρχαϊκούς έως τους μεσοβυζαντινούς χρόνους, μέσα από τα ίδια τα μνημεία (εικ. 13). Εκεί, μπορεί κάποιος να επισκεφθεί το «Κυκλοτερές Οικοδόμημα» -ένα μνημείο της αρχαϊκής εποχής-, στωικά οικοδομήματα, το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου και το αρχαίο θέατρο, καθώς και χριστιανικούς ναούς, μεταξύ αυτών και τη βασιλική τη λεγόμενη του «Οσίου Νίκωνος». Πλησιόχωρα της ακρόπολης, κατηφορίζοντας προς τα νοτιοδυτικά της, ο επισκέπτης με δύο στάσεις, την τέταρτη και την πέμπτη (4, 5), γνωρίζει τη Λακεδαιμονία των μεσοβυζαντινών χρόνων πληρέστερα, τόσο στη θρησκευτική όσο και στην καθημερινή της διάσταση. Στην τέταρτη στάση ο επισκέπτης συναντά έναν τρίκογχο ναό (εικ. 14) και στην πέμπτη ένα βυζαντινό λουτρό επάνω σε υστερορωμαϊκό βαλανείο (εικ. 15), καθώς και έναν ναό στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο (εικ. 16). Στους επόμενους σταθμούς, παρουσιάζεται η ιστορία της νεότερης Σπάρτης, από την ίδρυσή της, το 1834, και μετέπειτα. Οι στάσεις γίνονται σε κτήρια που είχαν κατά κύριο λόγο δημόσιο χαρακτήρα και στέγαζαν τις αρχές της νεοϊδρυθείσας πόλης. Πρώτη στάση στη σύγχρονη ιστορία της πόλης αποτελεί ένα σημαντικό κτήριο, που ανάγεται χρονικά στην Οθωνική περίοδο και είναι το παλαιό Πρωτοδικείο (εικ. 17) επί της οδού Λυκούργου (6). Η επόμενη στάση (7) είναι το παλαιό Δημαρχείο της πόλης (εικ. 18), στην κεντρική πλατεία της Σπάρτης, όπου θα έχει τη δυνατότητα ο επισκέπτης να βρεθεί στο κέντρο της πόλης, ενώ καταλήγοντας στο Αρχαιολογικό Μουσείο, ενδεχομένως να φανταστεί την αρχική πολεοδομική σύλληψη, που προέβλεπε το κτήριο του Δημαρχείου να έχει οπτική επαφή με το Σχολείο και το κτήριο των Δημοσίων Υπηρεσιών, στα ανατολικά, δηλαδή στη θέση όπου κτίστηκε τελικά το μουσείο⁶⁵². Στο πέρας της πολιτιστικής αυτής διαδρομής, θα μπορούσε να ενταχθεί και ο ναός του

Επιθεωρητής των Γυμνασίων Σπάρτης και Γυθείου, Μαργαρίτης Ευαγγελίδης, με επιστολή του προς τον υπουργό των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως ζητεί τη συνδρομή της κεντρικής διοίκησης για τη διάσωση του ψηφιδωτού, καθώς και για την «έξασφάλισιν τῷ δημοσίῳ». Η βοήθεια ζητείται καθώς ο ιδιοκτήτης του χώρου διατηρούσε εκεί οйнаποθήκη, την οποία είχε σκοπό να μετατρέψει σε οινοπωλείο, οπότε θα τοποθετούσε τραπεζάκια και καθίσματα επί του ψηφιδωτού δαπέδου, γεγονός που θα προκαλούσε τη διάλυσή του (Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας).

⁶⁵² Γεωργιάδης 1994, 105.

Οσίου Νίκωνος, πολιούχου της Σπάρτης, που βρίσκεται απέναντι από το Αρχαιολογικό Μουσείο, δεδομένου ότι αποτελεί ιστορικό δείγμα απόπειρας προσαρμογής της βυζαντινής ναοδομίας στον 20ό αιώνα, βασισμένο σε σχέδια του Αναστασίου Ορλάνδου. Με την προσθήκη αυτού του εκκλησιαστικού κτηρίου, ο επισκέπτης εμπλουτίζει τις γνώσεις του για την αρχιτεκτονική ιστορία της πόλης και ταυτόχρονα συμπληρώνει την εικόνα της ιστορικής και μνημειακής συνέχειας της Σπάρτης.

Βασικά κριτήρια επιλογής των σταθμών της διαδρομής αυτής συνιστούν η απρόσκοπτη πρόσβαση, καθώς και η αναγνωσιμότητα των χώρων. Όσον αφορά στην πρόσβαση: η πολιτιστική αυτή διαδρομή χαράσσεται εντός του αστικού ιστού, επί κεντρικών ως επί το πλείστον οδικών αρτηριών, ενώ η μεταξύ των στάσεων απόσταση δεν είναι απαγορευτική. Στα πλεονεκτήματα της πορείας αυτής είναι η δυνατότητα προσέγγισης, πεζή ή με ποδήλατο, γεγονός που επιτρέπει την άμεση επαφή με την καθημερινή ζωή της πόλης και την επικοινωνία με τους κατοίκους και τις επιχειρήσεις τους, ενώ ταυτόχρονα είναι φιλική προς το περιβάλλον, στοιχεία που συνάδουν με το πνεύμα της αειφορίας. Όσον αφορά στην αναγνωσιμότητα των πολιτιστικών αυτών θέσεων: πρόκειται για μουσεία, για οργανωμένους και επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους⁶⁵³, καθώς και για ιστάμενα μνημεία και ιστορικά κτήρια, τα οποία είναι εύληπτα και αναγνωρίσιμα. Ο ενδιαφερόμενος, με την επίσκεψη στις πολιτιστικές αυτές μονάδες και την άμεση επαφή με τον υλικό πολιτισμό, αποκτά βιωματική αντίληψη και ταυτόχρονα συνείδηση της ιστορίας της πόλης. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να σημειωθεί ότι η επαφή με τα μνημεία και τον περιβάλλοντα χώρο τους καθιστά τον επισκέπτη κοινώνό της ιστορίας και η αίσθηση της ενσωμάτωσης στον ιστορικό χρόνο, που αποδίδει στα μνημεία και γενικότερα στα πολιτιστικά αγαθά αξία συγκινησιακή, δεν δύναται να υποκατασταθεί με άλλα μέσα και τρόπους.

Στις στάσεις αυτές, ο οποιοσδήποτε χρήστης του χώρου θα έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει το παρελθόν της πόλης μέσω των ίδιων των φορέων της ιστορικής μνήμης. Η ξενάγηση από εξειδικευμένα άτομα θα έκανε τη διαδρομή σίγουρα πιο ελκυστική και ενδεχομένως πιο ενδιαφέρουσα και διαδραστική. Ωστόσο, η προτεινόμενη πολιτιστική διαδρομή, δεδομένου ότι πρόκειται για μία διαδρομή μικρής κλίμακας και χωροθετείται εντός του ιστού της πόλης, θα μπορούσε να σχεδιαστεί και να δομηθεί με τέτοιο τρόπο, ούτως ώστε ο επισκέπτης να έχει τη δυνατότητα να περιηγηθεί και μόνος του. Βασική

---

⁶⁵³ Οι αρχαιολογικοί χώροι που συμπεριλαμβάνονται στη διαδρομή, διαμορφώθηκαν και αναδείχθηκαν στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013, με φορέα υλοποίησης την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας (βλ. παραπάνω).

προϋπόθεση είναι να γίνει αυτή η διαδρομή γνωστή στο ευρύ κοινό και στους τουρίστες που θα ενδιαφέρονταν για μία μορφή εναλλακτικού τουρισμού, όπως ο πολιτιστικός.

Μία συντονισμένη προσπάθεια πληροφόρησης της κοινής γνώμης από τους εμπλεκόμενους φορείς καθίσταται αναγκαία και μπορούν να χρησιμοποιηθούν διάφορα επικοινωνιακά μέσα προσέγγισης και ενημέρωσης. Σε αυτόν τον τομέα σημαντική είναι η συμβολή της τεχνολογίας. Ειδικά το διαδίκτυο αποτελεί άμεσο και οικονομικό τρόπο επικοινωνίας⁶⁵⁴, όπου η δημιουργία ιστοσελίδας και η αξιοποίηση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, καθώς και οι εφαρμογές κινητού τηλεφώνου, ενδείκνυνται για την άμεση και αποτελεσματική διάχυση της πληροφόρησης. Επιπλέον, η δημιουργία έντυπου ενημερωτικού φυλλαδίου, που θα περιέχει χάρτη της διαδρομής, πληροφορίες κατεύθυνσης αλλά και γενικές πληροφορίες για τους σταθμούς της διαδρομής, καθώς και η τοποθέτησή του σε επιλεγμένα σημεία, όπως το Αρχαιολογικό Μουσείο ή το info kiosk του Δήμου Σπάρτης ή και σε ξενοδοχεία της πόλης, αποτελεί ένα ακόμη μέσον προβολής της πολιτιστικής αυτής διαδρομής. Πινακίδες σήμανσης, καθώς και σωστές διευθύνσεις και δορυφορική καθοδήγηση μέσω Global Positioning System (GPS), θα κατευθύνουν προς τα σημεία ενδιαφέροντος. Ακόμη, προς διευκόλυνση των επισκεπτών, ενδείκνυται η ψηφιακή παρουσίαση της χάραξης της διαδρομής μέσω του Συστήματος Γεωγραφικών Πληροφοριών/Geographical Information System (ΣΓΠ/GIS), το οποίο μπορεί να οργανώσει και να διαμορφώσει ο Δήμος Σπάρτης, στο πλαίσιο ίσως ενός ευρύτερου συστήματος γεωχωρικών πληροφοριών. Επιπρόσθετα, η πορεία θα μπορούσε να χαραχθεί επί του εδάφους με τη συγκεκριμένη χρωματική σήμανση που χαρακτηρίζει τα μνημεία -κίτρινο και καφέ-, ιδιαίτερα στα τμήματα σύνδεσης των αρχαιολογικών χώρων, όπως από το σημείο του αρχαιολογικού χώρου της Ακρόπολης της Αρχαίας Σπάρτης (σημείο 3) έως τα βυζαντινά μνημεία (σημεία 4 και 5).

Στις στάσεις της πολιτιστικής περιήγησης θα υπάρχουν επεξηγηματικές πινακίδες, ενώ η χρήση της τεχνολογίας μπορεί να συμβάλει στην περαιτέρω κατανόηση και εμπάθυνση. Με διάφορες ψηφιακές και διαδραστικές εφαρμογές, καθώς και με την τοποθέτηση QR codes για κινητά τηλέφωνα σε επιλεγμένα σημεία των στάσεων, θα παρουσιάζονται περαιτέρω στοιχεία, συμπληρωματικά της πληροφόρησης των έντυπων πινακίδων. Επίσης, θα μπορούσαν να εγκατασταθούν εφαρμογές για τρισδιάστατη ψηφιακή απεικόνιση των μνημείων -ειδικά των αρχαίων-, καθώς και οπτικοακουστικά

---

⁶⁵⁴ Καραγάλης 2015, 118.

μέσα (όπως ντοκυμαντέρ, ακουστική ξενάγηση), που θα εμπλουτίζουν την ιστορική αφήγηση των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων. Τέλος, η πληροφόρηση θα απευθύνεται με εύληπτο και εύκολο τρόπο και σε άτομα με ειδικές ανάγκες (γραφή Braille, κ.λπ.).

Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η Σπάρτη είναι μία σύγχρονη πόλη κτισμένη επάνω στην αρχαία και τη βυζαντινή, η ανωτέρω πολιτιστική διαδρομή θεωρείται ότι παρουσιάζει με τον καταλληλότερο τρόπο τη διαχρονία της κατοίκησης και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της πόλης. Η πολιτιστική αυτή διαδρομή μπορεί να υπάρξει αυτόνομη και ανεξάρτητη, ωστόσο, θα μπορούσε να ενταχθεί και σε ένα ευρύτερο δίκτυο πολιτιστικών διαδρομών, ενώ κάποια από τα στοιχεία της θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και σε άλλου χαρακτήρα ή εύρους πολιτιστικές διαδρομές⁶⁵⁵. Ορισμένες θα μπορούσαν να είναι θεματικές (π.χ. για την αρχιτεκτονική της πόλης) ή ιστορικές (π.χ. για αρχαία μνημεία), ή να είναι αστικές ή περιαστικές. Μία ενδιαφέρουσα διαδρομή, με χαρακτήρα περισσότερο ολιστικό, θα ήταν δυνατόν να συνδυάσει στοιχεία της πολιτιστικής, καθώς και της φυσικής κληρονομιάς της πόλης. Το φυσικό περιβάλλον της Σπάρτης αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του ιστορικού της τοπίου και συνδέεται άμεσα με την ιδέα και το πνεύμα της. Ο Ευρώτας από τη μία, που διασχίζει την κοιλάδα της Λακεδαίμονος, και ο Ταύγετος από την άλλη, που «προστατεύει» την πόλη, αποτελούν συμβολικό πρόσημο, εκφράζοντας την ιστορία της Σπάρτης, ενώ έχουν συσχετιστεί άρρηκτα με την εικόνα της, όπου η *απουσία των μνημείων* καλύπτεται από τη *μνημειακότητα της φύσης*⁶⁵⁶.

Η Σπάρτη, με το μακραίωνα ιστορικό παρελθόν και το πλούσιο πολιτιστικό της απόθεμα, που αποτέλεσε από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα σύμβολο και πρότυπο σε διάφορες εποχές και σε ποικίλα ιστορικά και πολιτικά πλαίσια, διαθέτει εγγενή και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία είναι αναγνωρίσιμα και κατανοητά. Με τη χρήση αυτών των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων και μέσω σύγχρονων εργαλείων, όπως το city branding, η πόλη της Σπάρτης έχει προοπτικές να καταστεί μοναδική και ανταγωνιστική, δηλαδή ένα brandable product⁶⁵⁷. Η Σπάρτη, βασιζόμενη στα πολιτιστικά στοιχεία της, μπορεί να διαμορφώσει μία πολιτιστική ταυτότητα: ο πολιτισμός, σε συνδυασμό με τον τουρισμό και την αξιοποίηση των μνημείων της

---

⁶⁵⁵ Μητούλα – Καλδής 2018, 331.

⁶⁵⁶ Ματάλας 2017, 41-61, ειδικότερα 53-57.

⁶⁵⁷ Βλ. Kavaratzis – Ashworth 2005, 510.

φύσης, μπορεί να αποτελέσει το βασικό συστατικό στοιχείο στην ανανέωση και την ελκυστικότητα της πόλης, καθώς και στη διαμόρφωση μίας θετικής εικόνας, η οποία θα προωθηθεί μέσω μίας ήπιας μορφής τουρισμού, όπως ο πολιτιστικός τουρισμός.

Ήδη από το παρελθόν, η πόλη της Σπάρτης διαθέτει μία επωνυμία, ένα brand name, που στηρίζεται στην ιστορία της. Η Σπάρτη έχει καθιερωθεί ως «brand» και δεν αποτελεί απλά ένα όνομα. Ακόμη και στο πλαίσιο της γλώσσας τα επίθετα *σπαρτιατικός* ή *λακωνικός* προσδίδουν στο υποκείμενο ή το αντικείμενο που συνοδεύουν χαρακτηριστικά στοιχεία που αντιστοιχούν στην αρχαία πόλη της Σπάρτης ή στην ιδέα της Σπάρτης⁶⁵⁸. Είναι γεγονός ότι η Σπάρτη φέρει βαρύ φορτίο συμβολισμών και προσλήψεων, οικειοποιήσεων και αντανάκλασεων και ο μύθος της έχει χρησιμοποιηθεί για να εκφραστούν ιδεολογικές και πολιτικές απόψεις κάθε απόχρωσης.

Ωστόσο, η σύγχρονη εικόνα της πόλης έχει συσχετιστεί κυρίως με τη στρατιωτική οργάνωση της κοινωνίας των κλασικών χρόνων, καθώς και με τον πόλεμο: με την εικόνα της περικεφαλαίας και της ασπίδας, με τη μορφή του πολεμιστή και του αθλητή, με τη σωματική ρώμη και τον Λεωνίδα. Αυτή όμως η εικόνα αντανάκλα τις εμπειρίες που έχουν αποκομίσει κυρίως οι επισκέπτες της πόλης και λιγότερο οι κάτοικοί της. Στη συνείδηση της κοινής γνώμης έχει αποτυπωθεί μία Σπάρτη συνδεδεμένη με την αυστηρότητα και τη στρατιωτική πειθαρχία, αξίες που προωθούνται υποσκιάζοντας τις λοιπές αξίες και πτυχές του ιστορικού παρελθόντος της πόλης, αλλά και του σύγχρονου πολιτισμού της, το οποίο υποδηλώνει μία απλοποιημένη προσέγγιση της ιδέας και του μύθου της Σπάρτης από την πλευρά του επισκέπτη, αλλά και μίας μερίδας ντόπιων κατοίκων. Τη Σπάρτη, ωστόσο, δεν την αντιπροσωπεύουν μόνο εικόνες, όπως η περικεφαλαία, ούτε εκφράσεις όπως *This is Sparta!*⁶⁵⁹. Φαίνεται λοιπόν να αποτελεί ζητούμενο η αναζωογόνηση του μύθου της Σπάρτης και η ανανέωση της επωνυμίας της, του brand name⁶⁶⁰, το οποίο βέβαια προϋποθέτει εμβάθυνση στη σπαρτιατική παράδοση και ιστορία. Κατά τον Cartledge, ο επαναπροσδιορισμός κρίνεται αναγκαίος προκειμένου να αποσυνδεθεί η Σπάρτη από τον ολοκληρωτισμό και να συσχετιστεί με την ιδανική ανιδιοτελή κοινωνία που είχαν φανταστεί ο Πλάτων, ο Γεώργιος Πλήθων ή

---

⁶⁵⁸ Cartledge 2006, 41.- Ματάλας 2007, 467. Ακόμη και ο H.D. Thoreau, στα μέσα του 19ου αιώνα, στο έργο του *Walden* ή *Η ζωή στο δάσος*, έγραφε: «Πήγα στο δάσος επειδή επιθυμούσα να ζήσω συνειδητά, να αντιμετωπίσω μονάχα τα ουσιώδη της ζωής και να δω αν θα μπορούσα να μάθω όσα είχε να μου διδάξει, [...]. Ήθελα να γευτώ μια ζωή γεμάτη και να ρουφήξω όλο της το μεδούλι, να ζήσω με τρόπο τόσο αυστηρό και σπαρτιατικό ώστε να τρέψω σε άτακτη φυγή οτιδήποτε δεν ήταν ζωή...» (εκδόσεις Κέδρος, 2007², μετάφραση Β. Αθανασιάδης).

⁶⁵⁹ Βλ. στην ταινία του 2007, με τίτλο *300*, βασισμένη στο ομώνυμο κόμικ του Frank Miller.

⁶⁶⁰ Cartledge 2006, 48, όπου αναφέρεται: «...that in a certain sense Sparta is in constant need of re-branding.».

Γεμιστός και ο Rousseau⁶⁶¹. Η Σπάρτη θα μπορούσε να εξελιχθεί στο πλέον αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αγωγού σύνδεσης του ιστορικού παρελθόντος με τον σύγχρονο πολιτισμό του παρόντος και να βελτιώσει την εικόνα της, προβάλλοντας τις ποικίλες όψεις της ιστορίας της.

5.6. Πολιτιστικό απόθεμα – βιώσιμη ανάπτυξη

Ο πολιτισμός διαθέτει ποιοτικά χαρακτηριστικά, τα οποία αναβαθμίζουν έναν τόπο και συντελούν στην ανάπτυξή του, ενώ φαίνεται να συνδέεται περισσότερο από οποιοδήποτε άλλον τομέα με την ποιότητα ζωής μίας κοινότητας. Αφενός η χρήση των πολιτιστικών πόρων από τους επισκέπτες και αφετέρου η αξιοποίησή τους από τους κατοίκους μίας περιοχής επιφέρουν πολλαπλά οφέλη, οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά. Η έμφαση στα πολιτιστικά αγαθά, όπως τα μνημεία και εν γένει η πολιτιστική κληρονομιά, ειδικά στο πλαίσιο του πολιτιστικού τουρισμού, μπορεί να συμβάλει στην ενίσχυση της τοπικής οικονομίας, κυρίως μέσω της ανάπτυξης της επιχειρηματικότητας, με την προσέλκυση νέων επενδύσεων και τη δημιουργία επιχειρήσεων που συσχετίζονται με τον πολιτιστικό αλλά και τον τουριστικό τομέα. Επιπλέον, ο τοπικός πολιτισμός και η αξία που του προσδίδεται, προκαλεί στους κατοίκους μίας περιοχής το αίσθημα της υπερηφάνειας και δημιουργεί ένα κοινό σημείο αναφοράς, το οποίο αναγνωρίζουν ως οικείο, γεγονός που αυξάνει τη διάθεση να συμμετέχουν ενεργά στην ανάδειξη και αξιοποίησή του, ενδυναμώνοντας την κοινωνική συνοχή. Σημειώνεται ότι η προστασία, διαμόρφωση και ανάδειξη των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων, καθώς και η συντήρηση και αποκατάσταση ιστορικών κτηρίων εντός του ιστού μίας πόλης, διαμορφώνουν ένα, αν μη τι άλλο, ενδιαφέρον και ποικιλόμορφο αστικό περιβάλλον, όπου τα επιμέρους «πολιτιστικά τοπία» βελτιώνουν την καθημερινή εικόνα της πόλης, συνδέοντας το παρελθόν με το παρόν και με προοπτική στο μέλλον.

Ο πολιτισμός θεωρείται σημαντικός παράγοντας της βιώσιμης ή αειφόρου ανάπτυξης⁶⁶². Ως βιώσιμη ανάπτυξη λογίζεται «η ανάπτυξη που ανταποκρίνεται στις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να υπονομεύει την ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ανταποκριθούν στις δικές τους»⁶⁶³. Με άλλα λόγια η έννοια της βιώσιμης ή αειφόρου

---

⁶⁶¹ Ο.π.

⁶⁶² Βλ. Μητούλα – Καλδής 2018, 16.

⁶⁶³ Πούλιος 2015β, 16.

ανάπτυξης αφορά στη βελτίωση της ποιότητας της ζωής στο παρόν, με προοπτική διατήρησης και ανάπτυξης στο μέλλον. Τα τελευταία χρόνια, όλες οι ανθρώπινες δράσεις και δραστηριότητες και όλα τα σχέδια ανάπτυξης αποσκοπούν στην αειφορία, ενώ στις προτεραιότητές τους θέτουν τη διασφάλιση της βιώσιμης ανάπτυξης. Αυτή συνδέεται με την οικονομία, την κοινωνία και το περιβάλλον, τομείς που καθορίζουν και συνάμα αντανακλούν την ευημερία και την ανάπτυξη ενός τόπου και μίας κοινωνίας και αποτελούν βασικούς πυλώνες της αειφορίας. Η πολιτιστική δραστηριότητα εμπεριέχεται και στους τρεις αυτούς άξονες της βιώσιμης ανάπτυξης⁶⁶⁴, ενώ πλέον τα τελευταία χρόνια αναφέρεται και ανεξάρτητα, ως ξεχωριστός παράγοντας της αειφόρου ανάπτυξης, αποτελώντας τον τέταρτο πυλώνα της. Τα πολιτιστικά αγαθά, τα μνημεία και γενικά οι κάθε είδους πολιτιστικές εκδηλώσεις, διαθέτουν την ποιότητα εκείνη που ανανεώνει μία αστική περιοχή, την καθιστά ελκυστική και συμβάλλει στη βιώσιμη ανάπτυξή της.

Η αναγνώριση, λοιπόν, του πολιτιστικού αποθέματος, ο σεβασμός, η συντήρηση και διατήρησή του, καθώς και η χρήση του από την τοπική αυτοδιοίκηση, αλλά και από την ευρύτερη κοινωνία στο πλαίσιο της αειφορίας του τόπου, θα πρέπει να αποτελεί βασική μέριμνα, εφόσον τα μνημεία με την ύπαρξη και εν συνεχεία την προστασία και ανάδειξή τους, διαθέτουν το στοιχείο της ιστορικής συνέχειας και κατ' επέκταση της ιστορικής μνήμης, η οποία αναζωογονεί και διδάσκει την κοινωνία.

Η Σπάρτη θα μπορούσε, με την ορθή και ολοκληρωμένη διαχείριση των μνημείων της και την προβολή της μακραίωνης ιστορίας της, να αναδειχθεί σε σημαντικό πολιτιστικό-τουριστικό προορισμό. Με βασικό πυλώνα τις πολιτιστικές μονάδες της πόλης, καθίσταται εφικτή η βελτίωση της ποιότητας ζωής των χρηστών της -κατοίκων, επισκεπτών, επιχειρήσεων-, σε επίπεδο οικονομικό αλλά και κοινωνικό και πολιτιστικό, ενώ παράλληλα επιτυγχάνεται με τον πλέον απλό και εύληπτο τρόπο η μεταβίβαση της ιστορικής μνήμης, προϋπόθεση απαραίτητη για τη βιώσιμη ανάπτυξη του τόπου.

---

⁶⁶⁴ Βλ. Πούλιος 2015β, 16-17.

6. Επίλογος

Η σύγχρονη πόλη της Σπάρτης είναι μία μικρή, σε μέγεθος και πληθυσμό, επαρχιακή πόλη, παρόλο που αποτελεί πρωτεύουσα νομού. Βρίσκεται στο μέσον της κοιλάδας του Ευρώτα, το φυσικό κάλλος του οποίου, παρά την αλόγιστη εκμετάλλευση των υδάτινων πόρων του και της παρόχθιας περιοχής του, είναι άξιο μνείας και μέριμνας και διατηρεί κατά το μεγαλύτερο μήκος του την αυθεντικότητα και τη μοναδικότητά του. Επίσης, περιβάλλεται από δύο ορεινούς όγκους, μνημειακούς και ιστορικούς, τον Ταύγετο και τον Πάρωνα, οι οποίοι δημιουργούν το αίσθημα της ασφάλειας, αλλά και της απομόνωσης.

Σε αυτόν τον τόπο αναπτύχθηκε η αρχαία πόλη της Σπάρτης, η οποία άκμασε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, και αφού μετασηματίστηκε κατά τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου αλλάζοντας μορφή και φυσιογνωμία, πέρασε στους μεταβατικούς αιώνες, από όπου αναδύθηκε η μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία. Κατά την εποχή του μετασηματισμού της, η πορεία της πόλης συμβάδισε με τις συνθήκες που διαμορφώθηκαν μέσα στην αυτοκρατορία στην οποία ανήκε. Αποτελούσε ωστόσο ένα επαρχιακό κέντρο απομακρυσμένο από τα κέντρα λήψης αποφάσεων, που βρισκόταν στο περιθώριο των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων, έχοντας χάσει -ως άλλοτε προπύργιο του παγανισμού- και σε ιδεολογικό επίπεδο την πρωταγωνιστική της θέση. Παρόλα αυτά, συγκαταλέγεται στις πόλεις που επιβίωσαν κατά την αλλαγή και τη μετεξέλιξη της έννοιας της πόλης από την αρχαία φυσιογνωμία της στη βυζαντινή.

Τα μνημεία της Σπάρτης – Λακεδαίμονος – Λακεδαιμονίας προβάλλουν στη σύγχρονη πόλη, διεκδικώντας τη θέση που τους αναλογεί, καθώς αποτελούν τους φυσικούς και αυθεντικούς μάρτυρες της ιστορίας και του πολιτισμού της πόλης. Η πόλη είναι δυνατό να κατανοηθεί και να αποκτήσει ταυτότητα μόνο μέσα από τη βαθιά γνώση της ιστορίας της, καθώς και τον σεβασμό και τη συντήρηση των μνημείων της. Αξιοποιώντας το πλούσιο πολιτιστικό της απόθεμα, η πόλη της Σπάρτης έχει τη δυνατότητα να διαμορφώσει μία εικόνα ελκυστική και ανταγωνιστική, η οποία θα αποτελέσει μοχλό ανάπτυξης στο πνεύμα της αειφορίας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- AD*: Αρχαιολογικό Δελτίο
- AE*: Αρχαιολογική Έφημερίς
- ΔΧΑΕ*: Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
- ΕΕΒΣ*: Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
- ΠΑΕ*: Πρακτικά τῆς Αρχαιολογικῆς Έταιρείας
- ABSA*: Annual of British School at Athens
- BCH*: Bulletin de correspondance hellénique
- BICS*: Bulletin of the Institute of Classical Studies
- BMGS*: Byzantine and Modern Greek Studies
- CSHB*: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
- JHS*: Journal of Hellenic Studies
- JLA*: Journal of Late Antiquity
- JÖB*: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
- REB*: Revue des études byzantines

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα Ά., 1983, «Νομισματικοί “θησαυροί” και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (ΣΤ΄- Ζ΄ αιώνα)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 5, 49-90.
- Αβραμέα Ά., 1992-1998, «Η επιγραφή του ανθυπάτου Αχαΐας Άμπελίου από τα Μέγαρα», *ΗΡΟΔΟΣ* 10-12, 327-329.
- Αβραμέα Ά., 2012, *Η Πελοπόννησος. Από τον 4^ο ως τον 8^ο αιώνα. Αλλαγές και συνέχεια*, μτφρ. Μαργαρίτα Κρεμμύδα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Αδαμαντίου Α., 1934, «Άνασκαφαι έν Σπάρτη», *ΠΑΕ*, 123-128.
- Αθανασούλης Δ. – Κάππας Μ., 2015, «Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος», στο: Β. Κατσαρός – Α. Τούρτα (επιμ.), *Αφιέρωμα*

στον *Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα, 79-96.

Αναγνωστάκης Η. – Πούλου Ν., 1997, «Η πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (5ος-7ος αιώνας) και προβλήματα της χειροποίητης κεραμικής στην Πελοπόννησο», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 11, 229-322.

Αναγνωστάκης Η., 2000, «Οι πελοποννησιακοί σκοτεινοί χρόνοι: Το σλαβικό πρόβλημα. Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου ή της έρευνας», στο: Ελ. Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 19-34.

Αναγνωστάκης Η., 2012, «Μονεμβασιά-Λακεδαίμων: Για μια τυπολογία αντιπαλότητας και για την Κυριακή αργία στις πόλεις», στο: Τ. Κιουσοπούλου (επιμ.), *Οι Βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας)*, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 101-137.

Ανδρέακου Π., 2006, «Το Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης. Η περιπέτεια της ανεγέρσεώς του», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, Ξηροκάμπι Λακωνίας, 28 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 2004 (*Λακωνικά Σπουδαί, Παράρτημα 13-14*), τόμ. Α', Αθήναι, 175-189.

Ανδριώτης Ν. – Γεωργιάδης Β., 1994, «Τα περί την ανίδρυση της παλαιάς Σπάρτης: Από τον σχεδιασμό στην υλοποίηση», στο: Σ. Αυγερινού-Κολώνια (επιμ.), *Νέες πόλεις επάνω σε παλιές: το παράδειγμα της Σπάρτης. Επιστημονικό Συνέδριο, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994*, ΤΕΕ – Δήμος Σπάρτης – Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 109-115.

Αρβανιτόπουλος Στ., 2014, «Επανάχρηση αρχιτεκτονικών μελών της αρχαιότητας σε εκκλησιαστικά και κοσμικά κτήρια του Μυστρά», στο: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου (επιμ.), *Η πρόσληψη της Αρχαιότητας στο Βυζάντιο, κυρίως κατά Τους Παλαιολόγειους χρόνους, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Σπάρτη 3-5 Νοεμβρίου 2012*, Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού / Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 373-394.

- Armstrong P., 2002, «The Survey Area in the Byzantine and Ottoman Periods», in: W. Cavanagh – J. Crouwel – R.W.V. Catling – G. Shipley (eds), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey, vol. I Methodology and Interpretation*, ABSA, Supplementary Volume 26, 339-402.
- Armstrong P., 2008, «The monasteries of Saint Nikon: The Amyklaion, Sparta and Lakonia», in: C. Gallou – M. Georgiadis – G. M. Muskett (eds), *Dioskouroi: Studies presented to W.G. Cavanagh and C.B. Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean Archaeology*, BAR International Series 1889, Oxford, 352-369.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1987, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, II, Πελοπόννησος – Στερεά Ελλάδα (Βυζαντινά Μνημεία 7)*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη.
- Ανταμέα Α., 2001, «Les Slaves dans le Péloponnèse», στο: Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, (επιμ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/ Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (*Διεθνή Συμπόσια 9*), Αθήνα, 293-302.
- Βακουρού Α., 2009, «Τοπογραφικές παρατηρήσεις για τη μεσοβυζαντινή Λακεδαιμονία», in: W. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (eds), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London, 301-311.
- Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου Α., 1979, «Λακωνία, Λάκωνες εις τούς βυζαντινούς συγγραφεῖς», *Λακωνικές Σπουδές Δ'1* [Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Σπάρτη-Γύθειον, 7-11 Οκτωβρίου 1977], Εν Αθήναις, 3-13.
- Βασιλικοπούλου Α., 1987-1988, «Η εκκλησιαστική οργάνωση της Πελοποννήσου στη βυζαντινή εποχή», *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Καλαμάτα, 8 - 15 Σεπτεμβρίου 1985 (*Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13*), τόμ. Β', Αθήναι, 193-207.

Βασιλογάμβρου Α. – Τσούλη Μ. – Μαλτέζου Α., 2018, «Η πόλη της Σπάρτης μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές», στο: Ε. Ζυμή – Α.-Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (1^ο ΑΕΠΕΑ), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου*, Τρίπολη, 7 - 11 Νοεμβρίου 2012, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα, 329-351.

Βαχαβιώλος Δ., 2014, *Η ιστορία της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα, ανακτήθηκε από το <<http://olympias.lib.uoi.gr/jsrui/handle/123456789/5643>> [ημερ. πρόσβασης: 19/2/2021].

Βελισσαρίου Π., 1988, «Η τοπογραφική θέση της Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας», *Λακωνικές Σπουδές* 9, 114-116.

Βελισσαρίου Π., 2006, «Ανασκαφή κοιμητηριακού ναού στη Σπάρτη (οικόπεδο Γ. Αγγελόπουλου)», *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος*, Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996, (Πρακτικά), Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 427-434.

Bland R., 1997, «Coins», in: G.B. Waywell & J.J. Wilkes, «Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91. Part 3», *ABSA* 92, 409-414.

Βλαχάκος Δ., «Νέα στοιχεία για το ελληνιστικό τείχος της Σπάρτης», στο: Ε. Ζυμή – Α.-Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (1^ο ΑΕΠΕΑ), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου*, Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα, 397-405.

Βλαχογιάννη Ε., 2007-2008, «Οι αποκρύψεις έκτακτης ανάγκης στην κυρίως Ελλάδα επί Γαλλιγνού (253-268 μ.Χ.) με αφορμή τον “θησαυρό” Χαιρώνεια/2001. Η Βοιωτία του α΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. και οι Έρουλοι», *Ευλίμενη* 8-9, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο, 107-164.

Blouet A. – Ravoisie A. – Poirot A. – Trezel F. – Gournay F., 1833, *Expédition*

scientifique de Morée ordonnée par le gouvernement et archéologiques sur la principauté d' Achaïe (1205-1430), vols I-IV, Paris.

Βοκοτόπουλος Π. Λ., 1976-1978, «Παρατηρήσεις στην λεγόμενη βασιλική του Αγίου Νίκωνος», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Σπάρτη, 7 - 14 Σεπτεμβρίου 1975 (*Πελοποννησιακά, Παράρτημα 6*), τόμος Β΄, Έν Αθήναις, 273-285.

Bon A., 1951, *La Péloponnèse byzantine jusqu'en 1204*, Paris.

Bonifay M, 2010, «Avancées dans l' etude des céramiques africaines de l' Antiquité tardive (IIIe-VIIe s.)», στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.)*, *Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη 12 - 16 Νοεμβρίου 2006*, α΄ τόμος, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 8, Θεσσαλονίκη, 37-64.

Bosanquet R. C., 1905-1906, «Excavations at Sparta, 1906. The Sanctuary of Artemis Orthia», *ABSA* 12, 303-317.

Bouras Ch., 1981, «City and Village: Urban Design and Architecture», in: *Akten I/1, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien, 4. - 9. Oktober 1981, *JÖB* 31/1, 611-653.

Bulle H., 1937, *Das Theater zu Sparta*, München.

Buchon J. A., 1843, *La Grèce continentale et la Morée. Voyage, Séjour et Études historiques en 1840 et 1841*, Paris.

Calligas P.G., 1992, «From the Amyklaion», in: Jan Motyka Sanders (ed.), *Φιλολόγων. Lakonian Studies in honour of Hector Catling*, BSA, London, 31-48.

Cartledge P. – Spawforth A., 1992, *Hellenistic and Roman Sparta. A tale of two cities*, Routledge, London / New York.

- Cartledge P., 1992, «Early Lakedaimon: The making of a conquest-state», στο: J.M. Sanders (ed.), *Φιλολόκων. Lakonian Studies in honour of Hector Catling*, London, 49-55.
- Cartledge P., 1998, «City and *chora* in Sparta: Archaic to Hellenistic», στο: W.G. Cavanagh – S.E.C. Walker (eds), *Sparta in Laconia. Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London, 6-8 December 1995*, BSA Studies 4, 39-47.
- Cartledge P., 2001, *Spartan Reflections*, Berkeley Los Angeles.
- Cartledge P., 2006, «Spartan traditions and receptions», *Hermathena* 181: In honour of George Huxley, Trinity College Dublin, 41-49.
- Cavanagh W. – Shipley G. – Crouwel J., 2002, «The Laconia Survey: Background and Methodology», *The Laconia Survey. Continuity and Change in a Greek Rural Landscape*, vol. I, BSA (Supplementary Volume 26), London, 1-55.
- Γκιολές Ν., 1992², *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- Γεωργιάδης Ν., 1994, «Ειδήσεις και πληροφορίες για τα ιστορικά δημόσια κτίρια και τις πλατείες της Σπάρτης, από τον προηγούμενο αιώνα μέχρι σήμερα», στο: Σ. Αυγερινού-Κολώνια (επιμ.), *Νέες πόλεις επάνω σε παλιές: το παράδειγμα της Σπάρτης. Επιστημονικό Συνέδριο, Σπάρτη, 18-20 Φεβρουαρίου 1994*, ΤΕΕ – Δήμος Σπάρτης – Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 103-107.
- Γιαννακάκη Χ., 2008, *Τα Μνημεία του Ευρώτα, Σπάρτη*.
- Γιαννακάκη Χ. – Βλάχου Α., 2011, «Έργο “Προστασία, διαμόρφωση, ανάδειξη και ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων της Σπάρτης” (ΕΣΠΑ)», *ΑΔ* 66, Β'1: Χρονικά, 161-163.
- Γιαννακάκη Χ. – Βλάχου Α., 2014, «Έργο “Προστασία, διαμόρφωση, ανάδειξη και

ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων της Σπάρτης'», *ΑΔ* 69, Β'1α: Χρονικά, 451-453.

Γιαξόγλου Γ., 1994, «Η πολεοδομική εξέλιξη της Σπάρτης 1834-1994», στο: Σ. Αυγερινού-Κολώνια (επιμ.), *Νέες πόλεις επάνω σε παλιές: το παράδειγμα της Σπάρτης. Επιστημονικό Συνέδριο, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994*, ΤΕΕ – Δήμος Σπάρτης – Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 137-147.

Dawkins R.M., 1929, «The History of the Sanctuary», in: R.M. Dawkins (ed.), *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, *JHS Supplementary 5*, Macmillan, London, 1-51.

Δεληβορριάς Α., 1969α, «Πρόχειρος διερεύνησις τοῦ πρὸς Β. τοῦ ΞΕΝΙΑ Σπάρτης λόφου», *ΑΔ* 24, Β'1: Χρονικά, 138.

Δεληβορριάς Α., 1969β, «Εὔρημα ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ κτηρίου τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἐντὸς ἰδιοκτησίας Ν. Βαρβιτσιώτη», *ΑΔ* 24, Β'1: Χρονικά, 137-138.

Δεληβορριάς Α., 1969γ, «Ἀνασκαφικὴ διερεύνησις ἐντὸς οἰκοπέδων ἰδιοκτησίας τοῦ Δήμου Σπαρτιατῶν (Δημοτικὴ Λαχαναγορὰ)», *ΑΔ* 24, Β'1: Χρονικά, 135-137.

Δεληβορριάς Α., 1979, «Ο Διόνυσος της Σπάρτης. Από τα «παραλειπόμενα» της μεγάλης πλαστικής», *Λακωνικὲς Σπουδὲς* 4, 39-45.

Δεληβορριάς Α., 1991, «Interpretatio Christiana. Γύρω από τα ὅρια τα του παγανιστικοῦ και του χριστιανικοῦ κόσμου», στο: *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τόμ. 1, ΤΑΠΑ, Αθήνα, 107-123.

Δημακοπούλου Α., 1964, «Ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου Βαρβιτσιώτη ἐν Σπάρτῃ», *ΑΔ* 19, Β'1: Χρονικά, 143-144.

Δημακοπούλου Α., 1965, «Συνέχισις ἀνασκαφῆς εἰς οἰκόπεδον ἰδιοκτησίας Ν. Βαρβιτσιώτη», *ΑΔ* 20, Β'1: Χρονικά, 174-176.

Dickins G., 1905-1906α, «Excavations at Sparta, 1906. The Theatre», *ABSA* 12, 394-406.

Dickins G., 1905-1906β, «Excavations at Sparta, 1906. Topographical Conclusions», *ABSA* 12, 431-439.

Dickins G., 1906-1907, «Laconia. Excavations at Sparta, 1907. The Hieron of Athena Chalkioikos», *ABSA* 13, 137-154.

Dickins G., 1907-1908, «Laconia. Excavations at Sparta, 1908. The Hieron of Athena Chalkioikos». *ABSA* 14, 142-146.

Δουλφής Γ., 2012, *Κιονόκρανα με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή από τη Λακωνία, μεταπτυχιακή εργασία, ΕΚΠΑ, Αθήνα.*

Δουλφής Γ., 2018, «Κιονόκρανα με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή από τη Λακωνία. Μία μαρτυρία ακμής και πολιτιστικής συνέχειας», στο: Ε. Ζυμή – Α.-Β. Καραπαναγιώτου – Μ. Ξανθοπούλου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο (1^ο ΑΕΠΕΛ), Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίπολη, 7 - 11 Νοεμβρίου 2012, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα, 435-451.*

Δουλφής Γ., 2019, *Η εικόνα της Σπάρτης και της Λακωνίας από τη ρωμαϊκή κατάκτηση έως την ύστερη αρχαιότητα μέσω των κιονοκράνων. Τυπολογία-Μορφολογία-Τοπογραφικά Συμφραζόμενα, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα.*

Δουλφής Α., 2020, *Χριστιανική τοπογραφία και αρχαία πόλη. Η σχέση των χριστιανικών ναών με τον αστικό χώρο στην υστερορωμαϊκή Επαρχία Αχαΐας (4^{ος} - 6^{ος} αι.), αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, ΕΚΠΑ, Αθήνα.*

Δρακούλης Δ., 2008, *Η περιφερειακή οργάνωση κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο (4^{ος} - 6^{ος} αιώνας), διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, ανακτήθηκε από το <<https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/26259?lang=el#page/1/mode/2up>> [ημερ. πρόσβασης: 1/3/2021].*

- Dunn A., 1994, «The transition from *polis* to *kastron* in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives», *BMGS* 18, 60-80.
- Ελευθερίου Ε. – Σκάγκος Ν., 2016, «Βουτιάνοι Λακωνίας, *Εκκλησιές: Η ανασκαφική έρευνα. ΙΙ. Η πρωτοβυζαντινή εγκατάσταση*», *ΔΧΑΕ ΛΖ'*, 1-24.
- Ζαββού Ε., 2000, «Οδός Βρασίδου 140-144 (Ο.Τ. 30, οικόπεδο Α. Κουμουνδούρου και Η. Κρικέλα-πρώην ιδιοκτησία Τσιριγώτη)», *ΑΔ* 55, Β'1: Χρονικά, 218-222.
- Ζαββού Ε., 2013, «Αγροικίες και εργαστηριακές εγκαταστάσεις στη Λακωνία των ρωμαϊκών χρόνων (1ος αι. π.Χ.-6ος αι. μ.Χ.)», in: A.D. Rizakis - I.P.Touratsoglou, (eds), *Villae Rusticae. Family and market-oriented farms in Greece under Roman rule, Proceedings of an international congress held at Patrai, 23-24 April 2010*, Μελετήματα 68, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα, 362-397.
- Ζακυθηνός Δ., 1957, «Κάστρον Λακεδαίμονος», *Ελληνικά* 15, 95-111.
- Ζακυθηνός Δ., 1972, *Βυζαντινή Ιστορία. 324-1071*. Εν Αθήναις.
- Feissel D. – Phillipidis-Braat A., 1985, «Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *Travaux et mémoires* 9, 267-395.
- Frey J.M., 2016, *Spolia in Fortifications and the Common Builder in Late Antiquity*, *Mnemosyne* Supplements vol. 389, Brill, Leiden/Boston.
- Gregory T., 1982, «The fortified cities of Byzantine Greece», *Archaeology* 35.1, 14-21.
- Haldon J., 1999, «The Idea of the Town in the Byzantine Empire», in: G.P. Brogiolo – B. Ward-Perkins (eds), *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Brill, Leiden/Boston/Köln, 1-23.
- Hayes J. W., 1972, *Late Roman Pottery*, British School at Rome, London.

- Hodkinson S., 2010, «Sparta and Nazi Germany in mid-20th-century British liberal and left-wing thought», in: A. Powell – S. Hodkinson (eds), *Sparta: The Body Politic*, Swansea/Classical Press of Wales, 297-342.
- Hodkinson S., 2012, «Sparta and the Soviet Union in U.S. Cold War Foreign Policy and Intelligence Analysis», in: S. Hodkinson – I. Macgregor Morris (eds), *Sparta in Modern Thought: Politics, History and Culture*, Swansea/Classical Press of Wales, 343-392.
- Hodkinson S., 2018, «Sparta: An Exceptional Domination of State over Society?», in: A. Powell (eds), *A Companion to Sparta*, vol.I , John Wiley & Sons Ltd., Hoboken NJ, 29-57.
- Hodkinson S., 2020, «Sparta and war: myths and realities», *The Historian* 144: War, 16-21.
- Honigmann E., 1939, *Le Synekdèmos d` Hiéroklos et l` Opuscule géographique de Georges de Chypre*. Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini I. Bruxelles: Editions de l` Institut de Philologie et d` Histoire Orientales et Slaves.
- Hunger H., 1997², *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. Β΄: Ιστοριογραφία-Φιλολογία-Ποίηση, μτφρ. Τ. Κόλλιας – Κ. Συνέλλη – Γ.Χ. Μακρής – Ι. Βάσσης, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Θέμος Α. – Πάντου Γ., 1996, «Χάνδακες ΔΕΥΑΣ. Οδός Τριακοσίων (Ο.Τ. 126-127)», *ΑΔ* 51, Β΄1: Χρονικά, 121-123.
- Θέμος Α., 1998α, «Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 130, οικόπεδο Γ. και Μ. Κανελλοπούλου)», *ΑΔ* 53, Β΄1: Χρονικά, 159-161.
- Θέμος Α., 1998β, «Οδός Πιτάνης (Ο.Τ. 6, οικόπεδο Π. Γεωργανέ)», *ΑΔ* 53, Β΄1: Χρονικά, 161-163.

Θέμος Α., 2001-2004α, «Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Αλκμάνος (Ο.Τ. 128, οικόπεδο Π. και Μ. Στρίφα και Κ. και Ε. Αρκούδη)», *ΑΔ* 56-59, Β'4: Χρονικά (Πελοπόννησος), 186-188.

Θέμος Α., 2001-2004β, «Οδός Πιτάνης (Ο.Τ. 6, οικόπεδο Μ. Δαγρέ)», *ΑΔ* 56-59, Β'4: Χρονικά (Πελοπόννησος), 192-194.

Θέμος Α., 2006, «Μαγούλα Σπάρτης. Οικόπεδο Ευ. Νικόλαρου», *ΑΔ* 61, Β'1: Χρονικά, 292-294.

Θέμος Α. – Ζαββού Ε. – Pickersgill C. – Τσούλη Μ., 2010, «Υστερη ρωμαϊκή κεραμική από την περιοχή της κόμης της Πιτάνης στη Σπάρτη», στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Υστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.), Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006* [Πρακτικά], β' τόμος, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 8, Θεσσαλονίκη, 743-762.

Johnson S. F. (επιμ.), 2012, *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, Oxford University Press, New York, ανακτήθηκε από <https://books.google.gr/books?id=GKRYbwb17WMC&printsec=frontcover&dq=isbn:9780195336931&hl=el&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false> [ημερ. πρόσβασης:30/11/2021]

Κάππας Μ., 2010, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας», στο: Π. Σαραντάκης (επιμ.), *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα, 147-186.

Kappas M., 2020, «Experimenting in domed constructions: Ecclesiastical architecture in Greece during the transitional period» in: S. Feist (ed.), *Transforming Sacred Spaces. New Approaches to Byzantine Ecclesiastical Architecture from the Transitional Period* (Spätantike - Frühes Christentum - Byzanz / Kunst im ersten

Jahrtausend, Reihe B: Studien und Perspektiven, Band 48), Reichert Verlag Wiesbaden, 95-218.

Καραγιάννη Φλ., 2017, «Η θέση του επισκοπικού ναού στη βυζαντινή πόλη», στο: Ι. Βαραλής – Φ. Καραγιάννη (επιμ.), *ΚΤΙΤΩΡ. Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη*, Εκδόσεις Μυγδονία, Θεσσαλονίκη, 155-164.

Καράγιωργα Θ., 1964, «Δοκιμαστική ανασκαφή οικοπέδου Ὁ. Παρασκευοπούλου ἐν Σπάρτη», *ΑΔ* 19, Β'1: Χρονικά, 144-145.

Καραμεσίνη-Οικονομίδου Μ., 1966, «Μία μαρτυρία διὰ τὴν κάθοδον τῶν Ἑρούλων εἰς τὴν Σπάρτην τὸ 267 μ.Χ. Εὔρημα νομισμάτων Λακεδαιμονίων» στο: *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, τόμ. Γ', Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 54, Ἀθήναι, 376-382.

Καραπαναγιώτου Α.Β., 1995, «Ὀδὸς Διοσκούρων καὶ ἀωνύμου οδοῦ (Ο.Τ. 6, οικόπεδο Γ. Κοτσώνη)», *ΑΔ* 50, Β'1: Χρονικά, 133-138.

Καραχάλης Ν.-Γ., 2015, «Κεφάλαιο 7- Στρατηγικές διαχείρισης της εικόνας και της προβολής των πόλεων (city branding) και πολιτιστική αναζωογόνηση» στο: *Πολιτιστική Διαχείριση, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα-Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών-www.kallipos.gr, 116-133.

Καρπόζηλος Α., 1997, *Βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι (4^{ος}-7^{ος} αι.)*, τόμ. Α', Εκδόσεις Κανάκη, Θεσσαλονίκη.

Katsara E., 2009, «Η βασιλική της ακρόπολης της Σπάρτης: πρόγραμμα έρευνας», in: W. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (eds), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, London, 323-330.

Kavaratzis M. – Ashworth G.J., 2005, «City branding: An effective assertion of identity or a transitory marketing trick?», *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, Vol. 96, No.5, 506-514, ανακτήθηκε από το <https://www.academia.edu/3197544/CITY_BRANDING_AN_EFFECTIVE_ASSERTION_OF_IDENTITY_OR_A_TRANSITORY_MARKETING_TRICK> [ημερ. πρόσβασης: 13/3/2021].

Kavvadia-Spondilis, 1994, «Remarques sur le mosaïques pavimentales de Sparte (V^e - VIe siècles) d'après les fouilles récentes», in: C.M. Batalla (ed.), *VI Coloquio Internacional sobre mosaico antiguo, Palencia – Mérida, Octubre 1990*, Guadalajara, 149-160.

Κολτσίδα-Μακρή Ι., 2017, «Η σφραγιστική μαρτυρία στην Πελοπόννησο κατά τους σκοτεινούς χρόνους: Μια πρώτη προσέγγιση», στο: Ε. Αποστόλου – Ch. Doyen (επιμ.), *Το νόμισμα στην Πελοπόννησο. Πρακτικά Συνεδρίου της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, Άργος, 26-29 Μαΐου 2011, όβολός 10*, Τόμος Β': Βυζαντινοί και Νεότεροι χρόνοι, *BCH Supplément 57*, 157-168.

Κονιδάρης Γ., 1980, «Παρατηρήσεις εις τὰ περιῖ Επισκοπῶν τῆς Λακωνικῆς κατὰ τοὺς ἔνδεκα πρώτους αἰῶνας τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Μετ' εἰσαγωγῆς εἰς τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν περιῖ τῶν Επισκοπῶν Πελοποννήσου», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν, 7-11 Οκτωβρίου 1977*, Τεύχος Β', [Λακωνικῆς Σπουδῆς 5], Ἐν Ἀθήναις, 403-434.

Κόντη Β., 1999, «Μαρτυρίες για την εικονομαχική ἔριδα στην Πελοπόννησο. Προβλήματα και προσεγγίσεις», *Βυζαντινά Σύμμεικτα 13*, 77-95.

Κορδώσης Μ., 1981, «Η σλαβική ἐποίκηση στην Πελοπόννησο με βάση τα σλαβικά τοπωνύμια», *Δωδώνη 10*, 381-448.

Κορδώσης, Μ., 1981-1982, «Η περιγραφή της νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τον Ἀραβα περιηγητῆ Ἐδρῖσι», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν*

- Σπουδών, Πάτραι, 25-31 Μαΐου 1980 (*Πελοποννησιακά, Παράρτημα 8*), τόμ. Β΄, Αθήνα, 261-268.
- Κορρές Γ. Σ., 1992-1995, «Παν. Σταματάκης. Απόστολος εις Σπάρτην (1875)», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Περίοδος Β΄, τόμ. 30, Αθήνα, 495-508.
- Κουντούρα-Γαλάκη Ε., 1996, «Η «Εικονοκλαστική» ΝΟΤΙΤΙΑ 3 και το λατινικό πρότυπό της», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 10, 45-73.
- Κουρίνου-Πίκουλα Ε., 1998, «Ο Ναός τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε», *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, τόμ. 14, 89-104.
- Κουρίνου Ε., 2000, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της, ΗΟΡΟΣ* (Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη), διδακτορική διατριβή, Αθήνα.
- Κουκουλές Φ., 1935, Βιβλιοκρισία του: Αρχ. Μελ. Ευαγγ. Γαλανόπουλος, Βίος, πολιτεία, εικονογραφία, θαύματα καὶ ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε», *ΕΕΒΣ* 11, Ἐν Ἀθήναις, 468.
- Λαμπρινουδάκης Β. Κ., 2008, *Δέκα μαθήματα αρχαιολογίας. Οδοιπορικό από την αρχαία ελληνική τέχνη στη σύγχρονη ζωή*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα.
- Λαμπροπούλου Ἀ. – Αναγνωστάκης Η. – Κόντη Β. – Πανοπούλου Α., 2001, «Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους σκοτεινούς αιώνες», στο: Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (*Διεθνή Συμπόσια 9*), Αθήνα, 189-229.
- Λάμπρος Σπ., 1908, «Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης ἐν τῇ Λακωνικῇ», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 5, 414-423.

- Lavan L., 2007, «Religious Space in Late Antiquity», in: L. Lavan – E. Swift – T. Putzeys (eds), *Objects in context - Objects in use. Material Spatiality in Late Antiquity*, *Late Antique Archaeology* Volume 5, Brill, Leiden/Boston, 159-201.
- Lavan L., 2020, *Public space in the late antique city. Volume 1: Streets, processions, fora, agorai, macella, shops*, *Late Antique Archaeology (Supplement)* 5.1, Brill, Leiden/Boston.
- Lavas G., 1984, «Οἱ πόλεις τῶν “χριστιανικῶν βασιλικῶν”»: μία συμβολή στὴν πολεοδομία τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ», *Πρακτικά του 10^{ου} Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 28 Σεπτεμβρίου – 4 Οκτωβρίου 1980, Τόμος Α΄, Εισηγήσεις, Εκδόσεις Εταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν [Παράρτημα Περιοδικoῦ «Ἑλληνικά», αρ. 26]*, Θεσσαλονίκη, 581-623.
- Lemerle P., 1963, «La Chronique improprement dite de Monemvasie: le context historique et légendaire», *REB* 21, 5-49.
- Macgregor Morris I., 2004, «The Paradigm of Democracy: Sparta in Enlightenment Thought», in: T.J. Figueira (ed.), *Spartan Society*, Swansea/Classical Press of Wales, 339-362.
- Macgregor Morris I., 2009, «Liars, eccentrics and visionaries: early travellers to Sparta and the birth of Laconian archaeology», in: W.Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (eds), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, *BSA Studies* 16, London, 387-395.
- Macgregor Morris I. – Hodkinson S., 2012, Introduction, in: S. Hodkinson – I. Macgregor Morris (eds), *Sparta in Modern Thought: Politics, History and Culture*, Swansea/ Classical Press of Wales, vii-xxvi.

Μαλιγκούδης Φ., 2013², *Σλάβοι στην Μεσαιωνική Ελλάδα*, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.

Μαλτέζου Α., 2011, «Οδός Αγίου Νίκωνος (Ο.Τ. 45, οικόπεδο Α. Κάτσαρη)», *ΑΔ* 66, Β'1: Χρονικά, 167-170.

Μαλτέζου Α., 2013, «Χ.Θ. 38+300-38+460. Θέση Βίγλα Βορδόνιας», *ΑΔ* 68, Β'1: Χρονικά 156-158.

Μαλτέζου Α. – Τσουκτάκος Η. – Θεοδόση-Κόντου Μ. – Λυγκούρη Ε., «Αγροτική εγκατάσταση στη Βίγλα Βορδόνιας Λακωνίας», *Πρακτικά Θ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Ναύπλιο 30 Οκτωβρίου - 2 Νοεμβρίου 2015*, (υπό έκδοση).

Mansi J. D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Tomus XI, Florentiae, ανακτήθηκε από το <http://www.documentacatholicaomnia.eu/01_50_1692-1769-_Mansi_JD.html> [ημερ. πρόσβασης: 13/3/2021].

Mansi J. D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, Tomus VII, Florentiae, ανακτήθηκε από το <http://www.documentacatholicaomnia.eu/01_50_1692-1769-_Mansi_JD.html> [ημερ. πρόσβασης: 13/3/2021].

Μαρκή Ε., 2002, «Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, μαρτύρια, κοιμητηριακές βασιλικές», *ΔΧΑΕ* ΚΓ' [Περίοδος Δ'], 163-176.

Mason H., 2012, «Sparta and the French Enlightenment», in: S. Hodkinson – I. Macgregor Morris (eds), *Sparta in Modern Thought: Politics, History and Culture* Swansea/Classical Press of Wales, 71-104.

Ματάλας Π., 2007, «Η Σπάρτη στο σύγχρονο κόσμο των εικόνων», στο: Ν. Μπιργαλιάς – Κ. Μπουραζέλης – Ρ. Cartledge (eds), *Η συμβολή της αρχαίας*

Σπάρτης στην πολιτική σκέψη και πρακτική, Διεθνές Ινστιτούτο Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας «Σωσίπολις», Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 465-481.

Ματάλας Π., 2017, «Travellers and ruins in the Spartan landscape. A ghost story», in: S. Voutsaki – P. Cartledge (eds), *Ancient Monuments and Modern Identities. A Critical History of Archaeology in 19th and 20th Century Greece*, Routledge, London and New York, 41-61.

Μέξια Α., 2008, «Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 128, οικόπεδο Μπίμπα-Σπυριδάκου)», *ΑΔ* 63, Β'1: Χρονικά, 355-358.

Μέξια Α. – Φλώρου Μ., 2015, *Προστασία, προβολή και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσή τους με τα βυζαντινά μνημεία της Ακρόπολη*, Αθήνα.

Μητούλα Ρ. – Καλδής Π., 2018, *City branding και βιώσιμη ανάπτυξη. Η περίπτωση των πολιτιστικών διαδρομών*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Mitoula R. – Kaldis P., 2019, «City branding and Cultural routes», in: *Sustainable Development, Culture, Traditions Journal, Special Volume in Honor of Professor George I. Theodoropoulos*, 118-131, ανακτήθηκε από το < <https://doi.org/10.26341/issn.2241-4002-2019-sv-12> > [ημερ.πρόσβασης:1/3/2021].

Μονιούδη-Γαβαλά Δ., 2015, *Η ελληνική πόλη από τον Ιππόδαμο στον Κλεάνθη*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα – Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών - www.kallipos.gr.

Μουτζάλη Α., 2000, «Σλάβοι στην βυζαντινή Πελοπόννησο», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 74, 64-72.

Μπακούρου Α., 1991, «Σπάρτη. Οδός Κλεομβρότου», *ΑΔ* 46, Β'1: Χρονικά, 121-122.

- Μπακούρου Α., 1989-1991, «Το “Κυμητήριον” του επισκόπου Στεφάνου. Τοπογραφικές παρατηρήσεις για την παλαιοχριστιανική Λακεδαιμονία», *ΑΔ* 44-46, Α': Μελέτες, 335-360.
- Μπακούρου Α. – Χαραλάμπους Δ. – Πάντου Ε., 1995, «Οικία Ελ. Μπορέτου», *ΑΔ* 50, Β'1: Χρονικά, 167.
- Μπούρας Χ., 1982, «Ένα βυζαντινό λουτρό στη Λακεδαιμονία», *Αρχαιολογική Έφημερίς*, 99-112.
- Μπούρας Χ., 1998, «Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων», *ΔΧΑΕ Κ' [Περίοδος Δ']*, 89-98.
- Nicol D., 1998, «Byzantine Mistra – Sparta in the mind», in: W.G. Cavanagh – S.E.C. Walker (eds), *Sparta in Laconia. Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London, 6-8 December 1995*, BSA Studies 4, 157-159.
- Ντουβή Ν., 1994, «Το σχέδιο Stauffert για την Σπάρτη. Επιπτώσεις στην ανάπτυξη και συγκρότηση του αστικού χώρου», στο: Σ. Αυγερινού-Κολώνια (επιμ.), *Νέες πόλεις επάνω σε παλιές: το παράδειγμα της Σπάρτης. Επιστημονικό Συνέδριο, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994*, ΤΕΕ – Δήμος Σπάρτης – Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 127-135.
- Οικονόμου Α., 1988, «Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από τη Σπάρτη», *Λακωνικές Σπουδές* 9, 286-300.
- Palagia O., 2001, «Sculptures from Roman Sparta», στο: Α. Αλεξανδρή – Ι. Λεβέντη (επιμ.), *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Υπουργείο Πολιτισμού/ICOM – Ελληνικό Τμήμα, Αθήνα, 285-300.
- Πατούρα Σ., 1999, «Οι περιπλανήσεις του Αλάρικου στη Βαλκανική (395-401) και η απαρχή του ανταγωνισμού Ανατολής-Δύσης», *Βυζαντικά Σύμμεικτα* 13, 23-47.
- Παναγιωτοπούλου Α. – Θέμος Α., 2006, «Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ.130, οικόπεδο

ανέγερσης 4ου Γυμνασίου - 3ου Λυκείου Σπάρτης)», *ΑΔ* 61, Β'1: Χρονικά, 290-291.

Panayotopoulou A., 1998, «Roman mosaics from Sparta», in: W.G. Cavanagh – S.E.C. Walker (eds), *Sparta in Laconia. Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London, 6-8 December 1995*, *BSA Studies* 4, 112-118.

Panagiotopoulou A. – Raftopoulou S., 2003, «La presentation des mosaïques au Musée de Sparte: état actuel et perspectives», in: P. Blanc (ed.), *Les mosaïques : conserver pour presenter? Actes du VIIème Conférence du Comité International pour la Conservation des Mosaïques, 22-28 Novembre 1999*, Arles.

Πάντου Ε. – Ντουβή Κ. – Μέξια Α. – Φλώρου Μ., 2014, «Προστασία, προβολή και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολεοδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσή τους με τα βυζαντινά μνημεία της ακρόπολης», *ΑΔ* 69, Β'1α: Χρονικά, 569-575.

Παπαχατζής Ν., 1994, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Κορινθιακά και Λακωνικά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.

Pawlak K. – Hajduk G., 2019, «City branding with stakeholders' participation», *Scientific Papers of Silesian University of Technology – Organisation and Management Series, No.139*, 461-475, ανακτήθηκε από το <https://www.academia.edu/42721971/City_branding_with_stakeholders_participation> [ημερ. πρόσβασης:13/3/2021].

Reighambari K. – Sattari S. – Foster T. – Wallström, Á., 2016, «Two tales of one city: Image versus identity», *Place Branding and Public Diplomacy, Vol. 12*, 314-328, ανακτήθηκε από το <https://www.academia.edu/34830936/Two_tales_of_one_city_Image_versus_identity> [ημερ. πρόσβασης:13/3/2021].

Πέννα Β., 1989, «“Θησαυρός” νομισμάτων από νεκροταφείο της Αθήνας», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομείς και συνέχειες*

στην έλληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, 15 - 17 Σεπτεμβρίου 1988, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 261-277.

Πέννα Β., 1996, «Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: Η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.)», στο: Α. Π. Τζαμαλής (επιμ.), *Μνήμη Martin J. Price*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 5, Αθήνα, 195-288.

Πετράκος Β.Χ., 1992, «Ο Παναγιώτης Σταματάκης. Ιδρυτής του Μουσείου Σπάρτης», *Λακωνικά Σπουδαί* 11, Αθήνα, 642-650.

Πετρίδης Πλ., 2008, «Παρατηρήσεις στις πόλεις και τις αστικές οικίες της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο», *ΔΧΑΕ ΚΘ'* [Περίοδος Δ'], 247-258.

Πετρίδης Πλ., 2010, «Ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά εργαστήρια κεραμικής στον ελλαδικό χώρο», στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.)*, *Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006* [Πρακτικά], β' τόμος, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 8, Θεσσαλονίκη, 81-96.

Petridis Pl., 2014, «Late Roman/Early Byzantine archaeology in Greece: a 'gateway' to the Period of Transformations», *Pharos* XX.1, 269-290.

Pickersgill C. – Roberts P., 2003, «New light on Roman Sparta: Roman pottery from the Sparta Theatre and Stoa», *ABSA* 98, 549-597.

Pickersgill C., 2009, «Transitional periods in Roman Sparta observed in the pottery assemblages», in: W. Cavanagh – C. Gallou – M.Georgiadis (eds), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, *BSA Studies* 16, London, 293-300.

- Πίκουλας Γ.Α., 2009, «Λακεδαιμόνιος οἶνος γιὰ τὴ Λάκαινα Πότνια. Διερεύνηση τοῦ μεγέθους τῆς λακωνικῆς οἰνοπαραγωγῆς», στο: Γ.Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ VIII, Πότνια οἴνου*, Διεθνές επιστημονικό συμπόσιο προς τιμὴν τῆς Σταυρούλας Κουράκου-Δραγώνα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας/ΙΑΚΑ, Βόλος, 133-145.
- Πούλιος Ι., 2012, «Εισαγωγή στη διαχείριση τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς: Ορολογία, Ἐννοια καὶ Μοντέλα Διαχείρισης», *Αρχαιογνωσία*, Τόμος 16, [τεύχη 1-3 (2010-2012)], 321-340.
- Πούλιος Ι., 2015α, «Κεφάλαιο 2- Διαχείριση Ὑλικῆς Πολιτιστικῆς Κληρονομιάς, Τοπικὴ Κοινωνία καὶ Βιώσιμη Ανάπτυξη», στο: *Πολιτιστικὴ Διαχείριση, Τοπικὴ Κοινωνία καὶ Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Ἑλληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα καὶ Βοηθήματα - Σύνδεσμος Ἑλληνικῶν Ακαδημαϊκῶν Βιβλιοθηκῶν - www.kallipos.gr, 32-54.
- Πούλιος Ι., 2015β, «Εισαγωγή», στο: *Πολιτιστικὴ Διαχείριση, Τοπικὴ Κοινωνία καὶ Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Ἑλληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα καὶ Βοηθήματα-Σύνδεσμος Ἑλληνικῶν Ακαδημαϊκῶν Βιβλιοθηκῶν-www.kallipos.gr, 15-20.
- Πούλου-Παπαδημητρίου Ν., 2001, «Βυζαντινὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ νησιωτικὸ χώρο καὶ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (7ος-9ος αἰ.): Μία πρώτη προσέγγιση», στο: Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (7ος-9ος αἰ.)*, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν/Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν (*Διεθνή Συμπόσια 9*), Ἀθήνα, 231-266.
- Powell A.D., 1995, «The Medieval Occupation of the theatre», in: G.B. Waywell & J.J. Wilkes, «Excavations at the ancient theatre of Sparta 1992-4: Preliminary Report», *ABSA* 90, 445-447.
- Raftopoulou S., 1998, «New finds from Sparta», in: W.G. Cavanagh – S.E.C. Walker (eds), *Sparta in Laconia. Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London, 6-8 December 1995*, *BSA Studies* 4, 125-140.

- Ραυτοπούλου Σ., 1992α, «Οικόπεδο Ι. και Ε. Ασημακοπούλου (Ο.Τ.16)», *ΑΔ* 47, Β'1:Χρονικά, 102.
- Ραυτοπούλου Σ., 1992β, «Έργα ΔΕΥΑ Σπάρτης», *ΑΔ* 47, Β'1:Χρονικά, 107-110.
- Ραυτοπούλου Σ., 2006, «Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης, η αρχική συλλογή και η πρώτη έκθεση», *Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Ξηροκάμπι Λακωνίας, 28 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 2004 (Λακωνικά Σπουδαί, Παράρτημα 13-14)*, τόμ. Α', Αθήναι, 191-248.
- Rebenich S., 2018, «Reception of Sparta in Germany and German-Speaking Europe», in: A. Powell (ed.), *A Companion to Sparta*, vol.II, John Wiley & Sons Ltd, 685-703.
- Ροζάκη Σ. – Μαλτέζου Α. – Θέμος Α. – Ζαββού Ε., 2017, «Νομισματικός θησαυρός από ταφικό μνημείο των αρχαίων Ακρειών (Κοκκινιά Γλυκόβρυσης Λακωνίας): Μία πρώτη παρουσίαση», στο: Ε. Αποστόλου – Ch. Doyen (επιμ.), *Το νόμισμα στην Πελοπόννησο. Πρακτικά Συνεδρίου της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου, Άργος, 26-29 Μαΐου 2011, όβολός 10, Τόμος Α': Αρχαίοι χρόνοι, BCH Supplément 57*, 489-502.
- Rose H. J., 1929, «The cult of Artemis Orthia», in: R.M. Dawkins (ed.), *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, *JHS* Supplementary 5, Macmillan, London, 399-407.
- Sanders G.D.R., 1995, «Pottery from medieval levels in the orchestra and lower cavea», in: G.B. Waywell & J.J. Wilkes (eds), «Excavations at the ancient theatre of Sparta 1992-4: Preliminary Report», *ABSA* 90, 451-457.
- Saradi H., 2006, *The Byzantine City in the sixth century. Literary Images and Historical Reality*, Society of Messenian Archaeological Studies, Athens.
- Saradi H., 2011, «Late paganism and christianisation in Greece», in: L. Lavan – M. Mulryan (eds), *The Archaeology of Late Antique "Paganism"*, Brill, Leiden/Boston, 263-309.

- Shipley G., 2002, «The Survey area in the Hellenistic and Roman periods», in: W. Cavanagh – J. Crouwel – R.W.V. Catling – G. Shipley (eds), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey, vol. I. Methodology and Interpretation*, ABSA, Supplementary Volume 26, 257-337.
- Shipley G., 2006, «Sparta and its perioikic neighbours: a century of reassessment», *Hermathena* 181, 51-82.
- Σκαρμούτσου Κ., 2010, «Κεραμική από παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο περιοχής Κρανείου - Αρχαίας Κορίνθου», στο: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή – Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.), Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006* [Πρακτικά], β' τόμος, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 8, Θεσσαλονίκη, 712-742.
- Spiliopoulou-Donderer I., 2005, «Das Darmstädter Elfenbeinkästchen. Ein Geschenk Konstantinos' VII. Porphyrogennetos an Otto den Grossen?», in: R. Stupperich (hrsg), *Nova Graecia: Festschrift für Heinz A. Richter, Peleus, Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns, Band 28*, Bibliopolis/Harrassowitz, 17-34.
- Σπυρόπουλος Θ., 1980, «Β' Δημοτικό Σχολείο», *ΑΔ* 35, Β'1: Χρονικά, 135.
- Σπυρόπουλος Θ., 1983, «Οδός Ηρακλειδών και Ξενοφώντος (Ο.Τ. 136, οικόπεδο Χατζάκου)», *ΑΔ* 38, Β'1: Χρονικά, 92-94
- Σταϊνχάουερ Γ., 1973α, «Προαύλιον Β' Δημοτικού Σχολείου», *ΑΔ* 28, Β'1: Χρονικά, 170-171.
- Σταϊνχάουερ Γ., 1973β, «Οικόπεδον Ρουμελιώτη – Άνδρακάκου», *ΑΔ* 28, Β'1: Χρονικά 168-170.

- Σταϊνχάουερ Γ., 1973-1974α, «Άνασκαφή οικόπεδου Κιρκίρη (Ο.Τ. 117)», *ΑΔ* 29, Β'2: Χρονικά, 287-289.
- Σταϊνχάουερ Γ., 1973-1974β, «Οικόπεδον Μοσχοβίτη (Ο.Τ. 138)», *ΑΔ* 29, Β'2: Χρονικά, 285.
- Σταϊνχάουερ Γ., 1975, «Άρχαϊο θέατρο Σπάρτης», *ΑΔ* 30, Β'1: Χρονικά, 79-80.
- Σταϊνχάουερ Γ., 1992-1998, «Τρία μιλιάρια από τη Λακωνία», *ΗΟΡΟΣ* 10-12, 277-296.
- Stoneman R., 1996, *Αναζητώντας την Κλασική Ελλάδα*, μτφρ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ΜΙΕΤ, Αθήνα.
- Sweetman R. – Katsara E., 2002, «The Acropolis Basilica Project, Sparta: A preliminary report for the 2000 season», *ΑΒSΑ* 97, 429-468.
- Sweetman R., 2009, «The Acropolis Basilica church, Sparta: the broader research issues» in: W. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (eds), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, *BSA Studies* 16, London, 331-341.
- Sweetman R., 2010, «The Christianization of the Peloponnese: The Topography and Function of Late Antique Churches», *JLA* 3.2, 203-261.
- Sweetman R., 2012, «Memory and Loss in the Late Antique Cities of Knossos and Sparta», ανακτήθηκε από το <https://www.academia.edu/34499377/Memory_and_Loss_in_the_Late_Antique_Cities_of_Knossos_and_Sparta_in_Vrbes_Extinctae_Christie_and_Augenti> [ημερ. πρόσβασης: 8/4/2021].

Sweetman R., 2015, «The christianisation of the Peloponnese: The case for strategic change», *ABSA* 110, 285-319.

Σωτηρίου Γ. Α., 1939, «Άνασκαφαι ἐν τῇ παλαιᾷ Σπάρτῃ», *ΠΑΕ*, 107-118.

Themom A. – Maltezo A. – Pantou G. – Tsiangouris G. – Phlouris C., 2009, «The Southwest Cemetery of Roman Sparta: A preliminary account of the results of three rescue excavations», in: W. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (eds), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, *BSA Studies* 16, London, 261-269.

Τουράτσογλου Ι. Π., 2006, *Η Ελλάδα και τα Βαλκάνια πριν από τα τέλη της αρχαιότητας*, Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας 8, Αθήνα.

Traquair R., 1905-1906, «Laconia II. Excavations at Sparta, 1906. The Roman Stoa and the Later Fortifications», *ABSA* 12, 415-430.

Triolo E., 2011, «Ancient acropolises and Early Byzantine fortifications in the Peloponnese», στο: *Οχυρωματική Αρχιτεκτονική (5^{ος}-15^{ος} αιώνας)*, Διεθνές Συνέδριο, *Ισθμός Κορίνθου 30 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 2011*, Περίληψεις, 67-68.

Τσουντας Χ., 1893, «Ἐκ τοῦ Ἄμυκλαίου», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, 1-26.

Τσούλη Μ., 2013, «Ανασκαφή κλασικού νεκροταφείου στην πόλη της Σπάρτης» in: K. Sporn (ed.), *Griechische Grabbezirke klassischer Zeit. Normen und Regionalismen, Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen, 20-21. November 2009*, *Athenaia* 6, Athen, 151-166.

Τσούλη Μ. – Σουχλέρης Λ. – Κιάκου Α. – Τσιαγγούρης Γ., 2014, «Υπόεργο “Αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες” του έργου ΕΣΠΑ “Αντικατάσταση και

εκσυγχρονισμός εσωτερικού δικτύου ύδρευσης Σπάρτης Π.Ε. Λακωνίας” – Οδός Αγιδος 79-85, Ο.Τ.8», *ΑΔ* 69, Β΄1α: Χρονικά, 478-479.

Τσούλη Μ. – Γιαννακάκη Χ. – Βλάχου Α. – Μέξια Α. – Φλώρου Μ., 2015, *Προστασία, Διαμόρφωση, Ανάδειξη και Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Σπάρτης*, Αθήνα.

Τσούλη Μ. – Μαλτέζου Α. – Σουχλέρης Λ., 2018, «Η κοιλάδα του Ευρώτα. Αγροτικές εγκαταστάσεις και αρχαίο οδικό δίκτυο κατά τη ρωμαϊκή περίοδο», in: V. Di Napoli – F. Camia – V. Evangelidis – D. Grigoropoulos – D. Rogers – S. Vlizos (eds), *What`s New in Roman Greece? Recent Work on the Greek Mainland and the Islands in the Roman Period, Proceedings of a Conference held in Athens, 8-10 October 2015*, Μελετήματα 80, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Athens, 91-109.

Τσούλη Μ. – Μαλτέζου Α., 2019, «Νεκροταφεία, ταφικά μνημεία και έθιμα ταφής στη Σπάρτη την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας», στο: Έ. Κουντούρη – Α. Γκαδόλου (επιμ.), *Ι. Τα Νεκροταφεία. Χωροταξική οργάνωση – Ταφικά έθιμα – Τελετουργίες*, τόμ. 2, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 363-393.

Τσουρής Κ., 2011, «Μεσοβυζαντινές επεμβάσεις στην οχύρωση της Σπάρτης», στο: *Οχρωματική Αρχιτεκτονική (5^{ος}-15^{ος} αιώνας). Διεθνές Συνέδριο, Ισθμός Κορίνθου 30 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 2011*, Περιλήψεις, 69-70.

Φλώρου Μ., 2020, *Η μνημειακή τοπογραφία της Λακεδαιμονίας κατά τον 9ο και 10ο αιώνα, όπως παραδίδεται από τις γραπτές πηγές*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Μυστράς-Καλαμάτα.

Waywell G.B. – Wilkes J.J., 1994, «Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91. Part 2», *ABSA* 89, 377-432.

Waywell G.B. – Wilkes J.J. 1995, «Excavations at the ancient theatre of Sparta 1992-4: Preliminary Report», *ABSA* 90, 435-460.

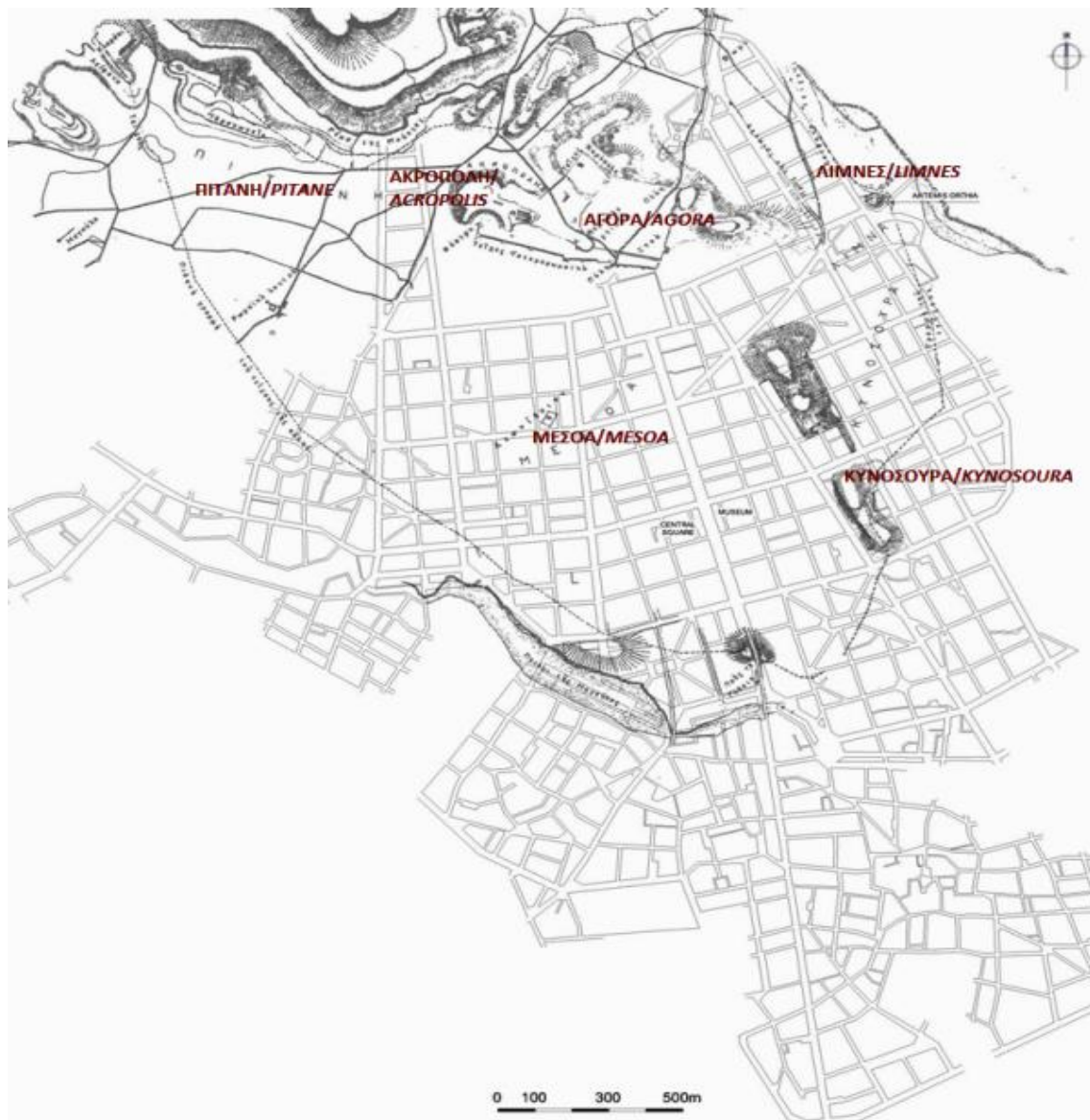
- Waywell G.B. – Walker S.E.C., 1995, «The Sculptures», in: Waywell G.B. – Wilkes J.J., «Excavations at the ancient theatre of Sparta 1992-4: Preliminary Report», *ABSA* 90 (435-460), 457-460.
- Waywell G.B. – Wilkes J.J. – Walker S. E.C., 1998, «The ancient theatre at Sparta», in: W.G. Cavanagh – S.E.C. Walker (eds), *Sparta in Laconia. Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London, 6-8 December 1995*, *BSA Studies* 4, 97-111.
- Waywell G.B. – Wilkes J.J., 1999, «Excavations at the ancient theatre of Sparta 1995-1998: Preliminary Report», *ABSA* 94, 437-455.
- Waywell G.B., 1999, «Sparta and its Topography», *BICS* 43, 1-26.
- Waywell G.B., 2012, «Σπάρτη. Η ακρόπολη της Σπάρτης», στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία, ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ*, Μέλισσα, Αθήνα, 526-530.
- Woodward A.M., 1923-1925α, «Excavations at Sparta, 1924-25. The Theatre», *ABSA* 26, 119-158.
- Woodward A.M., 1923-1925β, «Excavations at Sparta, 1924-25. The Inscriptions», *ABSA* 26, 159-239.
- Woodward A.M., 1925-1926α, «Excavations at Sparta, 1926. The Theatre», *ABSA* 27, 175-209.
- Woodward A.M., 1925-1926β, «Excavations at Sparta, 1926. The Inscriptions», *ABSA* 27, 210-254.
- Woodward A.M., 1926-1927, «Excavations at Sparta, 1927. The Theatre», *ABSA* 28, 3-36.

- Woodward A.M., 1927-1928, «Excavations at Sparta, 1924-28. The Inscriptions», *ABSA* 29, 2-56.
- Woodward A.M., 1928-1930, «Excavations at Sparta, 1924-28. The Theatre: Architectural remains», *ABSA* 30, 151-240.
- Χρήστου Χρ., 1963, «Άνασκαφή Άφυσού», *ΠΑΕ*, 130-136.
- Χρήστου Χρ., 1964, «Άνασκαφή άκροπόλεως Σπάρτης», *ΠΑΕ*, 102-120.
- Χρήστου Χρ., 1965, «Άνασκαφή Σπάρτης», *ΠΑΕ*, 97-98.
- Χριστοφιλοπούλου Α., 1996², *Βυζαντινή Ιστορία [τόμος Α', 324-610]*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Χριστοφιλοπούλου Α., 1998², *Βυζαντινή Ιστορία [τόμος Β'1, 610-867]*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Χριστοφιλοπούλου Α., 2004, *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (324-1204). Κράτος-Διοίκηση-Οικονομία-Κοινωνία*, Αθήνα.
- Zavvou E. – Themos A., 2009, «Sparta from prehistory to Early Christian times: observations from the excavations of 1994-2005», in: W. Cavanagh – C. Gallou – M.Georgiadis (eds), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-Modern. Proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005*, *BSA Studies* 16, London, 105-122.
- Živcović T., 1999, «The date of the creation of the Theme of Peloponnese», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 13, 141-155.

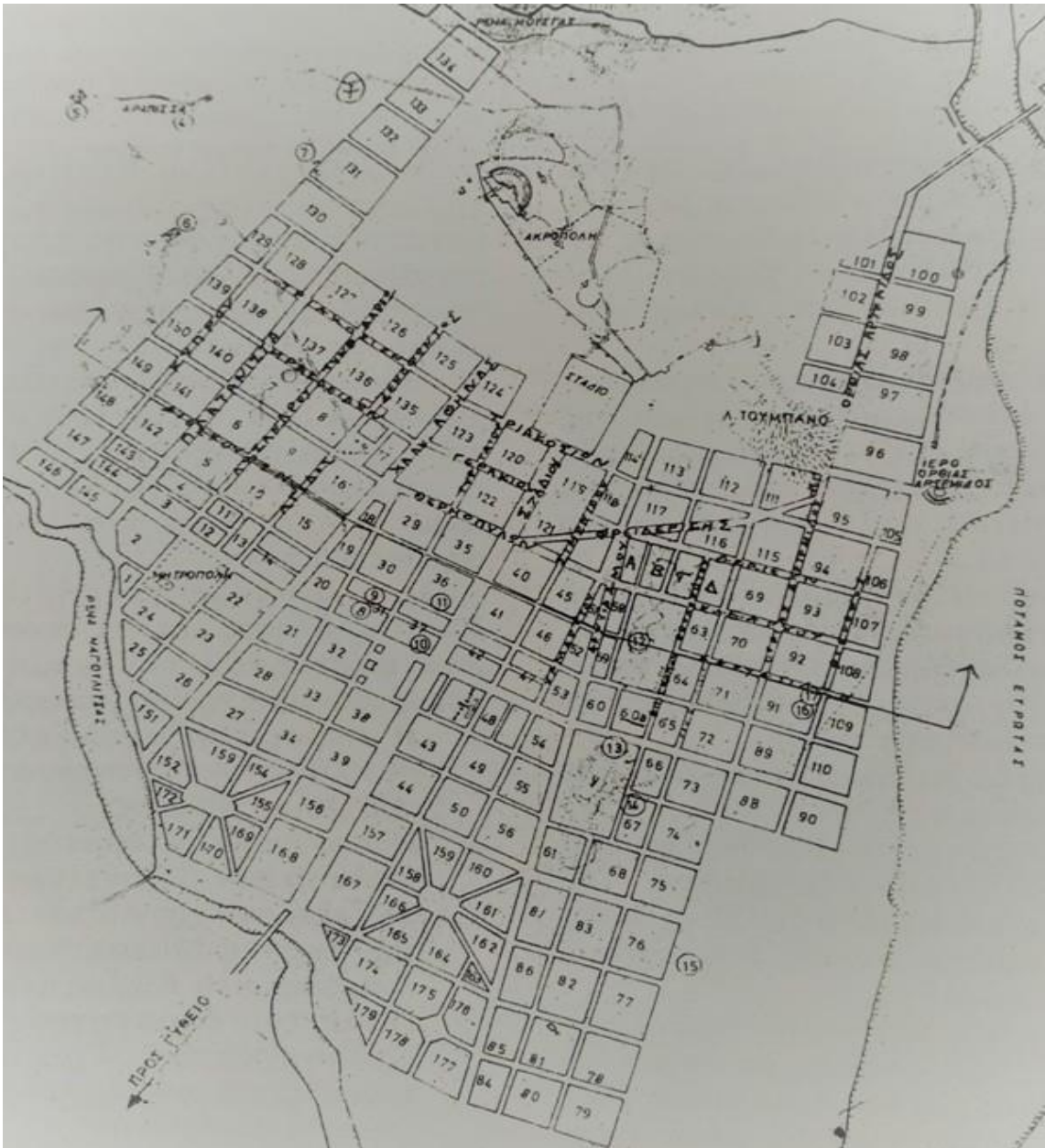
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1: ΥΠΠΟΑ, Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.
- Εικ. 2: Μπακούρου 2009, 302 εικ. 32.1.
- Εικ. 3: Παπαχατζής 1994, 376 εικ. 391.
- Εικ. 4: Waywell – Wilkes 1994, 420 fig. 14.
- Εικ. 5: ΥΠΠΟΑ, Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.
- Εικ. 6: Waywell – Wilkes – Walker 1998, 98 fig. 9.2.
- Εικ. 7: ΥΠΠΟΑ, Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ.
- Εικ. 8: Waywell – Wilkes 1994, 383 fig.2.
- Εικ. 9: ΥΠΠΟΑ, Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ. (επεξεργασία από τη γράφουσα).
- Εικ. 10: ΥΠΠΟΑ, Αρχείο ΕΦ.Α.ΛΑΚ. (επεξεργασία από τη γράφουσα).
- Εικ. 11: Φωτογραφία της γράφουσας.
- Εικ. 12: Φωτογραφία της γράφουσας.
- Εικ. 13: ΥΠΠΟΑ, Αρχείο της ΕΦ.Α.ΛΑΚ.
- Εικ. 14: ΥΠΠΟΑ, Αρχείο της ΕΦ.Α.ΛΑΚ.
- Εικ. 15: ΥΠΠΟΑ, Αρχείο της ΕΦ.Α.ΛΑΚ.
- Εικ. 16: ΥΠΠΟΑ, Αρχείο της ΕΦ.Α.ΛΑΚ.
- Εικ. 17: Γιαξόγλου 1994, 146 φωτ. 5.
- Εικ.18: Αρχείο Ν. Γεωργιάδη (*Νέες πόλεις επάνω σε παλιές: το παράδειγμα της Σπάρτης. Επιστημονικό Συνέδριο, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994, ΤΕΕ – Δήμος Σπάρτης – Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, 164*).

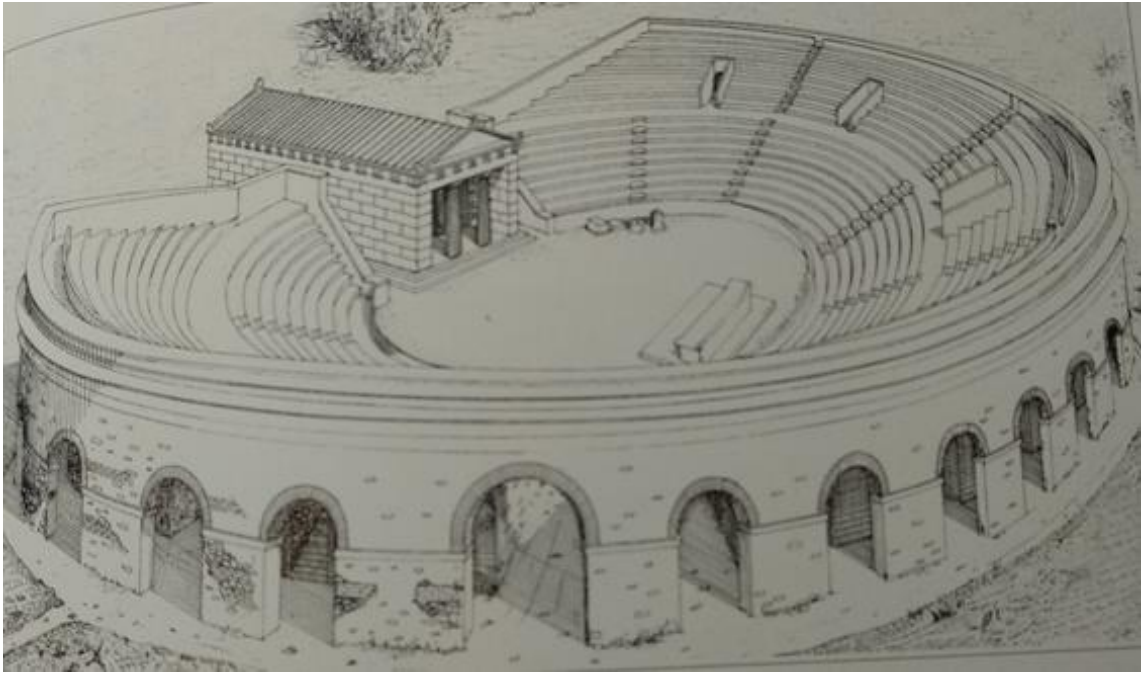
ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1 Τοπογραφικό της πόλης της Σπάρτης με την ακρόπολη και τις τέσσερις κόμες.

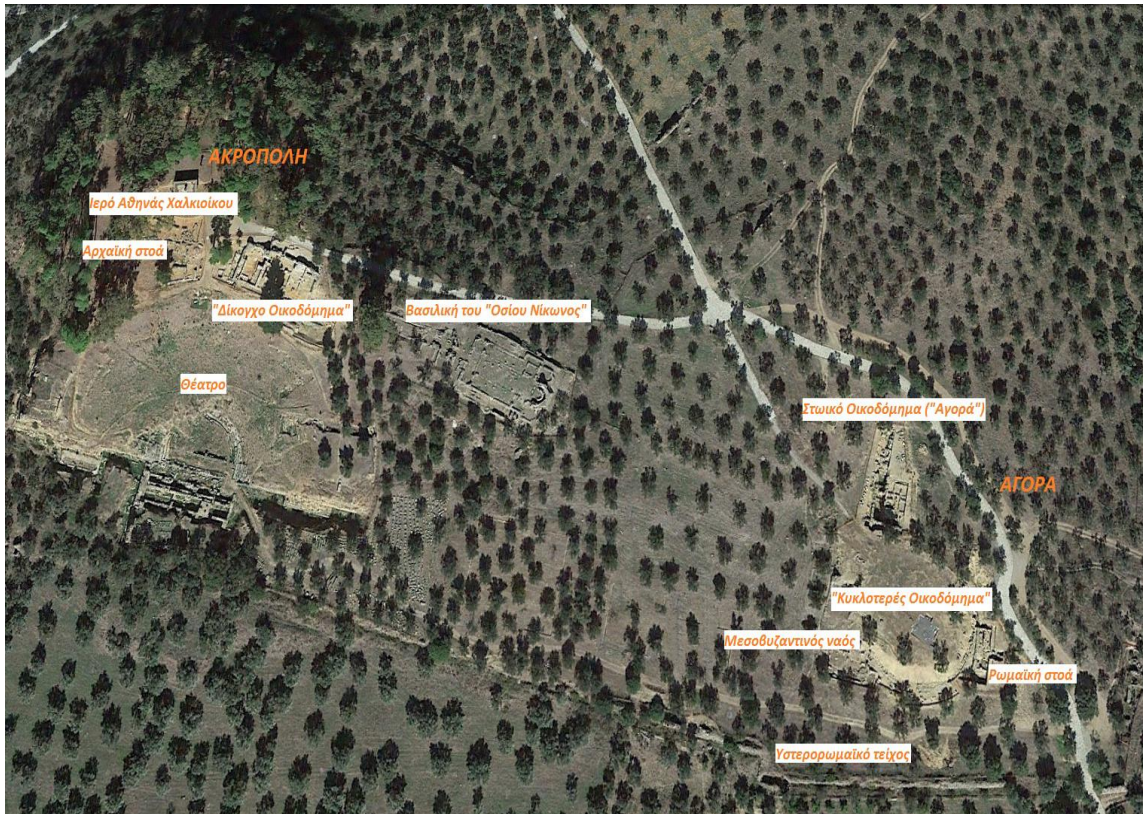
Εικ. 2 Τοπογραφικό της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης με τα οικοδομικά τετράγωνα.

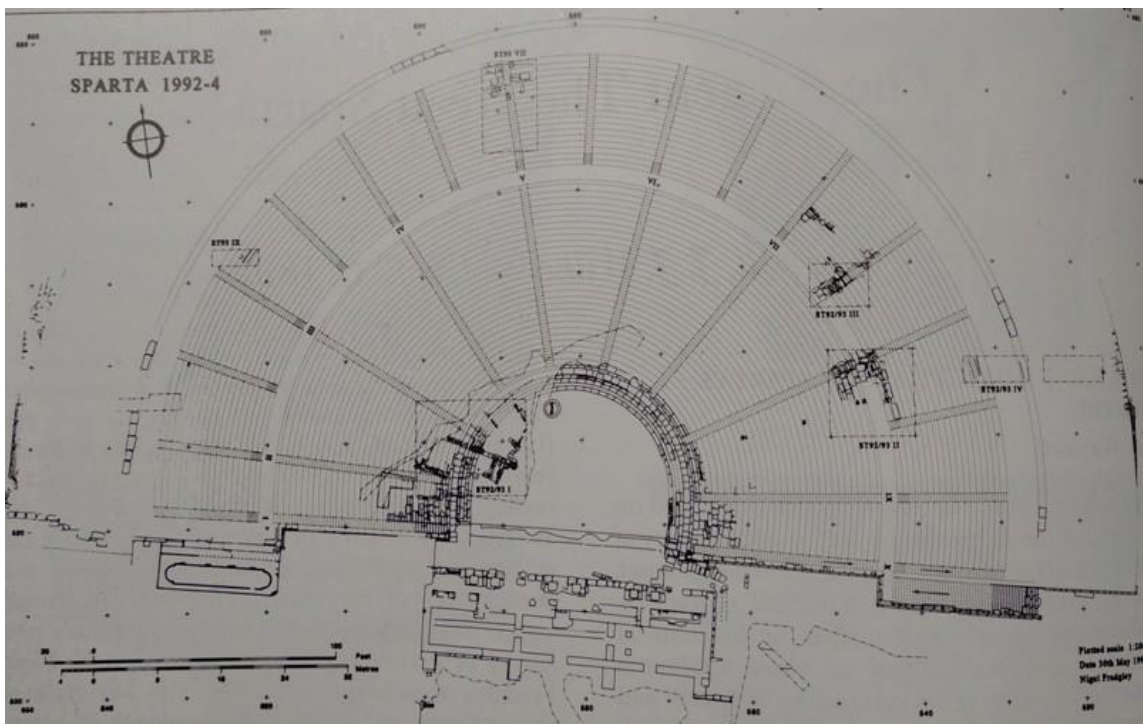
Εικ. 3 Αναπαράσταση της σχεδόν αμφιθεατρικής κατασκευής στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος.

Εικ. 5 Τα μνημεία της ακρόπολης της Σπάρτης.

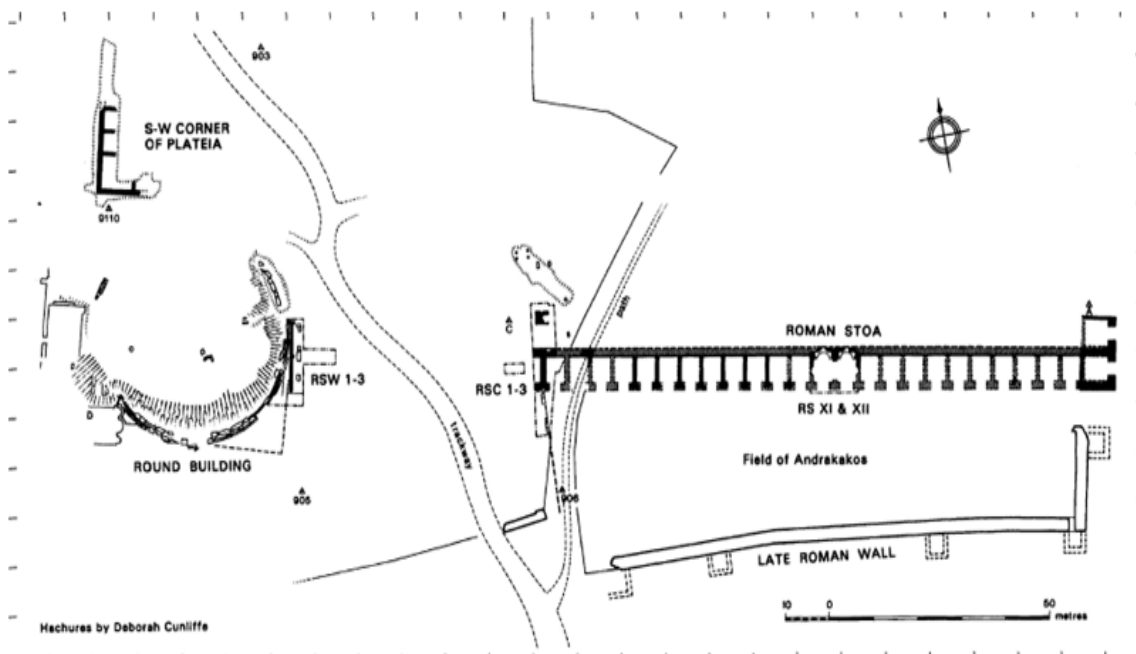

Εικ. 6 Σχέδιο αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου.

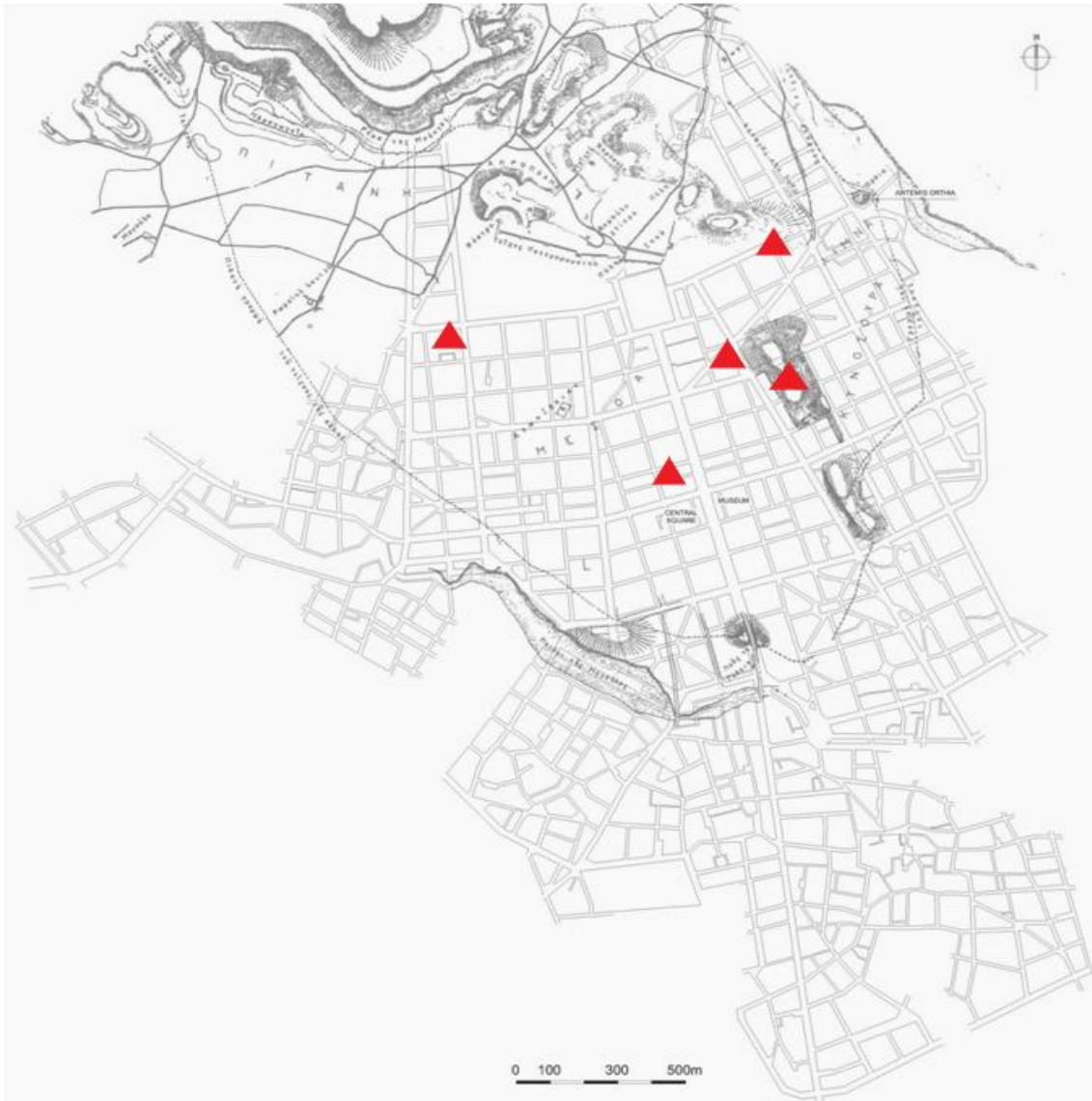

Εικ. 7 Αεροφωτογραφία της βασιλικής στην ακρόπολη της Σπάρτης.

Εικ. 8 Σχέδιο της ρωμαϊκής στοάς και των γειτονικών της μνημείων («Κυκλωτερές Οικοδόμημα» και στωικό οικοδόμημα).

Εικ. 9 Η θέση των ναών στην πόλη.

Εικ. 10 Οι στάσεις της προτεινόμενης πολιτιστικής διαδρομής στην πόλη της Σπάρτης.

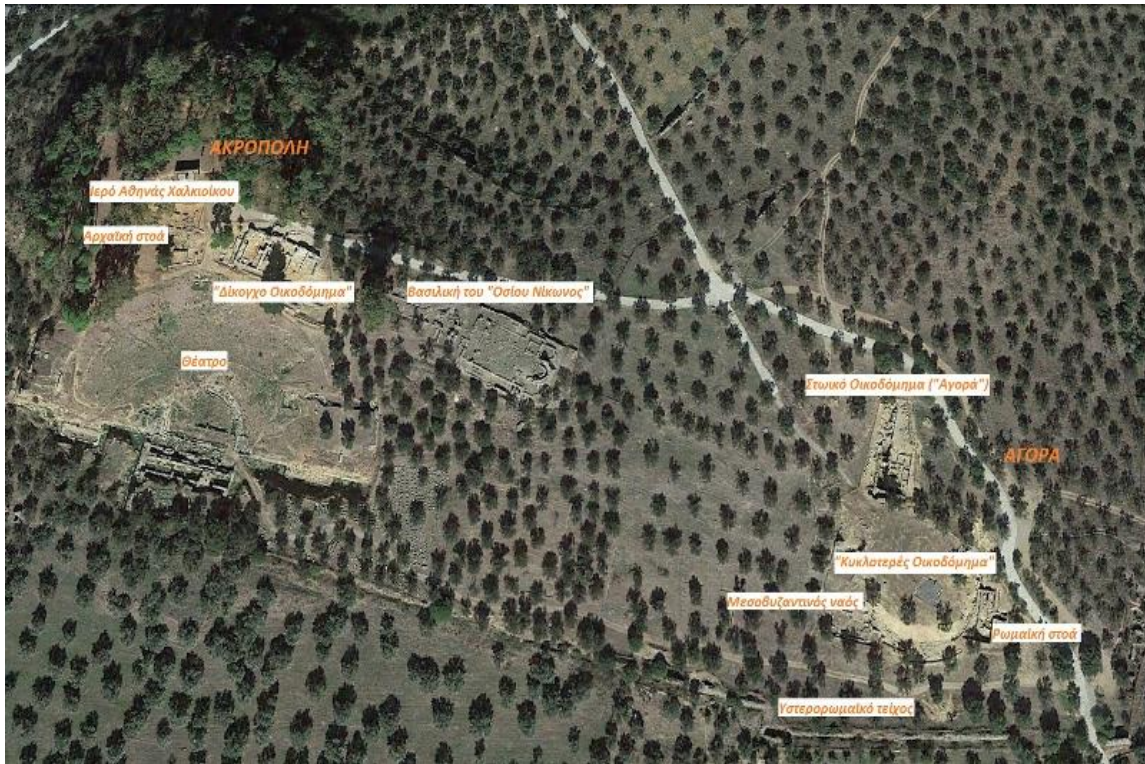

Εικ. 11 Το Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης. Στάση 1.

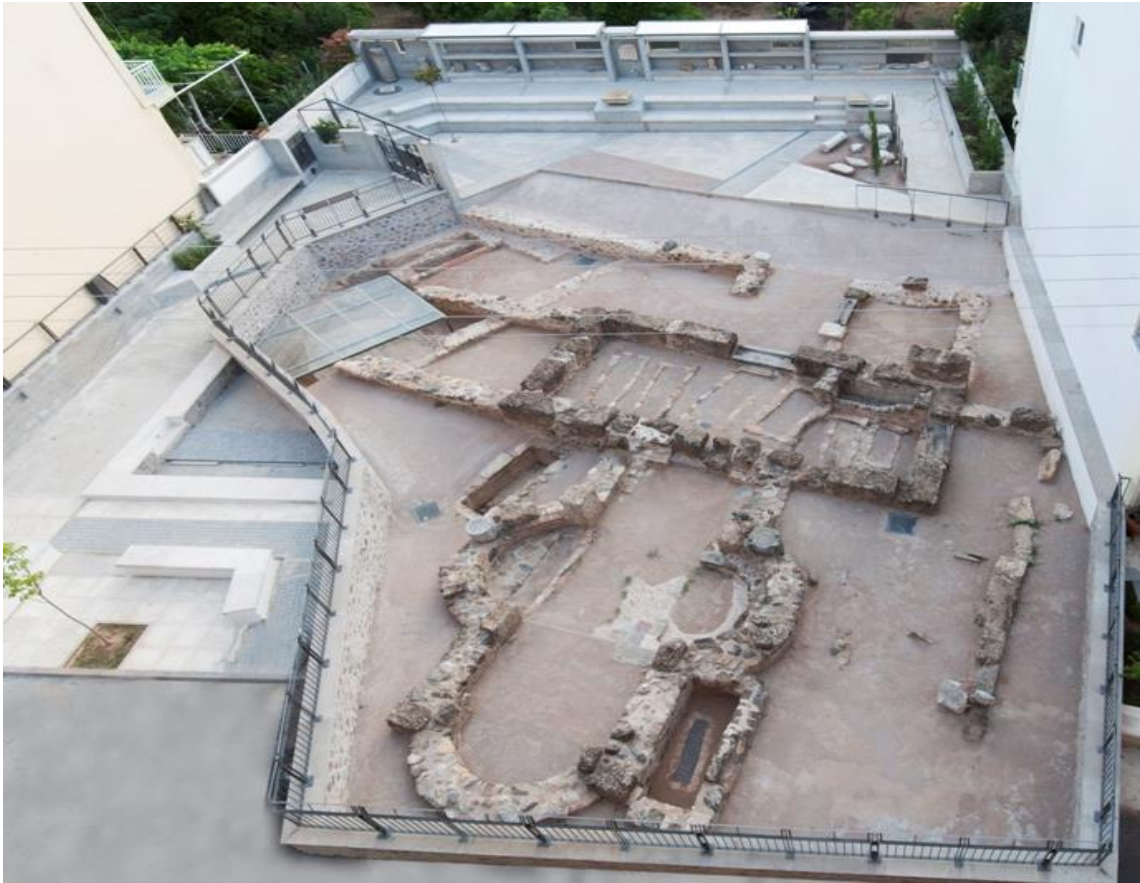

Εικ. 12 Ο διαμορφωμένος χώρος της «Οικίας της Ευρώπης». Στάση 2.

Εικ. 13 Ο διαμορφωμένος αρχαιολογικός χώρος της Ακρόπολης της Σπάρτης. Στάση 3.

Εικ. 14 Ο τρίκογχος ναός. Στάση 4.

Εικ. 15 Το βυζαντινό λουτρό και το υστερορωμαϊκό βαλανείο. Στάση 5.

Εικ. 16 Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο ναός. Στάση 5.

Εικ. 17 Το παλιό Πρωτοδικείο. Στάση 6.

Εικ. 18 Το παλιό Δημαρχείο. Στάση 7.